

2017 | 1

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *CSÁKÓ JUDIT*
KANCELLÁRIA ÉS TÖRTÉNETÍRÁS
A 14. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON
- *KOVÁCS VIKTÓRIA*
LELESZ PATRÓNUSAI
- *KITANICS MÁTÉ–HANCZ ERIKA–TÓTH TAMÁS–
PAP NORBERT*
A TURBÉKI KEGYTEMPLOM
TÖRÖK ELŐZMÉNYE
- *RADA JÁNOS*
A KULTÚRHARC RETORIKÁJA
ÉS A PROTESTANTIZMUS
- *KÁRBIN ÁKOS*
AZ OSZTRÁK–MAGYAR BANK
ÉS A VALUTAREFORM ELŐZMÉNYEI
- *TURBUCZ DÁVID*
PIŁSUDSKI MEGÍTÉLÉSE MAGYARORSZÁGON
- *VÁMOS PÉTER*
MAGYAR GEOFIZIKUS EXPEDÍCIÓ KÍNÁBAN
1956–1962
- ÁDÁM MAGDA (1925–2017)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

LIX. ÉVFOLYAM, 2017. 1. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)

GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,

SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,

VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Kitanics Máté–Hancz Erika–Tóth Tamás–Pap Norbert: A turbéki kegytemplom török előzményének kérdése	1
Kárbin Ákos: Az Osztrák–Magyar Bank és az 1892. évi valutareform előzményei	19
Vámos Péter: Baráti segítség és önerőre támaszkodás. Magyar geofizikus expedíció Kínában 1956–1962	47

MŰHELY

Csákó Judit: Kancellária és történetírás a 14. századi Magyarországon. Kutatástörténeti áttekintés	77
Kovács Viktória: Lelesz patrónusai	103
Rada János: A kultúrharc retorikája és a protestantizmus magyarországi röpiratokban	129
Turbucz Dávid: Pilsudski megítélése Magyarországon a két világháború között	145

MÉRLEG

Kondomínium: a kora újkori történelem és irodalom határvidékén (<i>Gózszy Zoltán–Varga Szabolcs</i>)	163
---	-----

MEGEMLÉKEZÉS

Ádám Magda (1925–2017) (<i>Borhi László</i>)	173
--	-----

KITANICS MÁTÉ–HANCZ ERIKA–TÓTH TAMÁS–PAP NORBERT

A turbéki kegytemplom török előzményének kérdése*

Szigetvár közelében, a turbéki szőlőhegy lába alatt már több évszázada áll az a templom, amely hosszú ideig fontos igazodási pontot jelentett a helyiek és a tágabb környezetében élők számára. A Segítő Szűz Máriának (Mariahilf) szentelt építményt a 18. századtól a 20. századig a főbb búcsúnapokon, de év közben is több ezer magyar, német, horvát és cigány hívő látogatta. A kegytemplom az idők folyamán nemcsak búcsújáráhellyként vált ismertté, hanem a közvélekedés e helyhez kötötte I. Szulejmán szultán egykori sírkápolnáját és az azt körülvevő épületkomplexumot is. A legenda olyan erősen beépült a köztudatba, hogy a szultáni türbe után folytatott, mintegy száztiz éve zajló tudományos vizsgálatokat is befolyásolta. A kérdéskörrel foglalkozó kutatók többségét megtevesztette a szulejmáni halálozási hellyel és a türbe építésével kapcsolatos, több évszázadra visszatekintő emlékezet és emlékezetpolitika.

2012 őszén a Török Együttműködési és Fejlesztési Ügynökség, valamint Szigetvár városa támogatási szerződést kötött Szulejmán szultán egykor Szigetvár mellett állt türbéjének felkutatása érdekében. A vizsgálatok Pap Norbert vezetésével 2013 januárjában kezdődtek. A cél az volt, hogy a kutatócsoport természettudományos módszerekkel, a földrajzi szemlélet következetes alkalmazásával, a források és információk minél tágabb körének felhasználásával végezze munkáját. A turbéki kegytemplom mindjárt a 2013. év elején a kutatás homlokterébe került. Ennek köszönhetően napjainkra már az építmény keletkezésének körülményeiről,¹ a türbe és a templom viszonyáról, az emlékezeti kérdésekről² jóval több információval rendelkezünk.

Így ma már azt is tudjuk, hogy a türbe máshol állott: az elmúlt évek kutatásai során sikerült azonosítani annak helyét a közeli turbéki-zsibóti szőlőhegyen.

* A cikk az NKFIH K 116270 számú, „Szigetvár és Turbék politikai, katonai és szakrális szerepe az oszmán–Habsburg nagyhatalmi vetélkedésben és a magyarországi török berendezkedésben – tények és emlékezet” című projekt támogatásával készült.

1 Az építmény keletkezésének körülményeihez ld.: *Gárdonyi Máté*: A turbéki kegyhely kialakulása. In: Szűz Mária segítségével. A turbéki Mária-kegyhely története. Szerk. Varga Szabolcs. MTA BTK, Bp., 2016. 15–28.

2 Az emlékezetpolitikai kérdésekhez ld.: *Hóvári János*: Gondolatok a 16–17. századi magyar–török kapcsolatok 21. századi értelmezéséhez a szigetvári oszmán–török múlt kapcsán. In: Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman’ın Sigetvar’daki Hatırası. Szerk./ed. Pap Norbert. PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 2014. (Mediterrán és Balkán Fórum VIII. évf. – Különszám.) 11–21.

A templom múltjához kapcsolódó számos más kérdés azonban nyitott maradt: többek között az sem volt egyértelmű, hogy ha nem is a szulejmáni türbe alapjaira épült, nem volt-e esetleg a 16–17. században valamilyen más török épület a templom helyén vagy annak közvetlen környezetében? E munkánk így alapvetően annak a kérdésnek a megválaszolására irányul, hogy lehetett-e bármilyen közvetlen török előzménye a turbéki kegytemplomnak.

Kutatástörténet

Az első tudományosabb igényességgel írt értekezés, Németh Béla *Szigetvár története* című monográfiája részben történeti tényekre, részben legendákra épült.³ A szerző szerint Szulejmán szultán síremlékét a szultáni sátor helyén emelték, ott, ahol ma a turbéki templom áll. Forrásokkal meg nem erősített elbeszélése alapján a Haditanács 1693-ban, a terület visszafoglalása után elrendelte a Szulejmán sírjánál lévő török csontok kiszedését és elszállítását, ezzel együtt a hely Szűz Mária tiszteletére történő kialakítását. Németh Béla ide vezette vissza a turbéki búcsújáróhely keletkezését. Úgy vélte, a török mecsetet alakították át katolikus templommá, amelyen belül az oltár alatt porladnak a szultán belső részei. Némethet követően számos kutató tett hitet a türbe–templom kontinuitás mellett.⁴

Ezzel szemben Takáts Sándor 1927-ben megjelent munkájában úgy foglalt állást, hogy a turbéki kegytemplom helye nem lehet azonos Szulejmán szultán türbéjének helyével.⁵ Ennek alapján eddig a legtöbben úgy vélték, Takátsnak lehetett valamilyen információja arról, hogy a templom nem a türbe és a komplexum területén épült fel. Molnár József is részben erre a véleményre alapozva kereste másutt a sírkápolnát.⁶ A kutatók figyelmét azonban elkerülte Takáts 1915-ben megjelent írása, amelyből egyértelműen kiderül, hogy maga is a templom közvetlen környezetében feltételezte a sírt, hiszen így fogalmazott: „Ez a templom azonban

3 Németh Béla: *Szigetvár története*. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt., Pécs, 1903. 389.

4 Ezzel kapcsolatban ld.: *Reiszig Ede*: Somogy vármegye községei. In: Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Apollo Irodalmi Társaság, Bp., 1914. 30–179.; *Hauptmann Pál–Hal Pál*: Szigetvári Kalauz. Zrínyi Múzeum-Egyesület, Szigetvár, 1925. 61.; *Hal Pál*: Szigetvár 1688 és 1689-ben: Szigetvár török uralom alól való felszabadulásának 250. évfordulója alkalmából. Gróf Andrássy Mihály, Szigetvár, 1939. 20.; *Bálint Sándor*: Búcsújárás és település. Katolikus Szemle 53. (1939) 9. sz. 540–545.; *Kováts Valéria*: Szigetvári történeti néphagyományok. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (1963) 249–285.; *Uő*: Turbék ásatási jelentés. Janus Pannonius Múzeum (Pécs), Régészeti Adattár, 1971. No. 1638.83.; *Molnár Imre*: Szigetvár és környéke. Panoráma, Bp., 1983. 79.; *Barna Gábor*: Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon. Panoráma, Bp., 1990. 175.; *Gőzsy Zoltán*: Szigetvár története a 18. században. Szigetvári Kultúr- és Zöld Zóna Egyesület–Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 2012. 324.

5 Takáts Sándor: Nagy Szolimán császár sírja. In: *Uő*: Rajzok a török világból. IV. [Bp., 1927.] 123–132.

6 Molnár József: Szulejmán szultán síremléke Turbéken. Művészettörténeti Értesítő 14. (1965) 1. sz. 64–66.

sohasem volt Szolimán sírja, hanem a sírt őrző dervisek temploma.”⁷ E véleményét Takáts valószínűleg a Pater Angelicus néven publikáló Zafféry Károlynak a *Religio* című katolikus folyóiratban 1889-ben megjelent cikkére alapozta, aki ott arról ír, hogy Kollár György szigetvári plébános 1770-ben kápolnát épített a régi török templom helyére.⁸

A Takátsra tévesen hivatkozó Molnár szerint a türbe a Leandro Anguissola által 1689-ben készített ostromzár-vázlatrajzon látható „F” jelzetű helyszínnel azonosítható. Erről az Almás-patak mellett lévő „Türbék” nevű helyről azt gondolta, lakói csak 1693 után költöztek a Szigetvártól keletre lévő mai Turbékra. Szerinte az, hogy a turbéki major kegytemplomát Szulejmán emlékezetére emelték volna, csak legenda, ugyanis „elképzелhetetlen, hogy a katolikus egyház állított volna emléket egy pogány szultán hamvai fölé”.⁹

A régész Kováts Valéria elmélete szerint Szulejmán szultán az Almás-patak mellett halt meg, a türbét és a komplexumot azonban Turbéken építették fel azon a helyen, ahol a turbéki kegytemplom áll. Elméletének bizonyítására 1971-ben ásatásokat végzett a templom belsejében és a templomudvarban. Eredményeit részletesen nem közölte, de ásatási dokumentációja ma is megtalálható a Janus Pannonius Múzeum régészeti adattárában.¹⁰ Kováts úgy gondolta, a kegytemplom fedi a türbe és a dzsámi, valamint a derviskolostor egykori területét. A katonák kaszárnyája a templom északi határvonalán húzódott volna, míg az Esterházy-ábrán feltüntetett kapu pontosan ott volt, ahol a templom déli bejárata nyílik. Hipotézise szerint a középkorban egy gótikus kápolna állhatott ezen a helyen, amelyet a törökök felhasználtak a türbe építéséhez.¹¹ Kováts a templomban megfigyelt és leírt másodlagosan beépített török kori építőanyagokat és tartozékokat (oszlopot, faragott köveket, mosdómedencét, török rézedényt), ám Szulejmán szultán mauzóleumának, török kori erődítésnek, alapfalaknak, árkoknak, a 16–17. században itt megtelepedett népességnek a nyomait ugyanúgy nem sikerült azonosítania, mint a gótikus előzményt sem. Mindezek ellenére főként a másodlagosan beépített török kori építőanyagok és a templomudvarban talált, általa hódoltság koriként meghatározott, bontásból származó téglák alapján mégis arra az álláspontra helyezkedett, hogy a síremlék és az azt körülvevő erőd legvalószínűbben a templom helyén állhatott.

7 Takáts Sándor: Vezír Szokolli Musztafa Basa. Budapesti Szemle 162. (1915) 460. sz. 46. A cikk később az 5. jz.-ben idézett kötetben is megjelent.

8 P. Angelicus: Regnum Marianum. Religio 48. (1889) II. félév, 406–409.

9 Molnár J.: i. m. (6. jz.) 66.

10 Kováts V.: Turbék ásatási jelentés i. m. (4. jz.)

11 Kováts az Esterházy-féle ábrán szereplő, szerinte egybeépített mecsetként és türbeként értelmezhető sírhely különleges alakját azzal kívánta igazolni, hogy az pontosan egy gótikus templom alapjaira épült. Ez megmagyarázta volna a szokatlan formát és tájolást is.

1. ábra. A turbéki Segítő Boldogasszony templom és egyes török kori építőelemei, tartozékai¹²

Legújabbán a türbe–templom kontinuitás elméletét Szabó Géza régész eleve-nítette fel, aki elsősorban Kováts Valéria ásatási dokumentációjára támaszkodva alakította ki hipotézisét. Kovátscsal szemben azonban úgy vélte, magának a turbé-ki kegytemplomnak nincs közvetlen török kori előzménye. Mégis, a templomud-varban 1971-ben török koriként meghatározott mészhabarcsos törmelékrétegre

12 A török kori építőelemek, tartozékok közé sorolható többek között a szenteltvíztartóként használt mosdómedence (bal alsó kép), ill. a templom déli bejáratánál álló nyolcszögletű köoszlop (jobb alsó kép), amely felett néhány évtizeddel ezelőtt még egy – szintén szenteltvíztartóként használt – török rézedény függött egy fogantyún. Török eredetű faragott kövek találhatók továbbá a kórus-feljárat első és második lépcsőfokánál is.

hivatkozva, azt omladékként azonosította, az egykori türbét pedig a kápolna közvetlen környezetébe helyezte, annak pontosabb lokalizálása nélkül.¹³ Folklorisztikai vizsgálata szintén az egykori türbe és a templom kapcsolatára összpontosult, a népi emlékezetben fennmaradt egyes történetekkel látta bizonyítottnak a türbe lokalizálását a templom környékére.¹⁴

A türbekutatás legújabb fejezete keretében a Pap Norbert, majd a Fodor Pál és Pap Norbert által közösen vezetett kutatócsoport tisztázta, hogy Szulejmán türbéje nem a templom helyén vagy annak környezetében, hanem attól távolabb, a turbéki-zsibóti szőlőhegyen épült fel.¹⁵ Gyenizse Péter és Bognár Zita ehhez kapcsolódó vizsgálatából azt is tudjuk, hogy a templom környékéről nem lehetett látni a várat, így az vezetési pontnak alkalmatlan volt.¹⁶ A török források nem adnak támpontot a templom esetleges török előzményeiről, és csak homályos, ellentmondásos információkat szolgáltatnak a szultán halálának helyével kapcsolatban is.¹⁷ A téma kutatástörténetét, beleértve a templom szerepét is, Pap Norbert és Kitanics Máté dolgozta fel.¹⁸

A fentebbi kutatóknak elsősorban a türbe és a templom kapcsolatát taglaló tematikáját meghaladó, hiánypótló munkát közölt 2016-ban Varga Szabolcs, Gárdonyi Máté, Sterner Dániel, Mohay Réka és Siptár Dániel.¹⁹ A 2013-ban felállított kutatócsoportunk legújabb eredményeit saját vizsgálataikba beépítő szerzők részletesen tárgyalták a kegyhely létrejöttének, történetének és lehetséges jövőjének alakulását.²⁰

13 Szabó Géza–Kovács Imre–Szőkefalvy-Nagy Zoltán: Szulejmán szultán szigetvári türbéje körül talált izniki fajansz töredékek összehasonlító vizsgálata és az ahhoz kapcsolódó terepi kutatások vizsgálatai. *Gesta* 13. (2014) 59–78.

14 Szabó Géza: Szulejmán szultán halálának és türbéjének helye a szigetvári történeti és népi emlékezetben az újabb kutatások alapján. *Ethnographia* 125. (2014) 3. sz. 383–400.

15 Norbert Pap–Máté Kitanics–Péter Gyenizse–Erika Hancz–Zita Bognár–Tamás Tóth–Zoltán Háromi: Finding the Tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary: Historical, Geophysical and Archeological Investigations. *Die Erde* 146. (2015) 4. sz. 289–303.; Fodor Pál–Pap Norbert: Szulejmán szultán szigetvári sírkápolnája nyomában. *Magyar Tudomány* (2016) 9. sz. 1057–1066.

16 Gyenizse Péter–Bognár Zita: Szigetvár és környéke 16–17. századi tájrekonstrukciója kartográfiai és geoinformatikai módszerekkel/Sigetvar ve Çevresinin Haritacılık ve Jeoenformasyon Yöntemleriyle 16–17. Yüzyıl Peyzaj Rekonstrüksiyonu. In: Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron i. m. (2. jz.) 73–90.

17 Hancz Erika: Nagy Szulejmán szultán Szigetvár környéki sátorhelye, halála és síremléke az oszmán írott forrásokban/Osmanlı Kaynaklarına Göre Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki Otağ Yeri, Ölümü ve Türbesi. In: Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron i. m. (2. jz.) 55–71.

18 Pap Norbert–Kitanics Máté: Nagy Szulejmán szultán szigetvári türbéjének kutatása (1903–2015). *Mediterrán és Balkán Fórum* 9. (2015) 2. sz. 2–19.

19 Szűz Mária segítségével i. m. (1. jz.)

20 Gárdonyi M.: i. m. (1. jz.) 15–28.; Varga Szabolcs: Turbék a 19. században. In: Szűz Mária segítségével i. m. (1. jz.) 29–42.; Mohay Réka: A turbéki kegytemplom lehetséges jövője. In: uo. 79–85.

A templom szimbolikus szerepével, így a népi hagyományban felbukkanó eredettörténetek forrásával Pap Norbert foglalkozott két dolgozatában is.²¹ Ennek alapján megállapítható, hogy a templom körül kialakult hiedelmek jól megfelelnek az oszmán kor utáni keresztény felfogásnak, a Habsburg birodalmi érdekeknek, majd pedig a magyar–török kapcsolatok fejlesztése politikai szempontjainak is. Úgy tűnik, a templommal összefonódó Szulejmán-legenda mögött nem az autonóm népi emlékezet, hanem tudatosan alakított emlékezetpolitika állt.

A templom török kori előzményének vizsgálata történeti földrajzi, geofizikai és régészeti módszerekkel

A templom esetleges török kori előzményeinek vizsgálatához komplex módszertant alakítottunk ki. Elemeztük az írott forrásokat, megvizsgáltuk, hogy van-e bennük információ a templomhoz kötődő török épületekről. A 2009. évi ásatás, valamint a 2009. és 2014. évi geofizikai vizsgálatok eredményei révén igyekeztünk nyomára bukkanni korábbi, török építmények alapozásának, védelmi rendszernek, illetve az oszmán életforma esetleges nyomainak. A templom környékén gyűjtött éremleletek időbeli eloszlása alapján meghatároztuk a templom használatának időbeli kereteit és intenzitását.

A 16–18. századi források elemzése

A 16–18. századi magyar, latin és német nyelvű források alapján egyértelmű, hogy Szulejmán türbéje és a később felépített turbéki kegytemplom két különböző, egymástól jól elhatárolható, távolabbi helyen állt. A türbe, a mellette álló dzsámi és derviskolostor, ezzel együtt az ezeket őrző erőd egynegyed mérföld távolságra, vagyis mintegy 4 kilométerre, „egy órácskányi” járásra, keletre épült fel a szigeti vártól, magán a turbéki szőlőhegyen.²² A település szerkezetét egy 1738. évi dokumentum ismerteti; eszerint a sáncon belül, elkerítve laktak a szúfi dervisek sejkjükkel, a „kerítés” és a sánc között a törökök, míg a sáncon kívül a kereszténység kapott helyet.²³ A visszafoglaló háború során, Szigetvár ostromzára idején a sáncon kívül eső Turbék leégett, míg a sáncon belüli nagyobb épületek jórészt átvé-

21 *Pap Norbert*: A szigetvári Szulejmán-kutatás keretei, a 2013-as év fontosabb eredményei/Sigetvár'da Kanuni Sultan Süleyman Hakkında Yapılan Araştırmaların Ana Noktaları ve 2013 Yılı Sonuçları. In: Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron i. m. (2. jz.) 23–36.; *Uő*: Kapcsolati helyek és terek – Magyarország és a Balkán. (Kézirat.) Pécs, 2016. 186.

22 *Pap, N.–Kitanics, M.–Gyenizse, P.–Hancz, E.–Bognár, Z.–Tóth, T.–Hámori, Z.*: i. m. (15. jz.) 289–303.

23 *Kitanics Máté*: Szigetvár–Turbék: A szultán temetkezési helye a 17–18. századi magyar, német és latin források tükrében/Sigetvár–Turbék: 17–18. Yüzyıllarına Ait Macarca, Almanca ve Latince Kaynaklar Temelinde Kanuni Sultan Süleyman'ın Mezarının Oluşturulduğu Bölge. In: Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron i. m. (2. jz.) 91–109.

szelték a felszabadulást. Az építmények közül a türbét és a dzsámít templomnak szentelték fel, rövid ideig a derviskolostorhoz közelebb eső dzsámiban istentiszteleteket is tartottak. Az épületeket 1692–1693-ban bontották le, ez után csupán egy fal, hátrahagyott építőelemek és a mezőgazdasági művelést megnehezítő törmelék-tenger maradt a területen. A szőlők és kukoricaföldek határán lévő, a jezsuiták után a szigetvári plébánia kezébe kerülő helyszínt még több 18. századi forrás, visszaemlékezés is „Török sánc” néven említette. E Török sánc és eredeti funkciójának emlékezete tehát a bontástól, lerombolásától számított három emberöltőn át, egészen az 1780-as évek végéig fennmaradt.²⁴

Másik helyszínünknek, a turbéki kegytemplomnak az alapítására sík, vize-nyős helyen, a szőlőhegy kapujától mintegy 400–500 méterre délnyugatra, három út csomópontjában került sor. Ahogy az alapítás évében írott, 1705. évi dokumentum fogalmaz: „A másik, amit Tisztelendőségetekkel közölni akartam, hogy tudniillik a városunk szomszédságában egy polgár betegségében tett fogadalmából, aki innen-onnan bizonyos alamizsnákat gyűjtött össze és kapott, kéresemre egy kápolna épült Segítő Szent Szűz titulussal, bár egyelőre fából [...]”²⁵ Az először fából és sárból emelt kápolnát az 1730-as évektől több periódusban téglából építették át úgy, hogy a remetelakkal együtt végleges formáját – a kegytemplom oltára alá temetkező – Kollár György szigetvári plébános szolgálati ideje alatt nyerte el.

A 18. századi források, amelyek a Török sánc szerkezetét és birtokviszonyait részletesen taglalják, a fentebbieknek megfelelően egyetlen alkalommal sem említik viszonyítási pontként a turbéki kegytemplomot. Hogy két, egymástól jól elkülönülő helyszínről volt szó, arra a szigetvári plébánia birtokainak 1747. évi számbavétele is kiváló bizonyítékkal szolgál. Ebben igen szemléletes, ahogy az összeíró a Melczer-birtokon kívül eső kápolna előtti egyházi földtől a kápolna feletti birtokon át eljut a Melczer-birtokon belül álló szőlőhegyi Török sáncnál lévő három holdas területig: „7. (birtok) A turbéki Boldogasszony kápolna előtt, 2 hold [...], 12. (birtok) Az új sekrestyés szőlője alatt, amerre a turbéki szőlőhegy felé haladunk, 6 holdnyi föld van [...], 13. (birtok) Ugyanazon Boldogasszonynak a kápolnája felett van egy szántóföld, 6 hold [...], 14. (birtok) Azon a helyen, ahol a török tábor állt az ostrom idején, közismert nevén Török sáncon, van 3 hold [...]”²⁶

²⁴ Uo. 92–99.

²⁵ *Siptár Dániel*: Függelék. In: Szűz Mária segítségével i. m. (1. jz.) 87. Az eredeti latin nyelvű szöveg a következő: „Alterum est, quod Reverentiae Vestrae insinuare volui, nempe, in vicinia civitatis nostrae cuiusdam civis in aegritudine concepti voto, qui hinc inde elemosynas aliquas corrogavit, et sumptus, meo contentu aedificatum esse sacellum aliquod sub titulo Divae Virginis Auxiliatricis quamvis ex ligno pro interim [...]” Uo.

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Magyar Kamara Archivuma, E 156 Urbaria et conscriptiones 94:30. 4–5. Az eredeti latin nyelvű szöveg a következő: „[...] 7. Ante Capellam Beatae Virginis in Turbék Jugera 2 [...], 12. Infra Vineam, moderni Sacristae, qua itur ad Promonthorium Turbék exstat terra jugerum 6 [...], 13. Supra Capellam ejusdem Beatae Virginis est Terra arabilis Jugerum 6 [...], 14. In Loco, ubi Turcicus Campus tempore Obsidionis exstabat vulgo Türkische Schantz sunt Jugera 3 [...]”

Még ennél is kifejezőbb a Fischer Vencel plébános idejére (1717–1734) datálható összeírás, amelyben a következők olvashatók: „5. (birtok). 5 holdnyi tábla, amit a templomnak ...²⁷ postamester hagyott hátra, a két út között, az egyik amerre a Boldogasszony-kápolnától egyenesen Turbékra, míg a másikon Mozs-góra lehet eljutni [...]”²⁸

Az eddigieken túl még a templom alapítását fél évszázaddal követően (1756-ban) is találunk olyan dokumentumot, amelyben külön említik a kápolnát és a Török sáncot: „A mondott kápolna mellett, közvetlenül a remetelak kerítésénél, kelet felől Turbéli Lukács szomszédságában van egy holdja. A turbéli szőlők között van egy kb. tíz holdból álló régi török sánca, ahol azelőtt egy, az elődje által elbontott török mecset volt. [...] Van egy takaros Segítő Szűz Mária-kápolna Turbék mellett erős anyagokból, a megnevezett Anya tiszteletére ajánlva [...]”²⁹

Az említett forrásokból jól látható: a 18. század elején, de még annak második felében is voltak olyan írástudók, egyházi személyek, akik tisztában voltak azzal, hogy a Boldogasszony-kápolna nem az egykori Turbékon épült fel. Nem véletlenül jegyezték fel, hogy a templomtól indul a turbéli út az akkor már néhány évtizede lerombolt muszlim zarándokhely irányába. Az 1705-ös alapításhoz kapcsolódó szöveg sem véletlenül él a kápolna kapcsán a „városunk szomszédságában” fordulattal, ahogy az 1756-os forrás esetében is fontos megjegyzés, hogy a templom „Turbék mellett” áll.

A rendelkezésre álló források elemzése alapján összességében világosan látszik, hogy a turbéli kápolnának a szulejmáni türbe nem konkrét előzménye, a kápolna ugyanis nem a türbe helyén vagy annak közvetlen környezetében épült fel. Ezen túl más jellegű török kori előzményt sem említenek a korabeli dokumentumokban. Az utóbbi lehetőség kizárásához azonban a forráselemzés nem elegendő, ehhez az objektumon végrehajtott empirikus vizsgálatok is szükségesek. A továbbiakban ennek megfelelően ismertetjük azokat a kutatásokat, amelyeket kutatócsoportunk tagjai a turbéli templom környezetében az elmúlt években végeztek. Ezek segíthetnek ugyanis csak véglegesen tisztázni az említett török kori előzmény kérdését, egyben pedig adalékul szolgálhatnak a templom és a turbéli Mária-kultusz történetéhez is.

27 Nem kivehető szó, feltehetően a postamester neve.

28 Szigetvári Katolikus Plébánia (könyvtárhelyiség): Prothocollum Parochia Magno Szigethana [...] 1774 (oldalszámok nélkül). Az eredeti latin nyelvű szöveg a következő: „5. Tabula 5 jugerum templo relicta a Postmeisterio ... inter tuas [...] vias unam qua itur a Capella Beatae Virginis Mariae directe ad Turiweg altera in Mosgo [...]”.

29 *Siptár D.*: Függelék i. m. (25. jz.) 88–89. Az eredeti latin szöveg a következő: „Penes Sacellum dictum recta ad sepes Eremicolae ex parte orientali Lucae Turbeki advicinans habet jugerum 1. Inter vineas Turbekiensis habet vallatum antiquum Turcicum, ubi Musca Turcica olim fuit per suum praedecessorem diruta ex 10 circiter jugeribus constans. [...] Habetur Capella Beatae Mariae Virginis Auxiliatricis penes Turbik ex solidis materialibus eleganter in honorem praetitulatae Matris dicata [...]” *Kiadta: Gózszy Zoltán*: Baranya és Tolna vármegye plébániáinak összeírása 1753–1757. Pécs, 2016. (Seria Historicae Dioecesis Quinqueecclesiensis 14.) 103–104., 106.

A 2009. évi geofizikai kutatás és ásatás eredményei

Kováts Valéria 1971-ben mind a templomban, mind a templomkertben szondázó ásatást végzett, melynek során másodlagos török kori beépítéseket és állítása szerint török kori téglatörmeléket talált.³⁰ A türbét az ásatási naplójában szereplő bizonytalan adatok alapján ezen a helyszínen feltételezte. A napjainkra tökéletesedett ásatási módszerekkel 2009-ben tisztázni szeretnénk volna, hogy a türbe tényleg a kápolnánál volt-e, illetve ha igen, akkor a szigetvári vár egyik előretolt erősségét képező területen milyen egyéb épületek és védművek álltak. Mindezek érdekében a lelőhelyen a Pécsi Tudományegyetem Régészet Tanszéke és az Isztambuli Egyetem Művészettörténet Tanszéke geofizikai felméréssel kombinált újabb szondázó ásatást folytatott Hancz Erika és Fatih Elcil vezetésével.

A geofizikai felmérést az Echelion Bt. végezte el a templomtól délre és nyugatra lévő füves-fás területen.³¹ A templomkertben, a déli kapu közelében egy négyszögletes épület vonalát sikerült feltérképezni, mely egy a forrásokban szereplő újkori épületnek bizonyult, illetve a templomkerten kívüli keresztől a templomkert nyugati kapuja felé egy halvány, a búcsújáróhelyhez köthető, útnak látszó vonal volt kivehető a felmérésen. Ezeken kívül mind a templomkertben, mind a templombelsőben negatív eredménnyel zárult a kutatás, így a türbét és a körülötte lévő épületek nyomát nem sikerült azonosítani. A templomkerten kívül a déli kapu közelében egy nagyon halvány anomália jelentkezett, mely a feltárás során szintén modern korinak bizonyult. A tapasztalt anomáliák alapján nem lehetett elkülöníteni olyan történeti korú objektumot, melynek funkciója biztosan azonosítható lett volna (árok, épület stb.). Mivel a talajt a modern korban erősen megbolygatták, mégis célszerűnek tűnt elvégezni egy rövid szondázó ásatást annak érdekében, hogy a helyszínt biztosan ki lehessen zárni.

A geofizikai felmérést követő ásatás 2009. július 3. és 2009. július 30. között zajlott.³² Először a templomkerten kívül, attól 3 m-re délre található, bizonytalan külső anomáliánál Total station segítségével egy 5×5 m-es szondát jelöltünk ki. A mélyítést gépi, majd kézi erővel végeztük el.

Elsőként az 5×5 m-es szonda keleti felét kezdtük el feltárni (a nyugati részen csak felszíni mélyítés történt). A jelenlegi felszíntől számított –23 cm-en megjelentek az első, modern kori leletek (fém- és üvegtöredékek). Mélyebben is csak

30 Ez utóbbi a Janus Pannonius Múzeum raktárában már nem található meg.

31 *Bertók Gábor*: Szigetvár-Turbék feltételezett régészeti lelőhely geofizikai felmérése. In: *Hancz Erika*: A 2009. évi régészeti kutatások a turbéki katolikus templomnál. Jelentés. 2010. (JPM Adattár, MNM Adattár és KÖH Adattár). A felmérés műszere a következő volt: Gemsys GSM 19 Overhauser magnetométer gradiométer összeállításban (0.01 nT felbontás, 0.2 nT abszolút pontosság) és Mala Geoscience földradar 250 MHz-es antennával.

32 A kutatási program keretében végzett régészeti feltárás az akkori Kulturális Örökségvédelmi Hivatal támogatásával és anyagi finanszírozásával valósulhatott meg. A programban konzulensként részt vettek: Prof. Dr. Visy Zsolt egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem), Prof. Dr. Ara Altun akkori tanszékvezető egyetemi tanár (Isztambuli Egyetem) és Prof. Dr. Mehmet Baha Tanman egyetemi docens (Isztambuli Egyetem). Dr. Gere László, a KÖH munkatársa is figyelemmel kísérte a munkát.

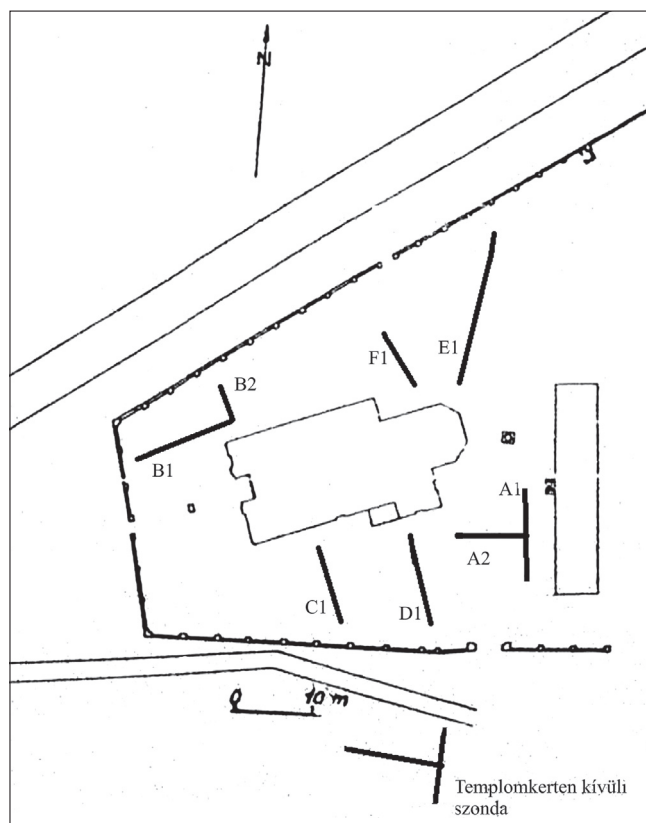
19–20. századi leletanyag került elő, 1886-ban vert pénzérme, illetve modern kori bőr cipőtálpak és vasalások.

Mélyebben csak a szonda keleti felét kutattuk meg, kutatóárokka alakítva a szondánkat, dél felé újabb 5 m-rel bővítve azt. A szonda északi részén rögtön a felső talajréteg alatt egy egymás melletti, de nem kötésben lévő köves felület jelentkezett. Ez az újkori út egy részét képezhette, és csak modern kori leletanyagot tartalmazott. A felszíntől számított –30 cm mélységben egy 18–19. századi, belső oldalán fehér mázas, kívül mázatlan, peremén zöld folyatott mázas kerámia peremtöredéket találunk, mindenféle kontextus nélkül. A szonda északkeleti sarkában –35 cm-en mázatlan és egyszínű mázas, vörös anyagú kerámatöredékek és üvegtöredékek voltak megfigyelhetők. Épületek nyomai nem kerültek elő. A szondában –1,85 méterig hatoltunk le. Ezt követően T alakban a korábbiól kiindulva egy újabb, 12 m hosszú szondát nyitottunk, de a kutatás negatív eredménnyel zárult. A későbbi lehetséges vizsgálatok és datálás miatt visszatettük az ebben a szondában talált modern fém cipőalkatrészeket és a templomkertbe helyeztük át a kutatást.

A templomkert belsejében a szondák többségét a templomra merőlegesen alakítottuk ki, de úgy, hogy azok nem érték el a falat a további vizesedés elkerülése érdekében. Az apszistól délkeleti irányban található négyszög alakú épület előtti térrészben egy észak–déli irányú, 80 cm széles, A1-es számú szondával kezdtük meg a munkát. Itt, ezen a helyen jelentkezett a négyszög alakú jelenség a geofizikai felmérésen.

A szonda hossza először 6 m, szélessége pedig 80 cm volt. A metszetében –80 cm mélyen újkori habarcs- és téglamaradványokat figyeltünk meg, és ugyanebből a rétegből egy 1873-as érme is előkerült. A szondát 6 m-rel dél felé kibővítettük, majd a közepéből T alakban kiágazva az A1 szondára merőlegesen a templom felé egy újabb, 10 m hosszú szondát húztunk, amely az A2 elnevezést kapta. Véleményünk szerint a templom apszisának déli része felé nyíló kapu nyomát, valamint a négyszögletes épület és ezen kapu között egy téglával borított újkori út részletét is sikerült megtalálni. Ez az út a szonda északi végében –20 cm mélységben volt beazonosítható. Az itt előkerült modern kori téglák teljesen megegyeztek a négyszögletes melléképület falában megfigyelhető téglákkal. A szondák bontása során több 19. századi pénzérme látott napvilágot szórt helyzetben. Az A2 szondából –35 cm mélységben egy 1852-es, míg az A1–A2 szondák találkozásánál –35 cm-en egy 1895. évi pénzérme bukkant felszínre. A szórványos kerámiaanyag a későbbi kiértékelés során török kor utáni magyar terméknek bizonyult. Az előbbieket mellett –40 cm mélységben egy kis méretű, nyakban viselhető, újkori bronzkereszt került elő.

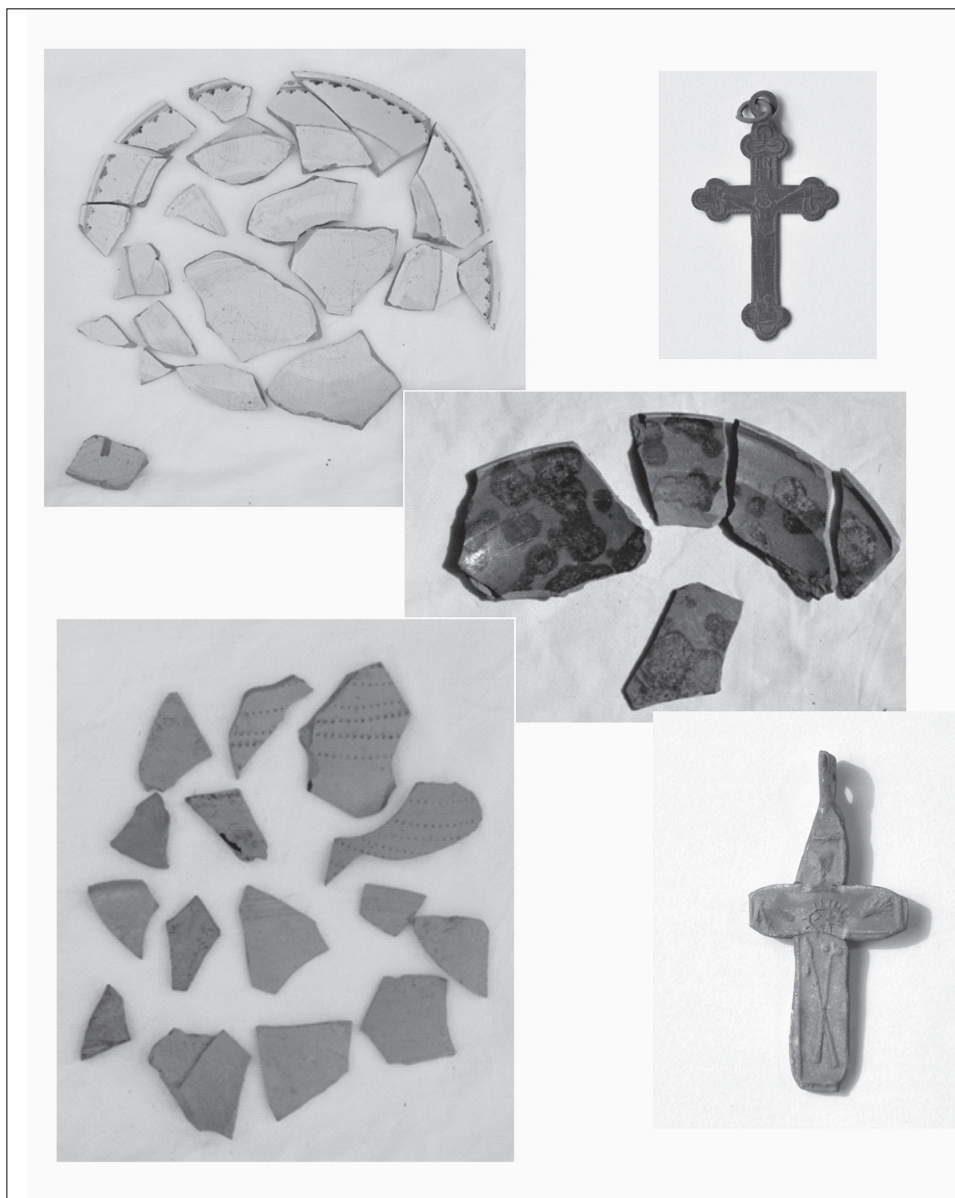
Mindezekkel egy időben a templomtól északnyugati irányban, a templomkertben belül egy 72 cm széles új szondát kezdtünk mélyíteni munkagép segítségével, a templom falával párhuzamosan, 15 m hosszan. Ezt az árkot a keleti végében egy erre merőleges résszel 5 m-rel meghosszabbítottuk L alakban. Ezek lettek a B1–B2 kódszámú szondák. Itt a kézi mélyítés során szórványosan barokk kori habarcs- és téglatörmelék jelentkezett a felső szintben, mélyebben viszont semmi sem került elő.

2. ábra. A turbéki kegytemplomnál végzett 2009. évi feltárás szondáinak helyzete. Készítette: Hancz Erika

A C (C1) jelzetű szondát a templomkertben a templom délnyugati részéhez közel húztuk meg 10 m hosszan, északnyugat–délkelet irányban, a templom falára merőlegesen, 70 cm mélyen előbb munkagép segítségével, majd kézi bontással. Itt –10 cm-en egy nyakban viselhető, kis méretű bronzkeresztet találtunk. A szonda végső mélysége átlagosan –230 cm lett, szélessége 70 cm, hossza pedig 620 cm.

A D (D1) szonda helyét is kijelöltük 12 m hosszúságban, majd mélyíteni kezdtük a templomtól délre, a C1 szondával párhuzamosan, attól keletre. Itt –10 cm mélységben 10 db újkori pénzérmet találtunk szórt helyzetben. –20 cm mélységben egy egyszínű zöld mázas kerámiatöredék is napvilágra került, mely török kor utáninak bizonyult. A szondában –35 cm mélyen egy újabb újkori pénzérme, míg –45 cm mélyen egy kis rézkereszt bukkant elő. A szonda déli részében –30 cm-en egy 180×80 cm-es területen nem szabályos, újkori téglákkal borított felület látszódott. Ugyanezen szonda közvetlen közelében a felszínen egy 1888. évi pénzérme került elő.

3. ábra. Újkori ónmázás tál, folytatott mázpöttyös tál, balkáni hagyományú korsó oldaltörédei és újkori mellkeresztek a 2009. évi régészeti feltárásból. Fotó: Hancz Erika

Ezt követően megkezdtek a templom apszisának bal oldalánál az északkelet–délnyugat irányú, 20 m hosszú E (E1) szonda mélyítését munkagéppel. –30 cm-en egy újkori pénzértét találtunk, mást ugyanakkor nagyobb mélységben sem sikerült megfigyelni.

A templom szentélyétől északra egy északnyugat–délkelet irányú, F (F1) jelű szondát húztunk, melynek a mélysége 140 cm, szélessége 80 cm, hossza 7 m lett. A megnyitott szonda déli végében kis mennyiségben újkori, török kor utáni téglas és habarcsmaradványok kerültek elő. Az F1 szonda déli végén kibontottuk a 2 m hosszan nyúló, rendezetlenül található újkori téglatöredék környezetét. Itt két db piros anyagú fültöredéket találtunk, mely ugyancsak török kor utáninak bizonyult. Szintén fontos, hogy a fentebb említett, a feltárás során még kérdésesen török korinak is tartható kerámiákról a vizsgálatok során kiderült, hogy a 17. század végén, illetve a 18. században lehettek használatban.³³

Összességében az ásatás során a türbe és a turbéki katolikus templom helyének azonosságát nem tudtuk bizonyítani. Néhány szórt helyzetű kora újkori kerámiatöredéken kívül semmilyen 16–17. századba tartozó nyomot nem találtunk a templom területén és annak közvetlen környezetében, a leletanyag későbbinek bizonyult. Amennyiben a türbére épült volna rá a turbéki templom, a templomkertben húzott szondák segítségével meg kellett volna találnunk az 1664. évi, Esterházy Pál által készített helyszínrajzon szereplő épületek maradványait, emellett nagy mennyiségű török kori építési törmelékekkel (tégla, habarcs, tetőcserep, ólomlemez stb.) és mindennapi használati tárggyal is találkozunk kellett volna. Ezzel szemben török kori megtelepedés vagy török kori épületek nyomai a lelőhelyen nem bukkantak elő.

A 2014. évi geofizikai vizsgálatok eredményei

A 2013 elején megkezdett, a török állam által finanszírozott kutatások kiemelt figyelmet fordítottak arra, hogy mielőbb és minél teljesebben tisztázzuk a turbéki templom esetleges török előzményeinek kérdését. Az volt a hipotézisünk, hogy ha egyáltalán volt is török kori előzménye a templomnak, akkor azt az épülettől nagyobb távolságra, esetleg a turbéki út túloldalán vagy a templom felőli oldalán, olyan, eddig még nem vizsgált távolságban kell keresnünk, amelyre 2013-at megelőzően egyetlen kutatás sem terjedt ki. 2014. október–novemberben elektromágneses (EM-38) és vertikális mágneses gradiens (G-858), továbbá földradar (GPR) méréseket is végeztünk a templom környezetében.

A vizsgálatok nem hoztak pozitív eredményt. A több módszerrel végrehajtott kutatás nem tárta fel sem nagy, délkeletre tájolt épületek maradványait, sem pedig egy ezeket védő erőd sáncait, illetve más kapcsolódó maradványokat.³⁴ Két kisebb kiterjedésű anomáliát azonban sikerült azonosítani: egy 2×3 m kiterjedésű kisebb mélyedést a templomudvar délnyugati sarkában, valamint egy 4×4 m területű a templomkert nyugati kapuja előtt található Krisztus-szobor környezetében.

³³ Hancz Erika: A 2009. évi régészeti kutatások i. m. (31. jz.).

³⁴ Tamás Tóth–Zoltán Hámori: Research in Szigetvár Localising the Former Ottoman Settlement of Turbek, the Place Where the Inner Organs of Suleiman the Magnificent Were Buried. Report of Geophysical Examinations in Turbék Made by Geomega LTD. Bp., 2014.

Mindkét kisméretű anomália újkori talajmozgatásra utalt. A turbéki út túloldalán semmilyen anomália sem jelentkezett.

Fémdektoros felmérés – pénzérmék a templomudvarban

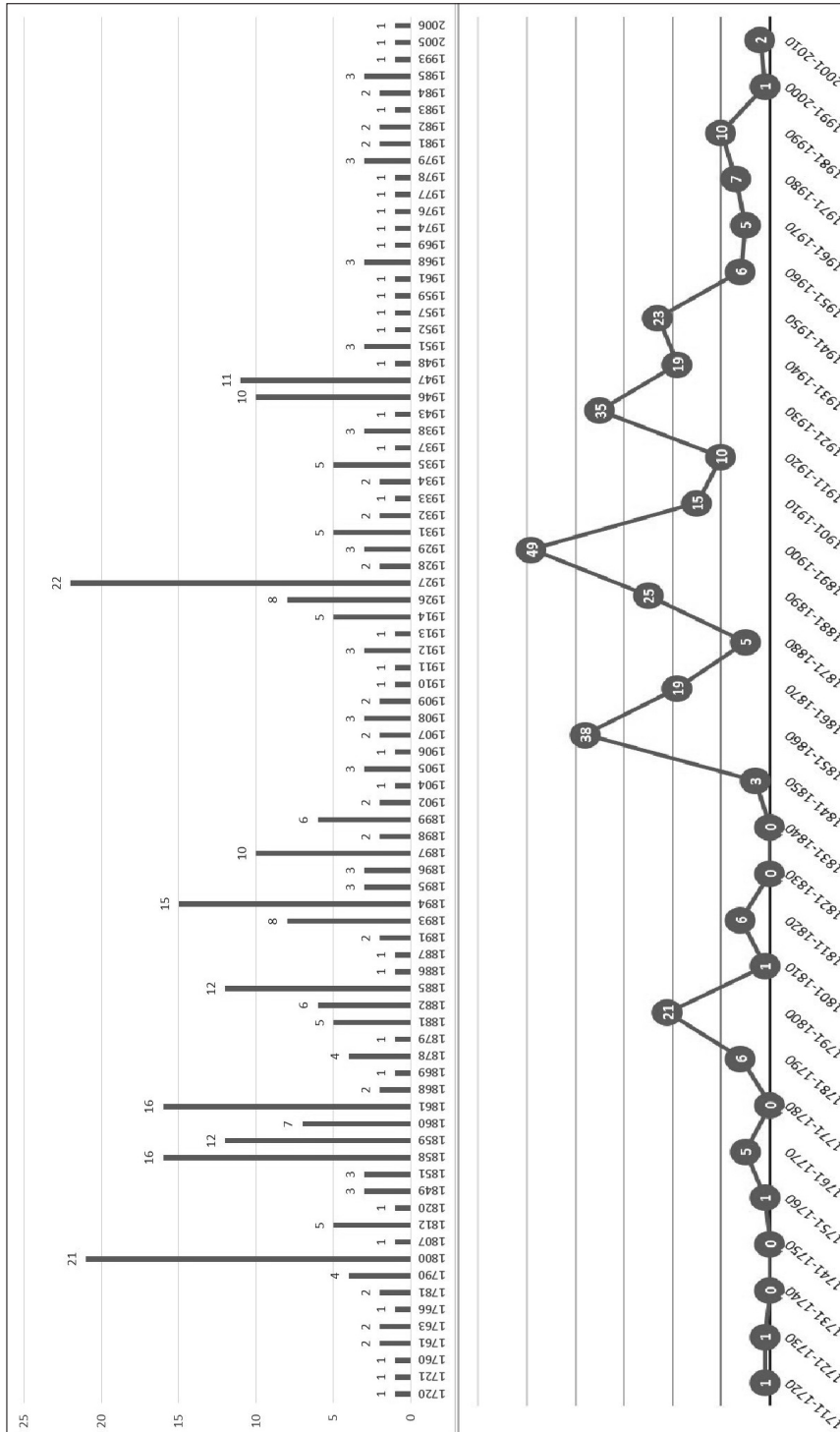
A régészeti és geofizikai vizsgálatok ellenőrzése és kiegészítése érdekében Kitanics Máté 2016 júliusától 2016 novemberéig több szakaszban fémdektoros felmérést végzett a turbéki templom kertjében. A vizsgálatra Teknetics Eurotek metáldetektorral került sor a mintegy 0,38 hektár területű udvarban. A minél részletesebb és pontosabb eredmény elérése érdekében a kutatás több lépésben zajlott úgy, hogy minden területszakasznak legalább három alkalommal megtörtént a teljes átvizsgálása. Ez részben összefüggött azzal is, hogy a kezdetben nehezen hozzáférhető részekben, főként a téglakerítések bokros belső oldalán, a bácsi-kalocsai érsek szeptember eleji turbéki látogatása miatt megtisztították a területet, illetve a templomudvar nagy részén ismételtén levágták a fűvet. Ezt követően csak egyetlen olyan kisebb terület maradt a templomudvarban, a remetelaktól délre, illetve délkeletre, ahol a vizsgálatok nehézségekbe ütköztek, mivel ezeket a részeket a helyiek és az ide látogatók is személtlerakóként használták. A fémszenyezés itt korlátozta a kutatásokat.

A vizsgálatok során a templomudvarban összesen 314 db érme került elő. Az érmék nagy száma azt mutatta, hogy a széles körben elterjedt hagyomány ellenére, miszerint a templom Szulejmán szultán türbéjének helyén épült fel, korábban itt nem próbálkoztak sem legális, sem illegális műszeres fémkereséssel.

4. ábra. 18–19. századi érmék a turbéki templomudvarból. Fotó: Kitanics Máté

A vizsgálat legfőbb feladata annak kiderítése volt, hogy a terület használatba vétele az éremleletek szerint már a török korban megtörtént-e, vagy bizonyíthatóan csak azt követően. A leletek verési éve alapján 2016 novemberének elejére a korábbi geofizikai felmérésekkel és régészeti feltárásokkal egyezően beigazolódott,

5. ábra. A turbéki templomkertben talált emléletek darabszáma verési év szerint, illetve évtizedes bontásban. Szerkesztette: Kitanics Máté. Grafika: Szalai Gábor–Kustra Zsófia

hogy a templomudvar területének használatba vételére csak a 18. század elején került sor.³⁵ A két legkorábbi pénzlelet ugyanis egy 1720-as ezüst 3 krajcáros és egy 1721-es ezüst 1 krajcáros érme volt. A verési évek alapján azt is megállapíthatuk, hogy még ha az idők folyamán a pénzforgalom erősödött is, és egy-egy érmét hosszabb ideig használtak is, a területhasználat intenzitása először I. Ferenc uralkodásának idején, a 19. század első évtizedeiben nőhetett meg, hogy azután néhány évtizedes visszaesést követően az 1850-es évek végétől és az 1860-as évektől a 20. század elejéig egyfajta virágkorról beszélhessünk. Az I. világháború után, az 1920-as évek végétől ismételt fellendülés tapasztalható, mint ahogy rövid időre a II. világháborút követően is. Ez utóbbit a szocializmus időszaka törte meg, bár valódi „csendről” csak a rendszerváltás után beszélhetünk.

Összegzés: a templom török kori előzményére vonatkozó érvek és ezek relevanciája az elvégzett vizsgálatok alapján

Már Németh Béla, Szigetvár első monográfusa felhívta a figyelmet a nép körében élő legendák utalásaira, és ezeket érvként használta Kováts Valéria és Szabó Géza is. A legendák azonban nem említenek török épületeket, csupán Szulejmán táborozási és halálozási helyére vonatkozóan tartalmaznak olyan utalásokat, amelyek messze nem egyértelműek. Ezek ugyanis legalább három helyet rajzolnak ki: a Sztrácsvoi kút környékét az Almás-patak mellett, a turbéki kegytemplom környékét, valamint a turbéki szőlőhegyet. A 2013 óta folyó kutatások tisztázták, hogy a halálozási hely a turbéki szőlőhegyen volt.³⁶ Pap Norbert úgy véli, hogy a templomot Szulejmánhoz kapcsoló legenda döntően emlékezetpolitikai megfontolások alapján keletkezett.³⁷

A kutatók közül egyesek a templomot a türbe egykori helyére tették,³⁸ mások a dzsámi épületével azonosították,³⁹ de voltak olyanok is, akik szerint a lerombolt türbe mellett épült fel, attól kisebb távolságra.⁴⁰

A szőlőhegyen folytatott 2015–2016. évi ásatások feltárták ugyan a szulejmáni sírkápolna és a komplexum részeit, de azt, hogy a turbéki templom környezetében korábban más török épületek állhattak, ennek alapján nem lehetett kizárni, azt csak a helyszíni vizsgálatok tudták egyértelműen igazolni vagy cáfolni. És ha ott valóban lettek volna ilyen épületek, akkor ott is elő kellett volna bukkanniuk oszmán használati tárgyakként és érméknek, és ezeknek ugyanúgy tükrözniük kel-

35 A szőlőhegyi feltárás területén és annak közvetlen környezetében részben Kitanics Máté végezte a fém-detektoros vizsgálatokat. A lelőhelyen több 16–17. századi magyar és lengyel érme, továbbá török akce is előkerült.

36 Ld. a 15. jz.-ben.

37 Ld. a 21. jz.-ben.

38 Ld. a 4. jz.-ben.

39 Ld. a 7. és a 8. jz.-ben.

40 Ld. a 13. jz.-ben.

lett volna az 1705-ös alapítást megelőző korszakot, vagyis a 16–17. századi előzményeket, mint a szőlőhegyen – hiszen az oszmán kori élet nyomait semmi esetre sem tüntethették el teljes egészében a török kor elmúltával.

A fentebb ismertetett 2009. évi régészeti feltárás és geofizikai felmérés, továbbá a 2014. évi geofizikai felmérés a turbéki templomnál semmilyen nyomát sem találta oszmán kori épületeknek, erődítésnek és sáncároknak. A pénzérmék is mind későbbre, a 18–21. századra datálhatók. Ezzel szemben a türbe igazolt környezetében, a szőlőhegyi helyszínen előkerült érmék pontosan mutatták a Szulejmán szultánhoz köthető zárandoktelepülés fennállásának idejét. Még egyszer ki kell hangsúlyoznunk: ha a templom környéke az oszmán hódoltság korában is lakott vagy használt hely lett volna, ott ugyanúgy előkerültek volna ilyen leletek.

Az épületben és környékén megfigyelhető török építőanyagok, továbbá más török kori épülettartozékok hosszabb ideje a türbe–templom kontinuitás bizonyítékai között szerepelnek. Kétségtelen tény, hogy a templomnál megfigyelhetők török kori téglák, illetve más korabeli maradványok. Ugyanakkor ezek kis számban, a lelőhelyüket illetően pedig nagyon koncentráltan fordulnak elő. Már Kováts Valéria is azt gondolta, hogy a török épületelemeket másodlagosan építhették be, az általa török téglatörmelékként meghatározott építőanyagot pedig deponálási helyként azonosította.

Szabó Géza úgy vélte – tényleges saját vizsgálatok, ásatás nélkül –, hogy a templomudvarban előforduló törmelék a türbe és a hozzá kapcsolódó épületek omladéka lehetett. Ugyanakkor a feltételezett épületek alapozásának nyomait a geofizikai vizsgálatok nem tárták fel a templomudvarban és környezetében, ahogy a turbéki út túlsó oldalán sem. Emellett a felszínen sem figyelhetők meg török kori épületekre (habarcsra, török téglára, kúpcserépre, ólomlemezekre) utaló nyomok.⁴¹

Úgy véljük, hogy a templom építése során az építőanyagban szegény dél-zselici térségben felhasználták az értékes, jó minőségű anyagból készült török épületek maradványait. Nemcsak a turbéki templomban, hanem a Szigetváron található ferences kolostor templomában is láthatunk hasonló török épülettartozékokat. A Kováts által a templomudvarban megtalált, koncentráltan megfigyelt törmelék viszont nem omladék, mint ahogy azt Szabó feltételezte, hanem Kováts eredeti feltételezésének megfelelően deponált anyag, azzal a különbséggel, hogy azt biztosan nem helyben bontották el, hanem úgy szállították ide. A szállítás történhetett a városból, de még inkább a plébánia legközelebbi birtokáról, a szőlőhegyi Török sáncról, ahol az épületek bontását követően is bőven maradt felhasználható építőanyag, amely ott a föld művelését akadályozta.

41 A szőlőhegyi helyszínen viszont a feltárt török épületek környezetében nagy kiterjedésben és igen nagy intenzitásban figyelhető meg a felszínen török kori törmelék.

MÁTÉ KITANICS–ERIKÁ HANCZ–TAMÁS TÓTH–NORBERT PAP
THE PROBLEM OF OTTOMAN ANTECEDENTS
TO THE SHRINE OF TURBÉK

A long-lasting legend has maintained that the *türbe* of Sultan Suleyman had originally been located on the site of the shrine of Our Lady of Perpetual Help at present-day Turbék. The research group established in 2013 for the identification of the sultan's tomb has excluded the church from the group of potential locations, however. Yet this by no means meant that the shrine could have no precedent in the Ottoman period. In order to explore the problem, we have elaborated a complex methodology: alongside the written evidence, we have also examined the results of geophysical analyses and archaeological excavations, and made intensive metal detector explorations. The present study is a summary of the results accumulated so far.

*Kitanics Máté (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet)*

Hancz Erika (Pécsi Tudományegyetem)

Pap Norbert (Pécsi Tudományegyetem)

Tóth Tamás (Geomega Kft.)

KÁRBIN ÁKOS

Az Osztrák–Magyar Bank és az 1892. évi valutareform előzményei

Az Osztrák–Magyar Monarchia megalakulásakor a kiegyezésben részt vevő felek rögzítették, hogy az elavult ezüst- helyett a stabil aranypénzrendszerre kívánják valutájukat alapozni. A reformra azonban még huszonöt esztendőtt kellett várni. A Monarchia a nemzetközi piacgazdaság nyomására megérezte a reform szükségességét, és csatlakozott a nemzetgazdaságokat összekötő aranystandardrendszerhez. Az ipari forradalommal járó robbanásszerűen növekvő kereskedelemnek egyik meghatározó eleme ugyanis a stabil valuta volt. Az ingadozó valutában történő fizetés olykor előnnyel járt, és extra bevételre tehettek szert a külföldi piacokra termelő kereskedők és gazdálkodók. Amint azonban a Monarchia valutája gyengülni kezdett, a folyamat a visszájára fordult, és az exportőrök veszteséget könyvelhettek el. A birodalom érdekét szolgálta tehát, hogy a többi nemesfémhez képest a stabil aranyhoz szabja valutáját. Az arany megjelenése az államok pénzrendszerében nem egyedi jelenség, hanem a 19. század második felének globális, tendenciózus folyamata, amely nemcsak az európai, hanem a tengerentúli országokban is lejátszódott.

A Monarchia pénzügyi gárdája 1889 februárjában kezdte meg a valutaszabályozással kapcsolatos előkészületeit. Ausztriában az Eduard von Taaffe által vezetett kormányban Julian Dunajewski lengyel származású miniszter irányította a pénzügyeket 1880 és 1891 között. Mellette működött kiváló segítője, Anton von Niebauer osztályfőnök. 1891. február elején az uralkodó menesztette Dunajewskit, és helyébe Emil Steinbachot nevezte ki pénzügyminiszterré. Magyarországon Wekerle Sándor vitte a pénzügyeket a Tisza-, Szapáry- és maga vezette kormányokban. Mellette ugyancsak működött segítő Láng Lajos államtitkár személyében.

Az osztrák és a magyar pénzügyminisztérium vezető munkatársai a valutaszabályozás előkészítése során még nem tudták, hogy mit jelentsen a valutareform. A készfizetések megkezdését? Az ezüstvaluta korábbi pozíciójának visszaállítását, netán rehabilitációját? Vagy jelentse azt, hogy egy új úton induljanak el – melynek alapján értelmet nyer a valutaszabályozás kifejezés –, vagyis az arany meghonosítását a pénzrendszerben? Amennyiben az aranyat választják pénzüik alapjául, akkor mit kezdjenek az óriási mennyiségű olcsó ezüstkészlettel? Vajon a Monarchia képes-e a *tiszta aranyvaluta* megteremtésére, vagy a tetemes mértékű ezüstje miatt

csak az úgynevezett *sánta aranyvalutát* tudja megvalósítani?¹ Egy vagy több esetben hajtsák-e végre az aranyalapú pénzrendszerre való áttérést? Hogyan áll majd mindehhez a jegybank? A reform megindításakor leginkább ezek a kérdések foglalkoztatták az események résztvevőit.

Az aranyalapra való áttérést a birodalom jegybankja nélkül nem lehetett volna keresztülvinni. A következőkben azt mutatjuk be, hogy a reform előkészítésében, a részletkérdések kidolgozásában milyen szerepe volt a jegybanknak.

Az Osztrák–Magyar Bank megalakulása

I. Ferenc császár minisztere, Johann Philipp von Stadion gróf kezdeményezésére 1816-ban hozták létre az Osztrák Nemzeti Bankot, így ez az intézmény lett az Osztrák Császárság jegybankja. A kiegyezéskor nem tudtak új, dualisztikus alapon átszervezett bankot szabadalmazni, ugyanis 1862-ben a bank szabadalmát 14 évre meghosszabbították.² Kizárólagos jogosultsága csak a banknak volt a bankjegyek kiadására, jogának a szavatolása azonban nem került bele a kiegyezésbe. Erről az osztrák kormány külön egyezményt kötött a bankkal 1862-ben. Angol mintára az 1862. évi egyezményt banktárnak nevezik. A porosz háború finanszírozásakor 1866-ban az osztrákok a bank adósságát 80 millió forintban határozták meg, ekkora összeggel tartozott az állam a banknak. Az 1860–1870-es évek a bankkérdéssel kapcsolatos egyezkedés időszakát jelentette, a bank ugyanis a kiegyezéssel előállt helyzethez nem tudott alkalmazkodni.

A kiegyezés jogilag lehetőséget adott Magyarországnak, hogy jegybankot állítson fel, de lényegében úgy született meg a kiegyezés, hogy a jegybankügyet nem rendezte. A kérdés átmeneti rendezéséről Vöslauban kötött megállapodást Lónyay Menyhért és Franz Becke pénzügyminiszter 1867. szeptember 12-én. Egyezményükben kimondták: amíg a Monarchia két része nem köt újabb egyezséget az osztrák pénzügyekről, és nem hoz új törvényes határozatot a bankjegyekről, addig a magyar minisztérium kötelezi magát arra, hogy Magyarországon külön jegybankot nem állítanak fel, és az Osztrák Nemzeti Bank által kibocsátott bankjegyek kerülnek forgalomba. Ezeket a bankjegyeket minden közpénztárnál el kellett fogadni.³ Határoztak arról is, hogy az Osztrák Nemzeti Bank köteles Magyarorszá-

1 Sánta aranyvaluta (németül hinkende Goldwährung, angolul limping standard, franciául étalon boiteux): „Az a valuta, melynél a törvényes fizetési eszköz csak egy fémből készül, de valamely régebbi pénzrendszerből megmaradt, másik fémből készült érme is korlátlan mennyiségben fogadandó el a forgalomban.” Ld.: Révai Nagy Lexikona. XVI. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Bp., 1924. 547.

2 *Kövér György*: Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei, 1851–1878. Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914. In: A Magyar Nemzeti Bank története. I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924. Szerk. Bácskai Tamás. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp., 1993. 162.

3 A dualizmus korában közpénztárként tartották számon például a következő intézményeket: Állampénztár, Katonai pénztár, Gyámhatósági pénztár.

gon annyi bankfiókot felállítani, amennyit a magyar minisztérium szükségesnek tart.⁴ Megállapodtak abban is, hogy az Osztrák Nemzeti Bankot felruházzák azzal a joggal, miszerint a Monarchia mindkét felében kölcsönt adhat értékpapírokra, valamint a tőzsdén jegyzett részvényekre és kötvényekre is.

A magyar politika és a hétköznapi élet is behatóan foglalkozott a jegybank helyzetével, illetve felállításának a lehetőségével. A magyar kormányok önálló Magyar Nemzeti Bankot szerettek volna, azonban erről az osztrákok hallani sem akartak.

A leendő „Ausztia–Magyarország Bankja” felállításáról a Monarchia kormányai között 1877 januárja és áprilisa között folytak tárgyalások.⁵ Nem jutottak megegyezésre, sőt az 1877 decemberében lejárt szabadalmat újra és újra hónapokkal kellett meghosszabbítani egészen 1878 júniusáig.⁶ A Monarchia politikai szerkezetén nem lehetett változtatni, viszont a változó körülményekhez hozzá kellett igazítani a gazdasági élet kereteit. Így a vám- és kereskedelmi szerződés 1878-ban esedékes megújítása mellett a jegybank szabadalmát dualisztikus alapon újították meg. Ausztriában 1878. június 17. és 21. között tárgyalták a közös jegybank felállításáról szóló törvényjavaslatot, amelyet elfogadtak.⁷ A közös jegybankot 1878 és 1887. december 31. között szabadalmazták. Az Osztrák–Magyar Bank alakuló ülését 1878. június 26-án tartotta.

Az Osztrák–Magyar Bank felépítése és működése

Az Osztrák–Magyar Bank működését az 1878. évi XXV. törvénycikk határozta meg. A bank élén a főkormányzó állt, akit az osztrák és a magyar kormányok, pontosabban azok pénzügyminiszterei javaslatára nevezett ki és iktatott be az uralkodó. A közös jegybank első kormányzója Alois Moser lett. Az intézmény fennállása alatt a következő személyek töltötték be a főkormányzói posztot: Alois Moser (1878–1892), Kautz Gyula (1892–1900), Leon Biliński (1900–1909), Popovics Sándor (1909–1918), Ignaz Gruber (1919) és Alexander Spitzmüller (1919–1922). A banknak két főintézete, más szóval igazgatósága volt, az egyik Bécsben, a másik Budapesten, melyek élén egy-egy alkormányzó állt, akiket az osztrák és a magyar pénzügyminiszterek neveztek ki, azon 3-3 személy közül, akiket a bank főintézetei

4 *Kövér Gy.*: i. m. (2. jz.) 204.

5 *Leonhardt Gusztáv*: Az Osztrák–Magyar Bank igazgatása 1878–1885. Franklin, Bp., 1886. 4. (A banknak ez a kiadványa megjelent német nyelven ugyancsak a főtítkár összeállításában: *Gustav Leonhardt*: Die Verwaltung der Oesterreichisch-ungarischen Bank 1878–1885. Holder, Wien, 1886.)

6 *Evelyn Kolm*: Die Oesterreichisch-ungarische Bank im Spannungsfeld der Nationalitätenkonflikte. In: Auf Heller und Cent. Beiträge zur Finanz- und Währungsgeschichte. Hrsg. Karl Bachinger–Dieter Stiefel. Ueberreuter, Frankfurt–Wien, 2001. 226–227.

7 *Friedrich Gottas*: Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-Ära (1875–1890). Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1976. 115.

külön-külön ajánlottak.⁸ A bécsi és budapesti igazgatóságoknak 8-8 igazgatója volt, élükön az alkormányzóval.

Az Osztrák–Magyar Bank első osztrák alkormányzója Wilhelm von Lucam⁹ lett (bár nagyon szeretett volna főkormányzó lenni), a magyar alkormányzó pedig Fest Imre.¹⁰ A bank legfelső szervezete a főtanácsból állt, amelynek elnöke a főkormányzó, tagjai pedig a két alkormányzó és a 12 főtanácsos voltak. A főtanács osztrák főtanácsosainak osztrák állampolgároknak (bécsi lakos), a magyar tagjainak magyar állampolgároknak (budapesti lakos) kellett lenniük. A főtanács tagja, valamint határozatainak végrehajtója volt a vezértitkár, avagy főtitkár. Szavazati joggal nem rendelkezett, de minden főtanácsülésen és végrehajtó bizottsági ülésen részt vehetett és javaslatokat tehetett az ügyekkel kapcsolatban, amit jegyzőkönyveztek. Az osztrák és magyar kormányok a főtanács és az igazgatósági ülésekre kormánybiztost és egy helyettesét delegáltak.¹¹

A bank feladata volt a jegykibocsátáson túl a váltók, szelvények és értékpapírok leszámítolása, kézi zálogkölcson kiállítása, letétek őrzése és kezelése, pénzt elismervényre, valamint rövid lejáratú váltókra és értékpapírokat folyószámlára átvenni, utalványokat kiállítani, bizományi üzletet vezetni, továbbá állami kötvények beváltása, arany- és ezüstérc vásárlása, ugyanígy külföldi váltókban külföldi piacról fémeket venni, jelzálogkölcson és záloglevél, valamint a bank saját zálogleveleinek adása, vétele.

Kezdetben a banknak Ausztriában 23, Magyarországon 15 fióktétele működött. Az Osztrák–Magyar Bank tízéves első szabadalma 1887. december 31-én járt le. Az időpont végét nem várta meg a két kormány, hanem 1887 májusában újabb tíz évvel meghosszabbították a jegybank szabadalmát 1897. december 31-ig.¹² A közös bank második szabadalma alatt kezdett hozzá a Monarchia a valuta-szabályozásához. Kezdetben a bank nem támogatta a reformot, ez azonban a későbbiekben megváltozott. Az 1891. évi személycserét követően és főképpen az 1892. évi kormányzótáváltás következtében egy új koncepció bontakozott ki, melynek már része volt az elavult pénzrendszer megreformálása.

⁸ Leonhardt G.: i. m. (5. jz.) 7.

⁹ Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. V. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften – Böhlau, Wien – Graz, 1993. 339.

¹⁰ Jirkovsky Sándor: Az Osztrák–Magyar Monarchia jegybankjának története. Athenaeum, Bp., 1944. 171.

¹¹ Leonhardt G.: i. m. (5. jz.) 8.

¹² Mecenseffy Emil: Az Osztrák–Magyar Bank igazgatása 1886–1895. Franklin, Bp., 1896. 6. (A banknak ez a kiadványa is megjelent német nyelven ugyancsak a főtitkár összeállításában: *Emil von Mecenseffy: Die Verwaltung der Oesterreichisch-ungarischen Bank 1886–1895.* Holder, Wien, 1896.)

Osztrák kezdeményezés a Monarchia valutaügyének helyreállítására

A valuta ügyével kapcsolatban először az osztrák pénzügyminiszter fordult magyar kollégájához 1889. február 26-án.¹³ Az 1880-as évek második felében a Monarchiában tervbe vették a valuta helyreállítását, rendezését, a „Herstellung der Valuta” hosszas műveletét. A reformmal kapcsolatos levelezés titkos volt. A 1887. évi vám- és kereskedelmi szerződés kimondta, hogy amint a kedvező nemzetközi helyzet azt lehetővé teszi, összehívják a bizottságokat a valuta helyreállításával kapcsolatosan. Az osztrák minisztériumban alkalmasnak találták a nemzetközi pénzügyi helyzetet arra, hogy a Monarchia akut problémájáról, nevezetesen a pénzügyi elszigeteltségről és a készfizetés beindításáról a magyar féllel egyeztessenek. A valutakérdés már 1879 óta tárgyát képezte a két minisztérium közötti levelezésnek és tárgyalásnak.¹⁴ Anton von Niebauer osztályfőnök javasolta azt, hogy az erről szóló iratanyagot rendezzék össze, valamint a rendezéshez szükséges feltételeket ellenőrizzék, majd ezek alapján fogalmazzák meg azokat a kérdéseket, amelyek az ankét alapját képezhetik.¹⁵ Előterjesztésében az is szerepelt, hogy a tanácskozássra csak tapasztalt, hozzáértő és megbízható személyeket hívnak meg, valamint az Osztrák–Magyar Bank megbízottait.¹⁶

Wekerle – ekkor már mint pénzügyminiszter – Niebauer vitaindítónak tekinthető levelére hét hónapon keresztül nem reagált, így az osztrák pénzügyminiszter ismételten a magyar pénzügyminiszterhez fordult az ankétok megszervezésével kapcsolatban. Niebauer újabb – kulcskérdéseket felvető – 1889. október 8-án kelt küldeményében tett fel kérdéseket Wekerlének.¹⁷ Egyebek mellett szólt arról, hogy

13 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs; = ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, k.k. Finanzministerium, Präsidium (= FHKA FM Präs.) ZI 870/1889. Julian von Dunajewski (Anton von Niebauer aláírásával) Tisza Kálmánhoz. Bécs, 1889. február 26. (Tervezetként az előadói-be felvezetve. A levelet minden valószínűséggel 1889. február 25-én postázták Budapestre szigorúan bizalmas megjegyzéssel.)

14 A 19. század második felében az európai államok nagy része áttért a stabilitást és biztonságot nyújtó aranypénzrendszerre. Korábban az ezüst és az arany között mesterségesen 1:15,50 arányban állították fel az értékarányt, azonban az 1870-es évek elején Észak-Amerikában művelés alá vont ezüstbányák ontották Európába az olcsó ezüstöt, ennek következtében a két fém közötti értékarány felbomlott. Az ezüst a Monarchiába áramlott, ahol érmévé verték és átváltották az értékesebb papírförintra. Ennek következtében az ezüstveretést Magyarországon magánszemélyek számára 1879 óta betiltották. Így formálisan a Monarchiának papírvalutája lett, amely többet ért, mint az ezüstérme.

15 A 1887. évi XXIV. törvénycikkben újfogalmazták a kiegyezésben már korábban rögzítésre került aranystandardigényt, azonban annak bevezetése előtt ankétokat, tanácskozásokat kellett tartani. Így megszervezésükben 1889-ben már másfél éves késésben voltak a pénzügyminisztériumok. Azokat valóban megtartották külön-külön, magyar részről 1892. március 8–10-én, osztrák részről pedig 1892. március 8–17. között.

16 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 870/1889. Julian von Dunajewski (Anton von Niebauer aláírásával) Tisza Kálmánhoz. Bécs, 1889. február 26.

17 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 4780/1889. Julian von Dunajewski (Anton von Niebauer aláírásával) Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1889. október 8. (Tervezetként az előadói-be felvezetve.)

a reform kivitelezésében az Osztrák–Magyar Banknak is részt kell vennie, és annak megbízatását tisztázni kell.

Kautz Gyula, az Osztrák–Magyar Bank alkormányzója (1883–1892) egyértelműen megfogalmazta, hogy mit jelenthet a valuta rendezése, illetve annak milyen módozatai lehetségesek:

1. A valuta helyreállítását a papírpénz kényszerárfolyamának megszüntetése által és az ezüsfizetések beindítása, „fölvétele” alapján képzelte el.¹⁸
2. Ha a Monarchia nem az ezüstvalutát akarná, akkor a valuta alapját meg kell változtatni.
3. A számítási érmeegység csak akkor lesz megfelelő, ha az árszínvonal csökken, ha a forint értéke és fizetőereje növekszik. A legnagyobb fontossággal ez bírt a külföldi tartozások kamatainak tekintetében.¹⁹

Kautz jegyzeteiben Niebauer osztályfőnök 1889 augusztusában kifejtett gondolataira reflektált. Az alkormányzó szerint a valutareformot végre lehetett volna hajtani másfél év alatt, ugyanis nézetei szerint az akár 1891 januárjára már kész is lehetett volna.²⁰ Kautz szerint a jegybanknak meg kell ismernie a nehézségeket, mielőtt beleegyezne a reformba, illetve a privilégiumok meghosszabbításába. Véleménye szerint eleinte a kormányoknak csak a bankszabadalmakról kell tárgyalniuk a bank képviselőivel. „A valutareform egész műveletét biztos alapra kell helyezni, hogy az állam és a bank tudja hányadán állnak egymással.”²¹ Kautz szerint komolyan kell venni a valutarendezést, mivel ha az nincs alaposan megtervezve, akkor könnyedén összeomolhat a valutarendszer, és ez a Monarchiát hosszú évek-re szegényletes helyzetbe hozná.

18 Tiszta aranyvalutát sokáig csak Angliában használtak (1774-től), azonban a 19. század második felében csaknem valamennyi fejlett nyugat-európai állam áttért az aranyvalutára. A valutafém általános értékmérő funkciót töltött be, emellett mindennapi fizetőeszköz is volt. A forgalomban lévő pénz nagy részét a fém pénz alkotta a század végéig, amelynek névértéke azonos volt belső értékével, vagyis az általa tartalmazott nemesfém világpiacon árával. Az ércérték és a névérték azonosságát a valutafém korlátlan veretési szabadsága biztosította. Az ércpénzek mellett megjelentek a papírpénzek, bankjegyek is, melyeknek a korabeli pénzügyi gyakorlat szerint teljes összegükben (valójában csak jelentős részükben) fedezettel kellett rendelkezniük a jegybank nemesfémkészlete által. A bank ezeket bármikor köteles volt ércpénzre és nemesfémre átváltani és fordítva is. Ezt a pénzügyi tranzakciót nevezzük *készfizetésnek*. A jegybankok a készfizetést csak statáriális helyzetekben szüneteltethették, úgymint háború és válságok idején.

19 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Budapest), Kézirattár (= MTAKK) ms. 1201–1206. Kautz Gyula: Bank és valutarendezéssel kapcsolatos jegyzetek [arany, ezüst, valuta, árszínvonal, kamatláb stb.], lapkivágatok: ms. 1201/1. Valutarendezés és Bankunk (elvek) Theoretikusokkal és általánosokkal I. „A valutarendezés jelenti nálunk”.

20 MTAKK ms. 1201–1206. Kautz Gyula: Bank és valutarendezéssel kapcsolatos jegyzetek [arany, ezüst, valuta, árszínvonal, kamatláb stb.], lapkivágatok: ms. 1201/1. Valutarendezés és Bankunk (elvek) Theoretikusokkal és általánosokkal I. „Reflexiók Niebauer aggályaira”!

21 Uo.

Wekerle az osztrák pénzügyminiszter leveleire (február 26., október 8.) 1889. december 9-én reflektált.²² Megírta, hogy Láng Lajos pénzügyminisztériumi államtitkár még azon a héten Bécsbe készül, ezért őt bízta meg azzal, hogy a nevében megbeszéléseket folytasson és a magyar minisztérium álláspontját a valutaüggyel kapcsolatban képviselje. Ezt a megbeszélést 1889. december 13-ra tervezték.

Bécsben 1889 decemberének közepén valóban tartottak egy titkos megbeszélést az osztrák pénzügyminisztériumban, amelyről Niebauer írásos feljegyzést készített.²³ A tanácskozáson magyar oldalról Láng Lajos, osztrák részről Anton von Niebauer vett részt.

Először Láng fejtette ki a magyar pénzügyminisztérium álláspontját. Véleménye szerint az aranyvalutára való áttérés miatt az ezüstöt csekélyebb mértékben szükséges forgalomba hozni. Az értékviszony az osztrák értékű forint esetében úgy alakulna, hogy 80 aranykrajcár lenne egyenlő 1 forinttal, amely egyenlő 2 frankkal. Láng azzal folytatta nyilatkozatát, hogy a fenti reláció rögzítése érdekében az Osztrák–Magyar Banknak azonnal meg kell kezdenie az arany vásárlását, hogy a pénzügyi beavatkozás költségeit viselni tudja.

Niebauer reflektált Láng felvetésére az Osztrák–Magyar Bank azonnali nemesfémvásárlásával kapcsolatban, miszerint ázsíója van az aranynek, és az államjegyeknek nincs meg a szükséges fedezete. Az egyik legélesebb ellentétet Niebauer és Láng között az ezüst kurrens kérdése képezte. Láng ellenezte az ezüst kurrenst, mely újabb ezüstveretést eredményezett volna, ami csekélyebb értékkel bírt, viszont a pénzügyi igazgatásnak nyereségként szolgált volna, továbbá a fennmaradó ezüst a kettős vagy az ezüstvaluta-rendszer visszatérésének a veszélyét hordozta magában.

A megbeszélés résztvevői egyöntetűen a frankvaluta mellett döntöttek, így a reform során azt kívánták meghonosítani.

Az aranystandard igénye

Időközben 1889. december 11-én a bécsi Kereskedelmi és Iparkamara tanácskozást tartott, melynek témája a valuta kérdése volt.²⁴ Ott abban állapodtak meg, hogy a valuta szabályozása jótékony befolyást gyakorolna a kereskedelemre és az iparra.²⁵ A kamara a reform végrehajtását és az anyagi áldozat költségeinek a vise-

22 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 5895/1889. (nr. 3444/P.M.) Wekerle Sándor Julian von Dunajewskihez. Budapest, 1889. december 9.

23 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 581/1890. Anton von Niebauer saját kezűleg az előadóiúbe jegyezte le az 1889. december közepén tartott titkos megbeszélésen elhangzottakat.

24 *Richard Lieben*: Bericht der I. Section betreffend die Frage der Valutaregelung. Wien, am 11. December 1889. H. n., é. n.

25 *Richard Lieben*: [Referat über die Regelung der Valuta.] Referat des Herrn Kammerrathes Richard Lieben über die Regelung der Valuta. Erstattet an die niederösterreichische Handels- und Gewerbekammer am 17. Juni 1889. H. n., é. n.

lését ajánlotta az államnak. Szerintük a valutareform csak a tiszta aranyra való átmenet esetén lehet előnyös. Javasolták, hogy az átálláskor a mindennapi aranyárfolyamot vegyék figyelembe. Döntöttek arról is, hogy a kamara elküldi javaslatait a kereskedelmi és a pénzügyminisztériumoknak.

A Láng–Niebauer találkozójával egy időben Dunajewski is lépéseket tett az ügy előmozdítása érdekében, és tájékozódott a témában. 1889. december 13-án azt a szakvéleményt kapta Richard von Liebentől, a bécsi Kereskedelmi és Iparkamara szakértőjétől, hogy a modern pénzügypolitika csak az aranyvalutára alapozhat.²⁶ Az ezüstveretést be kell szüntetni, és az aranyvalutát törvényileg az osztrák pénz alapjává kell tenni, a Monarchiában forgalomban lévő ezüst egy részét vissza kell tartani, másik részét pedig aranyra kell váltani – javasolta von Lieben, aki azzal zárta mondanivalóját, hogy amennyiben a Monarchia a közép-európai gazdasági tér aktív szereplője kíván maradni, és a kereskedelmi igényeinek eleget kíván tenni, úgy azt csak az aranyalap biztosíthatja.

Mi legyen a Monarchia ezüstjének a sorsa?

Siegfried Pressburger *Az Osztrák Jegybank* című nagyszabású monográfiájában arról olvashatunk, hogy Wekerle Sándor 1889. december 24-én kelt Dunajewski-hez címzett levelével vette kezdetét a levelezés és az egyeztetés a valuta szabályozásáról.²⁷ Már láttuk, hogy valójában jóval korábban, 1889 februárjában megindultak az egyeztetések a reform előkészületeivel kapcsolatban.

Wekerle, mint a késő Tisza-kabinet pénzügyminisztere a Pressburger által említett levelében említést tett a Láng Lajos és Anton von Niebauer megbeszélése során felvetett elképzelésekről.²⁸ Wekerle aggasztónak tartotta, hogy az osztrákok még mindig nem tettek le az ezüstpénz kibocsátásáról, hiszen az ellentétben áll a tiszta aranyvaluta-rendszerrel. Úgy gondolta, hogy ez bimetalizmushoz vezet, így az aranyvalutát nehezen lehetne bevezetni. Nem várt lépés volt számára, hogy Láng Lajos elfogadta az osztrák pénzügyminisztériumnak azt a javaslatát, hogy az államjegyeket 150 millió forint értékben kivonják a forgalomból, amivel az Osztrák–Magyar Bankot arannyal elláthatnák, és így az ezüstforint ellentételezését forgalomba hozhatnák.

Wekerle levelére Dunajewski 1890. február 1-jén válaszolt, melyben bővebben szólt az államjegyek kérdéséről.²⁹ Dunajewski fenntartással fogadta Láng elképzelését, melyben a 212 millió forint államjegyállományból 100 millió kivoná-

26 *Wolfgang Fritz*: Finanzminister Emil Steinbach – Der Sohn des Goldarbeiters. LIT, Wien–Berlin, 2007. 128.

27 *Siegfried Pressburger*: Das Österreichische Noteninstitut 1816–1966. Zweiter Teil. Zweiter Band. Die Österreichisch-Ungarische Bank. Österreichische Nationalbank, Wien, 1972. 554.

28 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 581/1890. Wekerle Sándor Julian von Dunajewskihez. Budapest, 1889. december 24. (Nincs iktatószáma.)

29 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 581/1890. Julian von Dunajewski (Anton von Niebauer aláírásával) Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1890. február 1. (Tervezetként az előadóiívbe felvezetve.)

sát és arannyal történő alátámasztását javasolta, azaz csak 112 millió forint maradna forgalomban kényszerárfolyam nélkül. Itt Dunajewski egyértelműen megfogalmazta, hogy amennyiben ezt így hajtják végre, akkor osztrák részről nem sikerül a valutaszabályozás. Dunajewski kifejezte, ha az 1 forint = 2 frank értékarányt fent kívánják tartani, akkor 212 millió forint államjegy beváltása esetén 424 millió frankra van szükség. Egyes számítások szerint az ezüstoffólósság átveretéséhez és az új érték alatti ezüstermére pedig 50 millió frank szükséges. Így fedezetként nem tarthatja meg ezüstkészletét az Osztrák–Magyar Bank, a készleten lévő ezüsterméit arany ellenében átadja. Niebauer széljegyben megjegyezte, hogy jelenleg a bank trezorjában nincs ezüstrúd. Dunajewski az amerikai ezüstoffelvásárlási törvénytől várta a megoldást.

Wekerle majd négy hónappal később, 1890. május 29-én válaszolt Dunajewski levelére.³⁰ Megírta, hogy az Amerikai Egyesült Államok tervbe vette a *Bland–Allison Bill* felújítását.³¹ Wekerle remélte, hogy az újabb amerikai ezüstoffelvásárlási törvényt elfogadják, mert akkor a bankkal kötendő megállapodás érdekei egybeesnek, tehát a bank ezüstkészletének nagy része, amilyen gyorsan csak lehetséges, eladhatóvá válik.

Az Amerikai Egyesült Államok kormánya különböző intézkedésekkel próbálkozott az ezüst világpiaci árát manipulálni. 1890. július 14-én megszületett az úgynevezett *Sherman-Act*, melynek nyomán a korábbi ezüstoffelvásárlási törvényben megszabott mennyiséget megduplázták, így a kincstárnak havonta 4,5 millió uncia ezüstöt kellett vásárolnia.³² Az ezüst ára a törvény életbe lépése után néhány hónapon keresztül emelkedett. Nemzetközileg azonban a törvényi szabályozás nem hozott tartós emelkedést.

Wekerle május végi levelére Dunajewski 1890. június 20-án válaszolt.³³ Dunajewski is szólt az Amerikai Egyesült Államok ezüstbeszerzési akciójáról. Úgy gondolta, hogy bár az új amerikai törvény még nem született meg az ezüstoffelvásárlással kapcsolatban, ami e tekintetben a Monarchia helyzetét is új alapokra helyezné. A Monarchia törekvéseit az ezüstkészlet eladása tekintetében nagy elővigyázatossággal kell kezelni. A fentebb említett kérdésnek kizárólagos megítéléséhez – vajon elvessek-e egy bizonyos mennyiségű ezüst kurrens forgalomban tartásának ötletét – még ki kell várni a megfelelő pillanatot.

30 ÖStA FHKA FM PräS. Zl 3137/1890. Wekerle Sándor Julian von Dunajewskihez. Budapest, 1890. május 29. (Iktatószám nélkül, magánlevélként.)

31 Az Amerikai Egyesült Államok kongresszusa 1878-ban elfogadta a *Bland–Allison Bill*t. A törvény előírta havonta 2 millió dollár értékben az ezüstoffelvásárlást az államokban. Az amerikai kormányzat ettől az intézkedéstől várta az ezüst árának az emelkedését a nemzetközi piacon.

32 *Guido Thiemeyer: Internationalismus und Diplomatie. Währungspolitische Kooperation im europäischen Staatensystem 1865–1900.* Oldenbourg, München, 2009. (Studien zur Internationalen Geschichte 19.) 192.

33 ÖStA FHKA FM PräS. Zl 3137/1890. Julian von Dunajewski (Anton von Niebauer aláírásával) Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1890. június 15. (Magánlevélként továbbítva. Az eredeti levelet csak június 20-án keltezték.)

Dunajewski a 312 millió forint mennyiségű államjegyet kiindulópontként vette, mely mellett 100 millió forint értékben sóbányautilványok³⁴ is forgalomban voltak. 1889 első félévében államjegyből a következő címletek voltak forgalomban: 50 forintosból 125 millió forint, 5 forintosból 120 millió forint és 1 forintosból 67 millió forint értékben. A nagy értékű 50 forintos államjegyeket mindenképpen arany ellenében kellett kivonni az Osztrák–Magyar Bank trezorjaiban található ezüsttermékért. A bank ezüstje legalább 160 millió forintot tett ki, így ez az összeg az államjegyekkel együtt összesen 285 millió forintot jelentett, amely összeg az 1 forint = 2 frank reláció esetében 570 millió frank volt aranyban. A bank 160 milliónyi ezüstjéből 20 millió forintot tartának meg ezüst kurrensként a forgalomban.

Az Osztrák–Magyar Bankkal való tárgyalások előkészületei

Wekerle az ankétal, valamint a valuta helyreállításával kapcsolatban 1890. szeptember 9-én válaszolt Dunajewski június 20-án kelt levelére.³⁵ Elismerte az ezüst kurrens kérdését, azt azonban az új amerikai ezüstfelvásárlási törvény sorsától tette függővé, és kérte, hogy annak hatásairól egy későbbi megbeszélés alkalmával egyeztessenek.

A továbbiakban a német valutaviszonyra reflektált. Ha a Német Birodalom csak veszteséggel tudta az ezüsteladást végrehajtani, úgy a Monarchia milyen módon küszöbölhetné ki azt? – tette fel a kérdést. Wekerle kijelentette, hogy minél alacsonyabb lesz Londonban az ezüst ára, annál nagyobb vesztesége lesz a Monarchiának. Az amerikai ezüstfelvásárlási törvény közvetlen hatása az ezüst árának emelkedése volt, amely az ezüstkészlet küszöbön álló eladásának veszteségét alacsonyra redukálta volna. Véleménye szerint ezt a kedvező pillanatot ki kell használni, és ebben Dunajewski támogatását kérte.

Kifejtette, hogy az ezüstkérdést meg kell fontolni, különösképpen az Osztrák–Magyar Bank ezüstállományának minden mennyiségű vert és teljes értékű általános forgalomban lévő érméjének a sorsát. Wekerle szerint Dunajewski abból a feltételezésből indult ki, hogy a Monarchia mindkét államnak 160, sőt 165 milliós ezüstállományát a bank egyszerűen aranyra váltja át. Itt megjegyezte, hogy ő más véleményen van, és annak alapján a valutaszabályozás műveletét könnyebben és olcsóbban lehet végrehajtani. A valutaszabályozásból az Osztrák–Magyar Banknak lényeges és kézzelfogható előnyei származhatnak. Ha a bank saját terheit

34 A sóbányautilványokat 1848-ban az osztrák kormány bocsátotta ki a gmundeni, ausseei és halleini sóbányák bekebelezett zálogjegyei alapján, 30 millió forint értékben. 1890-ben már közel 100 millió forint értékű sóbányautilvány volt forgalomban.

35 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 4623/1890. Wekerle Sándor Julian von Dunajewskihez. Budapest, 1890. szeptember 9. (Magánlevélként.)

ezüstállományának aranyra váltásával vállalná át, valószínűleg megmaradna egy bizonyos mennyiségű kiveretett ezüstérme-mennyiség, amely korábban forgalomban volt. Ez a mennyiség Wekerle nézete szerint arannyal kiváltható lenne.

A magyar pénzügyminiszter sürgette, hogy gondoskodjanak a bank ezüstjének értékesítéséről, mivel nincs garancia arra, hogy az ezüst mennyisége tovább növekedjen. A valutaszabályozás legnagyobb akadályát az ezüstkincs értékesítésében látta. Az ebből származó veszteség jelentősnek tűnt, de ezen abban az esetben lehetett változtatni, ha az ezüst kurrens ötletét alkalmazzák. Ha a Monarchia mindkét államának terhelés nélkül sikerülne a bank ezüstjét aranyra cserélnie, akkor lényeges lépést tenne a kérdés megoldásában. A legnagyobb nehézség kiküszöbölhető lenne, és az aranystandard megvalósítása, amely közel fél évszázada húzódik, szavatolná a pénzügyek rendjét. Az ezüst árának emelkedése a valuta rendezésében egy esetben lehet az állam segítségére, amelyet még hónapokkal korábban nem is remélhettek, nevezetesen az amerikai ezüstfelvásárlási törvény révén. Veszélyes lenne kívánni, hogy más ezüstvalutával rendelkező országok az ezüstkészletüket egy új ezüstspekuláción keresztül értékecsítsék. Alig lehetne megbecsülni a piacokra áramló ezüst mennyiségét, és azt még az amerikai ezüstfelvásárlási törvény sem tudná hatástalanítani. Az értékes időt a Monarchia nem hagyhatta kihasználatlanul, így a bankkal ezüstkincsének eladásáról minél hamarabb meg kell állapodnia – állt Wekerle levelében, aki a felmerülő kérdéseket személyes megbeszélés során kívánta tisztázni, ezért a következő héten Láng Lajost Bécsbe küldte.

A valutareform előkészítésével kapcsolatos egyeztetések ugyan a két pénzügyminisztérium között már 1889. február 26-án megkezdődtek, de az általuk oly sokszor emlegetett jegybank illetékeseivel folytatott tárgyalásokra csak 1890. szeptember 17-én és október 6-án került sor.

Titkos megbeszélések az Osztrák–Magyar Bank ezüstkészletének eladásáról

A Wekerle által előirányzott találkozót Bécsben tartották meg, 1890. szeptember 17-én, ahol arról tárgyaltak, hogyan lehet a jegybank ezüstkészletének egy részét aranyra váltani.³⁶ Láng Lajos államtitkár és Enyedi Lukács osztálytanácsos már 1890. szeptember 15-én Bécsben voltak, és Láng aznap Dunajewskivel már egyeztetett is a magyar pénzügyminisztérium álláspontjával kapcsolatban. Ennek lényege az volt, hogy egységes szellemben kezdjék meg a bank ezüstkészletének eladásával kapcsolatos tárgyalásokat. Az osztrák pénzügyminiszter nem zárkózott el a magyar javaslattól, vagyis a bank ezüstkészletének aranyra cserélésétől. Ellenben Lángot minden felmerülő kérdésével a valutaszabályozás referenszvé pár hónapja kinevezett Friedrich von Winterstein miniszteri tanácsoshoz

36 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 4623/1890. Staatssekretär Láng Dienstreise nach Wien (Tervezetként az előadóiívbe felvezetve.)

utalta. Mivel a jegybank ezüstállományának külföldi piacon történő cseréje, illetve egyébként maga a valutaszabályozás titkos műveletek voltak, így érthető Dunajewski óvatossága és a sajtónyilvánosság kerülése. „Minthogy a miniszter beszéd közben az újságírók kíváncsiságából származható bajokra is utalt, előadtam hogy én mellesleg a fogyasztási adó terheit tanulmányoznám, ami mind szemmel láthatólag és feltűnőbb, igen alkalmas a leselkedők félrevezetésére” – jegyezte fel utóbb a magyar államtitkár.³⁷

Másnap tovább folytak az előkészítő egyeztetések, és Láng megismerhette a valutaszabályozásért felelős osztrák kollégáját: „Beszéltem Winterstein miniszteri tanácsossal, aki valamivel elevenebb ember, mint az öreg Niebauer. Talán ennek köszönhető, hogy már (!) holnap összejövünk a bank embereivel.”³⁸ Winterstein az ankétok elhalasztását javasolta az ezüstpiacon bekövetkezett változás miatt, ugyanakkor Láng szorgalmazta, hogy azokat még 1890-ben megtartsák.

Igy került sor arra a megbeszélésre, amelyen Láng Lajos államtitkáron és Enyedi Lukács osztálytanácsoson kívül részt vett Friedrich von Winterstein miniszteri tanácsos, valamint Alois Moser főkormányzó betegsége miatt az Osztrák–Magyar Bank alkormányzója, Karl von Zimmermann és főtitékára, Gustav von Leonhardt.

Erről az eseményről a jegybank levéltára semmilyen feljegyzést nem őriz, csak az Österreichisches Staatsarchiv pénzügyminisztériumi anyagában található egy jegyzőkönyvi fogalmazvány, azonban az is csak a szeptember 17-ei tanácskozáson elhangzottakat rögzítette. A kormányok küldöttei elmondták a jegybank képviselőinek, hogy a londoni ezüstpiacon megfelelő áron cserélhetnék a bank ezüstkészletét aranyra. Szerintük a csere előreláthatólag olcsóbb lenne, mint a reláció, magyarul kevesebb lenne a veszteség.³⁹ Az arány kialakítása a Monarchia valutájának helyreállítása kapcsán folytatott megbeszéléseken, az addigi ezüst kurrens pénz és a bevezetendő új arany kurrens közötti törvényileg megállapított szám szerint fog történni.

Erre a bank mindkét képviselője egyöntetűen azt válaszolta, hogy egy ilyen fajta átváltás a bank számára súlyos következményekkel járna, egyrészt a fémkészlete csökkenésével, másrészt mérlege romlásával. A bank könyvei szerint 1 ezüstforint, mely 100 krajcárra oszlott, az átváltáskor azonban a londoni piacon csak 96 krajcárt ért volna. Másrészt az átváltott font sterlingről a könyvelési alapelvek szerint a bank csak az ezüsttel egyenértékű 10 forintos 21,5 krajcár

37 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL OL), Pénzügyminisztériumi Levéltár, K 255 Elnöki iratok 328. csomó, 6. tétel. 2223/P.M. Láng Lajos Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1890. szeptember 15.

38 MNL OL K 255 328. csomó, 6. tétel. 2224/P.M. Láng Lajos Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1890. szeptember 16.

39 A reláció a két fém – az arany és az ezüst – közötti mesterségesen megállapított arányszám, melyet az európai országok, vagyis a Monarchia is a század közepétől használtak, úgy, mint az 1:15,50, azonban az ezüst folyamatos elértéktelenedésétől ez a szám az 1890-es évekre már 1:19,78-ra módosult.

(analóg reláció 20 frank = 8 forint 10 krajcár) számlát állíthat ki.⁴⁰ Leonhardt és Zimmermann szerint amennyiben az akkori árfolyam mellett váltanák be az ezüstforintot aranysovereignre, úgy a banknak 13%-os vesztesége keletkezne.⁴¹ Láng arra sarkallta a bank tisztviselőit, hogy az ezüstkészletet adják el, és ne várják meg a valuta rendezését. A bank részéről további aggályokat vetett fel az arany és az ezüstforint osztrák veret közötti törvényesen megállapított reláció – 1:15,50 – elévülése, amelyen véleményük szerint ténylegesen változtatni kell. Zimmermann és Leonhardt megjegyezték, hogy a bank a kezdetek óta ezt a relációt tartotta fent, változtatni ezen úgy lehetne, ha a kormánykasszák az aranyérméket az új reláció szerint fizetnék majd ki. A bank képviselői aggodalmukat fejezték ki, mivel véleményük szerint az egész művelet egy nagy ezüstspekuláció lenne, amelyet kizárólag a csökkenő ezüstárra alapoztak. Ezért azonban sem a bank tisztviselői, sem a bank nagytanácsa nem vállalhatja a felelősséget a bank részvényesei előtt.

A hivatalos megbeszélést követően Láng, Enyedi és Leonhardt tovább folytatták a tanácskozást. A főtitkár továbbra is hajthatatlannak tűnt az átlagárfolyam tekintetében, és elvetette Enyedi ötletét az ezüstkészlet valós árfolyamon történő eladásáról is. Ugyanakkor kijelentette, hogy amennyiben a veszteséget 0,5–1% között lehet tartani, úgy a bank is belemegy a tranzakcióba.⁴² „Erre ismét azt válaszoltam – írta utóbb Láng Lajos –, hogy ha mai arany készletét helyezi be a bilanzba, még egy százalék veszteség sem lesz.”⁴³

A két pénzügyminisztériumi tisztviselő különbözőképpen értékelte a találkozót, illetve annak eredményeit. Niebauer szabadságából visszatérve értesült a banktisztviselőkkel történt egyeztetésről. Kautz Gyulától azt tudta meg, hogy Wekerle hibázott, mivel „túl messze ment a dologban”.⁴⁴ Leonhardt is ugyanezt mondta Niebauernek. Ugyanakkor Láng helyén értékelte az egyeztetéseket és pozitív elmozdulást konstataált mind az osztrák pénzügyminisztérium, mind pedig a bank részéről.

A következő megbeszélésre 1890. október 6-án került sor, Siegfried Pressburger szerint ugyanazoknak a szereplőknek a részvételével, akik szeptember 17-én is tárgyaltak egymással.⁴⁵ Niebauer jegyzetei szerint azonban ekkor a két pénzügyminiszter, Julian Dunajewski és Wekerle Sándor is jelen voltak.⁴⁶ A főtitkár javas-

40 A Latin Érmeunióhoz az Osztrák–Magyar Monarchia végül nem csatlakozott, noha ezüstalapú pénzrendszere volt, azonban a kereskedelmi fizetések megkönnyítésére a frankrendszer szerint 8 forintnak megfelelő 20 frankos, és 4 forintnak megfelelő 10 frankos aranyérméket veretett 1870–1892 között.

41 MNL OL K 255 328. csomó, 6. tétel. 2225/P.M. Láng Lajos Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1890. szeptember 17.

42 Uo.

43 Uo.

44 ÖStA FHKA FM Präs. Zl 4623/1890. Staatssekretär Láng Dienstreise nach Wien. (Tervezetként az előadóiívbe felvezetve.)

45 *Pressburger*, S.: i. m. (27. jz.) 557.

46 ÖStA FHKA FM Präs. Zl 4623/1890. Staatssekretär Láng Dienstreise nach Wien. (Tervezetként az előadóiívbe felvezetve.)

latára megállapodtak abban, hogy fontos a reform alapos előkészítése, mivel az aranyvalutát nem elég pusztán bevezetni, hanem azt a Monarchiának fenn is kell tudni tartania. A valutaszabályozásnak egyik legnehezebb és megkerülhetetlen feltétele az államjegyek kivonása volt.⁴⁷ Egy kontingentált mennyiségű ezüst kurrens ellen a bank nem emelt kifogást.

Kautz későbbi jegyzeteiben védelmébe vette Wekerlét. Kifejtette, hogy Wekerle azért szerette volna, ha a bank ezüstjének eladásából származó veszteséget ugyancsak a bank viseli, mert az aranyvaluta alapján állt, és arra ekkor még nem gondolt, hogy az ezüstöt a Monarchiában is elhelyezhetik.⁴⁸

Az osztrák pénzügyminisztériumban tartott konferenciáról Heinrich Reuss, a Német Birodalom bécsi nagykövete is említést tett egyik jelentésében. Beszámolt arról, hogy mindkét pénzügyminiszter részt vett a titkos tárgyalásokon, csakúgy, mint az Osztrák–Magyar Bank képviselője. Reuss benyomása szerint a Monarchia elvetette a frankrendszer adaptációját, ugyanakkor a német márkarendszer meghonosítását is alig vette bizonyosra, habár nézete szerint a márkarendszer átültetésének semmi nem képezte volna akadályát.⁴⁹ A német követ azon az állásponton volt, hogy a valutaszabályozásról szóló tárgyalások után a Monarchia már nem tarthatja tovább fent elavult pénzrendszerét. Hivatkozott Wekerlének a képviselőházban kifejtett szándékára, hogy a valuta rendezését az 5%-os vasúti konverzióból származó kamatokkal is finanszírozni lehet.⁵⁰ Vagyis az aranyalap fedezéséhez szükséges fémmennyiség beszerzésére a Monarchiának, több mint valószínű, konverzióhoz kell folyamodnia.

Reuss jelentésében kitért Dunajewskire is, akit ugyan a valutarendezés fő ellenzőjeként tartottak számon, ám aki a rendezésben érdekelt körök, valamint a magyarok nyomására feladta ellenállását.

47 A jegybankot szigorú előírás kötelezte, amely szerint a bankjegyforgalom csak 200 millióval haladhatja meg az érckészletet. A valuta rendezése csak akkor vált lehetségessé, ha az állam kivonja a fedezetlen államjegyeket, ennek kapcsán az állam növelni tudja a jegybank érckészletét, hogy a fedezetlen államjegy helyébe a fedezettel rendelkező bankjegy kerüljön. Az államjegyek kivonására a kiegyezést követő két évtizedben nem került sor.

48 MTAKK Kautz Gyula hagyatéka ms. 1201–1206. Bank és valutarendezéssel kapcsolatos jegyzetek [arany, ezüst, valuta, agio, kamatláb stb.], lapkivágatok: ms. 1201/1 Valutarendezés és Bankunk (elvek) (Teoretikusokkal és általánosokkal) „Wekerle emlékirata”.

49 Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin; = PAAA) R 8562. Kaiserlich Deutsche Botschaft in Wien. nr. 298. Heinrich VII. Prinz Reuss Leo von Caprivihez. Bécs, 1890 október 8.

50 A konverzió segítségével az államadósság csökkenthető, melynek értelmében az állam egyes törlesztendő adósságait járadékadóssággá alakítja át. Ily módon jártak el a vasúti építkezések finanszírozása kapcsán is.

Wekerle Sándor előterjesztése a minisztertanácsnak a valutaszabályozásról

1890 végén Wekerle kidolgozta a valutarendezés minden egyes apró mozzanatát, és elaborátumát 1891. január 10-én megküldte minisztertársainak, melyet a soron következő minisztertanácsai ülésen terjesztett elő.⁵¹ Wekerle levelében szólt arról is, hogy az emlékirat egy tervezet, amely még sok egyeztetést kíván az osztrák kormánnyal és az Osztrák–Magyar Bankkal.

A Szapáry-kormány következő minisztertanácsát 1891. január 15-én tartotta, ahol Wekerle szóban előadta javaslatait. A beszéd a jegyzőkönyvben 29 oldalt tett ki. Az aznapi minisztertanácson ez volt az utolsó, egyben a hatodik pont és „A tervezett valutarendezés alapelvei” címet viselte. Wekerle hat pontban foglalta össze mondanivalóját.

Az elsőben a valuta rendezetlenségéből fakadó pénzügyi és gazdasági hátrányokról szólt, a másodikban a valuta minőségének kérdéséről, a harmadikban az aranyalapra való áttérés szükségességéről beszélt. Itt fejtette ki az aranyvaluta bevezetésének feltételét. Kiemelte, hogy az Osztrák–Magyar Bank adósságait rendezni kell. A nemzetközi hitel- és fizetőképesség mérője a bank, ezért a bank legyen felkészülve minden eshetőségre. Magyarországon előtérbe kell helyezni a magánszektor fejlesztését a banki szférával szemben. A bank 80 milliós adósságának egy részét vissza kell törleszteni.

A negyedik pontban Wekerle szorgalmazta az arany mielőbbi beszerzését, amire Argentína⁵² és Románia⁵³ is képes volt, így a Monarchia is megtehetné az arany feltűnés nélküli beszerzését. Az ötödik pontban a valutarendezés javasolt módjáról esett szó. Az utolsó, hatodik pontban pedig Wekerle arról beszélt, hogy milyen költségekkel járna a valutareform. Szerinte a valutarendezés költsége 265 millió forint, vagyis 315 millió új aranyforint. Ausztria viselné a sóbányautalványok rendezéséből eredő és az államjegyek bevonásával keletkező 312 millió forintot meghaladó többletköltségek fedezését és a 80 milliós bankadósság visszafizetését. A költségek rendezéséhez Magyarország a kvóta szerinti 30%-ban járulna hozzá, amelyhez hozzátartozik a 80 milliós bankadósság törlesztése is. Wekerle szólt arról is, hogy nem támogatja a többszintű bankrendszert, és egy önálló magyar jegybank felállítását „mellőzendőnek” véli.⁵⁴ Fenn kell tartani a bank dualisztikus szervezetét és meg kell erősíteni

51 MNL OL K 255 343. csomó, 8. tétel 66/P.M. A valutaügyben készült minisztertanácsai előterjesztést tanulmányozás végett az összes m. k. miniszter uraknak megküldetik. [Levél és az emlékirat mellékletként.] Budapest, 1891. január 9. Popovics Sándor aláírásával. Wekerle január 10-én írta alá az eredeti levelet.; MNL OL K 255 358. csomó, 8. tétel. 127 oldalas tervezet a *Valuta rendezése* címmel, melynek 21 táblázatos melléklete van.

52 Az argentin kormány bevezette az aranystandardot, amelyhez a gazdaság nehezen alkalmazkodott, ugyanis kezdetben túl kevés volt a kibocsátott pénzmennyiség, ami deflációt idézett elő, viszont a pótlólagos pénzkibocsátás inflációhoz vezetett.

53 Románia az 1890. március 17-én elfogadott törvény szerint a valutájának alapjául az aranyat tette meg. A Román Nemzeti Bank 1890. március 28-án jóváhagyta azt a törvényt, melynek megfelelően a királyság csatlakozott az aranystandardrendszerhez.

54 MNL OL K 27 Minisztertanácsai jegyzőkönyvek (= MTJK), 1891. január 15. 6. pont

pozícióját. Ezért a következő öt évben vissza kell fizetni 80 milliós adósságából 50 milliót. Az aranyvalutára való áttérésből a jegybanknak előnyei származhatnak, például a reláció megállapítása után (1 forint egyenlő 2 frank) az árszínvonal emelkedésével az aranyfedezet magasabb összeget érne, a 80 milliós adósság egy részének visszafizetése esetén a bank szabadalmi idején belül annak kamatai előnyét képezik, valamint üzletköre bővülése esetén a nyeresége is fokozódhat. A bankstatútumok revíziója alkalmával az államnak nagyobb befolyást kellene biztosítani „a bank szervezetére, a kamatláb megállapítására, a forgalmi eszközök megosztására s az állami papírok mikénti lombardírozására”.⁵⁵

A Wekerle által előadottakat a minisztertanács jóváhagyta, és a valutareformot közgazdasági, politikai és hadászati szempontból is megalapozottnak és szükségesnek tartotta. A pénzügyminisztert megbízták, hogy vezesse a tárgyalásokat és az eredményekről időről időre számoljon be a minisztertanácsnak. A rendezés alapja a tiszta aranyvaluta legyen és a pénzrendszer alapját a frankvaluta képezze, a szükséges arany mennyiség beszerzését pedig mihamarabb kezdjék meg. A rendezés az egész Monarchiára terjedjen ki, és tartsák fent a közös jegybankot. A bankkal meg kell állapodni a költségek viseléséről, valamint az osztrák kormánnyal, mellyel a kvóta szerinti 30:70 arányú megosztást kell figyelembe venni például a 312 milliós államjegyekből álló függő államadósság tekintetében. Határoztak arról is, hogy a 80 milliós bankadósság visszatérítendő részének 30%-át az 1878. évi XXVI. törvénycikk értelmében a magyar kormány fizetné ki.

Kautz Gyula az aranyalap híve volt, de nem mindenáron szerette volna az aranystandardot, hiszen mint alkormányzónak elsősorban a jegybank stabilitása volt a célja. Wekerle előterjesztését olvasva Kautz 11 pontban foglalta össze gondolatait az elaborátumról, illetve kérdéseket tett fel magának:

1. Mennyire áll készen a jegybank háború esetére? Van-e megfelelő ércfedezete?
2. A banknak egy háborús konfliktus esetére felkészülve óvnia kell aranykészletét.
3. Aggályos a tervezet a kamatláb esetleges visszahatásai miatt.
4. Magasan kell-e tartani a rátát, hogy más államok el ne vigyék a Monarchia aranyát?
5. A bank helyzetét alaposan rendezni kell, vagyis fel kell készíteni a valutaszabályozásra.
6. Wekerle dicsérte a bankot mint erős hitelintézetet.
7. Később pedig elmarasztalta, mert elégtelennek tartotta bizonyos feladatokra.
8. Bank nem köteles minden terhet átvállalni az államtól.
9. Az aranyjegyek nagy részét aranyra átváltható 5 forintos papírpénzben kell a forgalomba hozni.

⁵⁵ Uo.

10. Wekerle nézetei szerint a banknak is át kellene vennie 100 millió forint értékben államjegyet.
 11. Wekerle csak 5 forintos címletben kívánta az államjegyeket forgalomba hozni?⁵⁶
- Kautz aggályai helytállóak voltak, ezeket később tisztázták.

Alois Moser főkormányzó leköszönése

A jegybank kiemelkedően fontos szerepet játszott a valutaszabályozásban, sok múlott azon, hogy ki vezeti az intézményt. Ezért lényeges fordulatot jelentett, amikor 1892 márciusában új személy került az Osztrák–Magyar Bank főkormányzói székébe.

A bank igazgatóságában még 1891 tavaszán több személyi változás történt. Az intézmény vezetőségének egy részét idős, elaggott, betegségekkel küszködő személyek tették ki. 1891. április 7-én elhunyt Gustav von Leonhardt, az Osztrák–Magyar Bank főtítkára. A bank tanácsa a megüresedett posztra a korábbi főkönyvelőt és a pénzügyi szolgálat referensét, Emil von Mecenseffyt nevezte ki.

Alois Moser, a dualisztikus alapon átszervezett jegybank első kormányzója nem állt az aranyvaluta pártján. Viszont betegsége miatt a Monarchia valutaszabályozásának küszöbén már többnyire a bank működésében sem vett részt.⁵⁷ Távollétében a bankstatútumok értelmében Karl von Zimmermann-Göllheim alkormányzó vette át a helyét. Moser súlyos betegségben szenvedett, de pozíciójának feladásáról még egyáltalán nem volt szó, azt megtartotta, egészen addig, amíg lehetett. Végül hosszú betegeskedés után döntött csak arról, hogy lemond a főkormányzói tisztségéről. Ezzel a jegybank vezetőségében elindult egy folyamat, amely a pozíciók felcserélődéséhez és a paritás átrendeződéséhez vezetett.

Moser valamivel több, mint tizenhárom esztendeje töltötte be a főkormányzói funkciót. Ő vezette át az Osztrák Nemzeti Bankot a dualista szervezetre átformált Osztrák–Magyar Bank intézménystruktúrájába, nevéhez fűződik az 1887. évi bankprivilegium meghosszabbítása. 1892 januárjára fogalmazódott meg benne a gondolat, hogy távozik a bank éléről, tehát visszavonulásának hátterében nem a sikertelenség állt.

A bank vezetői igazgatási bizottsági ülést tartottak 1892. január 20-án.⁵⁸ Moser egészségi állapotára való tekintettel bejelentette a lemondását. Előadta érdemeit, mely alapján 51 évet szolgált állami hivatalnokként, ebből 13 évet a jegybank élén.

56 MTAKK Kautz Gyula hagyatéka ms. 1201–1206. Bank és valutarendezéssel kapcsolatos jegyzetek [arany, ezüst, valuta, agio, kamatláb stb.], lapkivágatok: ms. 1201/1 Valutarendezés és Bankunk (elvek) (Teoretikusokkal és általánosokkal) „Wek.[erle] terve a valutaszabályozáshoz”.

57 MNL OL K 255 329. csomó, 8. tétel [Oesterreichisch-ungarische Bank No.: 1588] Alois Moser Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1890. június 27.

58 Bankhistorisches Archiv der Oesterreichischen Nationalbank (Bécs; = OeNB-BHA) II/02/c. nr. 347/15. Seine Excellenz der Herr Bankgouverneur kündigt seinen Rücktritt an. Wien, 20. Jänner 1892.

Kezdeményezte az állami nyugdíja összegének, formájának és folyósításának megállapítását. A jelenlévők megbeszélték, hogy a másnap tartott nagytanácsi ülés után egy titkos megbeszélést tartanak, ahol megvitatják a jelen lévő tanácsosokkal Moser kérelmét.

1892. január 21-én titkos megbeszélést tartottak a főtanácsosokkal, ahol Zimmermann bejelentette Moser lemondását, melyet tudomásul vettek.⁵⁹ Tenenbaum és Lieben főtanácsosok tettek javaslatokat arra, hogyan jutalmazhatná meg a bank a főkormányzót. Abban maradtak, hogy a banknak ebben a különleges esetben, elfogultság nélkül kifejezésre kell juttatnia elismerését a főkormányzó felé, és az ezzel járó költségeket viselnie kell. Nyugdíjként az addigi éves fizetésének megítélését javasolták. Kifejtették azt is, hogy a bank csak akkor tudja megítélni számára azt az összeget, ha lemondása után sikeresen nyugállományba helyezik. Minderről a bank főtanácsa hoz döntést, melyet a legközelebbi nagygyűlésen a részvényesek tudomására hoznak. Erről tájékoztatják mindkét kormányt. A nagytanács titkos döntéséről a főtitkár személyesen értesítette a főkormányzót.

A legközelebbi nagytanácsot 1892. február 16-án tartották, melyen Alois Moser elnökölt.⁶⁰ Az ülést megnyitotta, és magánál tartotta a szót, majd bejelentette lemondását. Indokai között megromlott egészségi állapotát említette: „Ha igazán meggondolom, hogy a közeljövőben a bank egy nagy és nehéz feladat előtt áll, mely egy ereje teljében lévő személyt kíván, aki már többé nem vagyok.”⁶¹ Megköszönte a munkatársainak addigi támogatását. Kiemelte Zimmermann és Kautz alkormányzókat, akik a hosszú betegsége alatt helyettesítették, valamint köszönetet mondott a két pénzügyminisztériumi kormánybiztosnak és főtanácsosoknak és azon túl minden kollégájának. Ezt követően Zimmermann mondott beszédet, majd Kautz szólt, végül Winterstein, Köffinger kormánybiztosok és Mecenseffy búcsúztak a jegybankelnöktől. A beszédek végén maga is elbúcsúzott és elhagyta a termet. Zimmermann átvette az elnökséget és Mecenseffy beszámolt a január 21-én tartott titkos megbeszélés eredményeiről. Évi 8000 forintos nyugdíjat állapítottak meg, amelyet élete végéig kapna a távozó kormányzó. A bank 27. és 102. statútuma értelmében a két kormányt azonnal értesíteni kellett, így Moser leköszönéséről és nyugdíjazásáról a bank még aznap tájékoztatta a két pénzügyminisztert.⁶²

Moser levélben fordult az uralkodóhoz, melyben rossz egészségi állapotára hivatkozott: hogy szellemi ereje elhagyta és így a főkormányzói posztot felelősségteljesen betölteni nem tudja, ezért nyugállományba helyezését kéri.⁶³ A kabinetiroda a levelet az osztrák pénzügyminisztériumba továbbította, ahová

59 OeNB-BHA II/02/c. nr. 347/15. Vertrauliche Besprechung der Mitglieder des Generalathes am 21. Jänner 1892.

60 OeNB-BHA I/4b. Sitzungs-Protokolle des Generalrates nr. 350/15. [Protokoll 264.] 16. Februar 1892.

61 Uo.

62 MNL OL K 255 358. csomó, 8. tétel 556/P.M. [nr. 347.] Az Osztrák–Magyar Bank Főtanácsa Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1892. február 16.

63 ÖStA FHKA FM Präs. Zl 858/1892. Alois Moser Ferenc Józsefhez. Bécs, 1892. február.

február 13-án érkezett meg.⁶⁴ Így Steinbach hamarabb fordult Wekerléhez Moser lemondása kapcsán, mint a bank.⁶⁵ Levelében megírta, hogy Moser korára és súlyos betegségére hivatkozva kérte pozíciójából való elmozdítását. Kifejezte, hogy a nyugdíjazásával kapcsolatos rendelkezésekbe és a bank részéről adandó juttatásokba nem szólnak bele. Az állami nyugdíjról szólva Moser 51 éves szolgálati időről beszélt levelében, Steinbach azonban ezt csak 38 esztendőben számolta ki. A lemondott főkormányzó a pénzügyigazgatásban kezdte pályáját, majd 1873-ben került a Bodencreditanstalthoz, és 1878. október 15-én nevezte ki az uralkodó az Osztrák–Magyar Bank élére. Ezek alapján a Mosert megillető nyugdíjösszeget elfogadták.

Steinbach megígérte, hogy egyeztet Taaffe miniszterelnökkel, akit majd arra is megkér, hogy jussanak megegyezésre a legfelsőbb elhatározás tervezetében is. Az uralkodó Mosert érdemeiért a Vaskoronarend első osztályával tüntette ki 1883. április 11-én. Az Osztrák Nemzeti Bank korábbi főkormányzója, Josef von Pipitz munkájának elismeréséül a Lipót-rend nagykeresztjét kapta leköszönésekor. Steinbach ezt az elismerést szánta Moser részére is. Üzenete végén egyeztetéseket javasolt Szapáryval, hogy a legfelsőbb helyen egyetértésben léphessenek fel az új kormányzó személyét illetően.

Moser 1892. február 16-án búcsúzott el. Wekerle és Steinbach február 16. és 22. közötti találkozásukon egyeztették véleményüket a főkormányzó nyugdíjazásáról. Wekerle 1892. február 17-én este biztosan Bécsben volt, mert Thallóczy Lajossal a kormány sorsáról beszélgetett.⁶⁶ Wekerle szólhatott a főkormányzó személyének kérdéséről is, mivel Thallóczy naplójában beszámolt Tóth Vilmos jelöltségéről, akit azonban Szlávy József ellenzésére elvetettek, „s most végre utólag írván e sorokat – ráfanyalodtak Kautzra, kit itt elméleti embernek, de szószaporítónak tartanak. Sokaknak volt savanyú a szőlő ez állás, gr. Nemes Vinczének inter alia, ki váltig azt fejtegette, hogy a bankdirektornak voltaképp csak diplomatának kell lennie, a mi bécsi nyelven annyit jelent: wissen braucht er zwar nichts aber’ an Exzellenz muss er sein.”⁶⁷

Wekerle a bank levelére február 21-én válaszolt, megírta, hogy Moser visszalépését posztjáról tudomásul vette, nyugdíjazását támogatta.⁶⁸ Másnap Steinbachnak válaszolt, és ebben a levelében szólt a kettőjük között lezajlott megbeszélésekről is. Wekerle főkormányzójelöltjei a következők voltak: dr. Kautz Gyula alkormányzó, Madarassy Pál, a Pénzügyi Közigazgatási Bíróság elnöke és Zichy

64 ÖStA FHKA FM Präs. Zl 858/1892. [Z.: 110/Corr] Adolph von Braun Emil Steinbachhoz. Bécs, 1892. február 13.

65 MNL OL K 255 358. csomó 8. tétel. 576/P.M. [858/F.M.] Emil Steinbach Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1892. február 15.

66 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (Budapest; = OSZKK), Quart. Hung. 2459. 1. kötet 1887–1900. Thallóczy Lajos Napló. 398.

67 Uo. 399.

68 OeNB-BHA II/02/c. nr. 347/15. [Z.: 556/P.M.] Wekerle Sándor az Osztrák–Magyar Bank Főtanácsához. Budapest, 1892. február 21.

József gróf, Pozsony és Trencsén vármegyék főispánja.⁶⁹ A sorrendet is fontosnak tartotta. Jelöltségét az első két személynek már tudomására hozta, azonban Zichyvel ezt még nem közölte, de bármikor érintkezésbe léphetnek. Időközben Wekerle egyeztetett Szapáryval, és egyetértettek abban, hogy Mosert felterjesztik a Lipót-rend nagykeresztjére.⁷⁰ Erről újabb levélben számolt be Steinbachnak, s kérte, hogy hozzájárulását vegye bele az osztrák legfelső elhatározás tervezetébe. A pénzügyminiszterek hatáskörébe tartozott, hogy a főkormányzó tisztségére felterjesztésük alapján az uralkodó a jelöltet kinevezze. Wekerle ragaszkodott hozzá, hogy ebben az esetben is ez történjék: az előző főkormányzót felterjesztésben függeszték fel, és ugyancsak felterjesztésben tegyenek javaslatot a leendő főkormányzó személyére. Kérte, hogy Steinbach ezt vegye figyelembe a legfelső elhatározás tervezetének elkészítésekor. Másnap Steinbach válaszolt, melyben megköszönte, hogy egyetértenek Moser nyugdíjazásával és Lipót-renddel való kitüntetésével, valamint megírta, hogy előterjesztésében magától értetődően alkalmazza a Wekerle által javasoltakat.⁷¹ Wekerle február 22-én kelt levelére úgy reflektált Steinbach, hogy első helyen Kautz Gyulát jelölte jegybankelnöknek, és ezt az átiratát Taaffénak is továbbította.

Thallóczy 1892. február 27-én naplójában lejegyzett egy újabb szóbeszédet az „esélyes” főkormányzójelöltekről. „Nemes Vincze bank direktor akart lenni, azzal argumentált ma este, hogy ahhoz voltaképp sok ész nem kell, csak diplomatának kell lenni. Kautz azzal tüntetett, hogy neki nem kell a direktórium, pedig rettentően bánta, hogy Láng Lajost emlegették, Tóth Vilmos meg már fogadta is a gratulációkat.”⁷²

Steinbach és Wekerle újabb egyeztetést folytatott a valutarendezéssel kapcsolatban február 26-án, ahol az üresen maradt főkormányzói posztról is szó esett. Wekerle ezzel kapcsolatban levelet küldött Steinbachnak, melyben megírta, hogy március 5-én elküldi Bécsbe Moser nyugállományba helyezéséről, valamint Kautz kinevezéséről a legfelső elhatározás tervezetét.⁷³ Steinbach március 4-én válaszolt Wekerlének a legfelső elhatározás tervezetével kapcsolatos levelére, amelyet aznap küldött el a kabinetirodának.⁷⁴

Wekerle valóban elkészítette a legfelső elhatározás tervezetét, amelyet az ígért időpontban az uralkodó elé terjesztett.⁷⁵ Ezt Ferenc József március 6-án látta el

69 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 1034/1892. [nr. 557/P.M.] Wekerle Sándor Emil Steinbachhoz. Budapest, 1892. február 22.

70 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 1035/1892. [nr. 576/P.M.] Wekerle Sándor Emil Steinbachhoz. Budapest, 1892. február 24.

71 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 1034/1892. Emil Steinbach Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1892. február 25. (Anton von Niebauer aláírásával az előadói ívbe piszkozatként felvezetve.)

72 OSZKK Quart. Hung. 2459. 1. kötet 1889–1900. Thallóczy Lajos Napló. 399.

73 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 1135/1892. [nr. 636/P.M.] Wekerle Sándor Emil Steinbachhoz. Budapest, 1892. március 1.

74 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 1135/1892. Emil Steinbach (Anton von Niebauer aláírásával) Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1892. március 4.

75 MNL OL K 255 358. csomó, 8. tétel. 658/P.M. Legfelső elhatározás tervezet. Budapest, 1892. március 5.

kézzel, vagyis Mosert aznap helyezték nyugállományba, és Kautz Gyula ekkor lett az Osztrák–Magyar Bank új és első magyar származású főkormányzója.⁷⁶ Steinbach első legfelső elhatározás tervezetében Moser nyugállományba helyezését, Lipót-renddel való kitüntetését és évi 8000 forintos nyugdíját terjesztette elő.⁷⁷

Közben Wekerle az 1892. március 6-án tartott minisztertanácson javasolta Kautz Gyula magyar alkormányzó kinevezését az Osztrák–Magyar Bank kormányzójává.⁷⁸ Kautz kinevezése kapcsán táviratot küldött Steinbachnak, melyben köszönetet mondott neki.⁷⁹

A bank bécsi főépületében 1892. március 17-én nagytanácsot tartottak, ahol még Zimmermann elnökölt, ugyanis Kautzot akkor még nem iktatta be az uralkodó.⁸⁰ Bemutatkozott, amit nem is kellett igazán megtennie, hiszen hosszú ideje együtt dolgoztak a közös intézményben.

Kautz Gyula, az új főkormányzó

Ahhoz, hogy Kautz az új jegybankelnök hivatalát elfoglalhassa, az uralkodó előtt esküt kellett tennie. Wekerle tudni akarta, hogy Steinbach részt vesz-e az új főkormányzó ünnepélyes eskütételén vagy sem.⁸¹ Megkérte osztrák kollégáját arra is, hogy Moser korábbi esküformuláját átiratban küldje meg részére. Steinbach válaszában jelezte, hogy részt kíván venni az új jegybankelnök beiktatásán. Ő arra kérte Wekerlét, hogy közölje vele az eskütétel pontos idejét. Mivel az idő szorította őket, így kérte, hogy táviratilag értesítse, s amennyiben péntekig nem érkezne meg az üzenet, úgy a Hotel Königin von Englandbe küldesse azt. Emellett természetesen megküldte Moser esküszövegének formuláját.⁸² Wekerle már másnap válaszolt is Steinbachnak, és tájékoztatta kollégáját, hogy az eskütételre 1892. március 19-én kerül sor.⁸³ Továbbá megkérte, hogy hozza magával a beiktatásra az eredeti esküformulát, hogy az elismerési záradék készítése során az esküt felhasználhassák. Az uralkodó audiencián fogadta Kautzot, ahol ünnepélyes keretek között esküt tett a közönség, így a két pénzügyminiszter előtt is. Midőn átvette az Osztrák–Magyar Bank főkormányzói pozícióját, Kautz Gyula már 62 éves volt.

76 ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge KZ 846/1892.

77 ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge KZ 848/1892.

78 MNL OL K 27 MTJK 1892. március 6. 17. pont.

79 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 1267/1892. Telegramm. Kautz Gyula Emil Steinbachhoz. Budapest, 1892. március 6.

80 OeNB-BHA I/4b. Sitzungs-Protokolle des Generalrates nr. 540/15. [Protokoll 266.] 17. März 1892.

81 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 1444/1892. [Iktatószám nélkül.] Wekerle Sándor Emil Steinbachhoz. Budapest, 1892. március 14.

82 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 1444/1892. Emil Steinbach Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1892. március 15.

83 ÖStA FHKA FM Präs. ZI 1444/1892. [Iktatószám nélkül.] Wekerle Sándor Emil Steinbachhoz. Budapest, 1892. március 16.

Markáns szerepet vállalt a magyar gazdasági életben, kinevezését a közvélemény egyöntetűen remek döntésnek tartotta. Földes Béla a róla készített akadémiai emlékbeszédében a következőképpen nyilatkozott a kinevezéséről: „Különösen Steinbach osztrák pénzügyminiszter, a kiváló jogász és nemzetgazda, kívánta kinevezését. Nagyon örült Kautz annak, hogy Kossuth Lajos is egy képviselő előtt oda nyilatkozott, hogy helyes volt őt kinevezni.”⁸⁴ Kautz tanári⁸⁵ működését így csak 1892-ig folytatta, saját kérésre május 5-től nyugállományba helyezte az uralkodó.⁸⁶

Az Osztrák–Magyar Bank élére került professzor köztudottan az aranyvaluta híve volt. Véleményem szerint Ferenc József döntése üzenetértékű volt. Kautz hagyatékából egyértelműen kiderül, hogy tapasztalatai szerint a két politikus, Wekerle Sándor és Emil Steinbach közös hivatali ideje alatt a valutarendezés könnyebben és biztosabban haladt, mint azt követően.⁸⁷ Földes emlékbeszédében felidézte az egyik okot, amiért Kautz a főkormányzóságot elvállalta: „gyakorlati résztvevője kívánt lenni a pénzügyek rendbetételének és a valuta rendezésének, ami a nemzeti Monarchia gazdaságának legfőbb célja.”⁸⁸

Kautz beiktatását követően Bécsbe költözött, és munkáját ott végezte tovább. Hivatali esküjének letétele után búcsút vett a magyar fővárostól, többek között Falk Miksától is. „Egyet pedig kikérek Igentisztelt Barátom, s ez az: légy kegyes (ha nem is személyi, hanem ügyérdemi tekintetből) ezentúl is az Osztrák–Magyar Bank dolgait, működését, fennállását, és jó hírnevét: eddig tapasztalt kegyes támogatásodban, nagy tekintélyed, páratlan publicisztikai tollad, s széles politikai befolyásod alapján való gyámolításodban részesíteni.”⁸⁹ Másnap az Osztrák–Magyar Bank budapesti főigazgatóságának munkatársaitól is elbúcsúzott és megköszönte addigi munkájukat.⁹⁰ 1892. március 22-én átvette a bank főkormányzói hivatalát és az ügyvitelt megkezdte.⁹¹ Wekerle is viszonzta Kautz kedves szavait, és sokatmondóan jelezte, hogy a jövőben számítani fog szaktudására: „Örömmel üdvözlöm Méltóságodat mint az Osztrák–Magyar Bank kormányzóját, megnyugvással látom a bank vezetését a Méltóságod kezeibe letéve. Bízom abban, hogy Méltosá-

84 *Földes Béla*: Kautz Gyula emlékezete. MTA, Bp., 1911. 13.

85 Kautz tanított a Pozsonyi Királyi Jogakadémián, a Nagyvárad Királyi Jogakadémián, 1858-tól a budai Műegyetemen, 1863-tól a Pesti Tudományegyetemen, ahol az 1872–1873-as tanévben a Jog- és Államtudományi Kar dékánja, majd 1873–1874-ben az intézmény rektora volt.

86 ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge KZ 1844/1892.

87 MTAKK Kautz Gyula hagyatéka ms. 1201–1206 Bank és valutarendezéssel kapcsolatos jegyzetek [arany, ezüst, valuta, agio, kamatláb stb.], lapkivágatok: ms. 1201/1 Valutarendezés és Bankunk (elvek) (Theoretikusokkal és általánosokkal), „Cím nélküli bejegyzés”.

88 *Földes B.*: i. m. (84. jz.) 13. „quia practice collaborator volui esse in restauratione rei nummariae et in regulatione valutae, qua maximum scopum Oeconomiae nationalis Monarchiae”.

89 OSZKK Fond IV/453. Kautz Gyula Falk Miksához. Budapest, 1892. március 21.

90 MNL OL Z 1 31283. Kautz Gyula az Osztrák–Magyar Bank Budapesti Főigazgatóságához. Bécs, 1892. március 22.

91 MNL OL K 255 358. csomó, 8. tétel. (566. sz.) Az Osztrák–Magyar Bank Főkormányzója. Kautz Gyula Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1892. március 22.

god szakavatott vezetése alatt az intézet a közel jövőben reá háramló kiváló fontosságú feladatoknak teljes mértékben megfelelelnd.”⁹²

A valutatörvények megszületése után Alois Mosernek, a jegybank korábbi kormányzójának betegsége elhatalmasodott, és ennek következtében 1892. augusztus 31-én elhunyt.

A bank teljes garnitúraváltásához Zimmermann alkormányzó halála is hozzátartozik, aki 1892. november 8-án hunyt el.⁹³ A bécsi főintézet alkormányzó nélkül maradt, így a bank nagytanácsa az új alkormányzó személyéről tárgyalni kényszerült 1892. november 24-én. A bank statútumai szerinti hármas jelölés alapján a nagytanács az első helyen Vinzenz Ritter von Miller zu Aichholz tanácsost, második helyen Leopold von Lieben tanácsost és harmadik helyen Philip Scholler tanácsost ajánlotta a pozícióra.⁹⁴ Az uralkodó 1892. november 29-én hagyta jóvá Miller kinevezését.⁹⁵

Wekerle sokat tett Kautz Gyula pozíciójának megerősítéséért, ugyanis az 1892. december 27-én tartott minisztertanácson – mint pénzügyminiszter – előterjesztette belső titkos tanácsosi címre.⁹⁶ Az erről szóló legfelső elhatározás tervezetét 1893. január 16-án terjesztette a kabinetiroda elé, az uralkodó pedig 1893. január 18-án látta el kézjeggyel.⁹⁷

Az Osztrák–Magyar Bank alkormányzója

Kautz Gyula főkormányzói kinevezésével az Osztrák–Magyar Bank egyik alkormányzói pozíciója megüresedett. Az 1878. évi XXV. törvénycikk 28. pontja alapján az alkormányzókat az illetékes pénzügyminiszter jelölte ki. Mivel a budapesti főintézet alkormányzói állása üresedett meg, így az új alkormányzójelöltek személyére Wekerle tett javaslatokat. A jelölteket a bank nagytanácsa 1892. március 31-én vitatta meg.⁹⁸ Első helyen Hieronymi Károly országgyűlési képviselőt, második helyen Madarassy Pált, a Pénzügyi Közigazgatási Biróság elnökét, harmadik helyen pedig Andreánszky István báró pénzügyminisztériumi tanácsost jelölte. A szavazáson Hieronymi végzett az első helyen, aki 11 szavazatot kapott, második helyre Madarassy került, aki 10-et és végül Andreánszky, aki csak egy szavazatot

92 MNL OL K 255 358. csomó, 8. tétel 970/P.M. Wekerle Sándor Kautz Gyulához. Budapest, 1892. április 1. (Az előadói ívbe piszkozatként felvezetve.)

93 ÖStA FHKA FM Präsi. ZI 6124/1892. [nr. 2220.] Az Osztrák–Magyar Bank Főtanácsa Emil Steinbachhoz. Bécs, 1892. november 8.; MNL OL K 255 358. csomó, 8. tétel 3267/P.M. (2220) Az Osztrák–Magyar Bank Főtanácsa Wekerle Sándorhoz. Bécs, 1892. november 8.

94 OeNB-BHA I/4b. Sitzungs-Protokolle des Generalrates. Nr.: 2350/15. [Protokoll 280.] 24. November 1892. Punkt 4.

95 OeNB-BHA II/02/c. nr. 2401. [6499/F.M.] Emil Steinbach Kautz Gyulához. Bécs, 1892. december 3.

96 MNL OL K 27 MTJK 1892. december 27. 16. pont

97 ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge KZ 220/1893.

98 OeNB-BHA I/4b. Sitzungs-Protokolle des Generalrates nr. 622/15. [Protokoll 267.] 16. Februar 1892.

kapott. A bank levelet küldött a március 31-ei üléséről, de ebben csak a jelölteket vette sorba.⁹⁹ Wekerle az állásra Hieronymi Károly országgyűlési képviselőt szemelte ki. Viszont Hieronymi nem akart lemondani képviselői mandátumáról, így Wekerle írt a képviselőház elnökének, hogy az összeférhetlenségi bizottság vizsgálja meg az ügyet.¹⁰⁰ Végül Hieronymi nem volt hajlandó a mandátumáról lemondani, így az állást visszautasította. Miután az első számú jelölt nem fogadta el a felkínált posztot, ezért Wekerle azt Madarassynak ajánlotta fel. Így a legfelső elhatározás tervezetébe, melyet 1892. április 8-án terjesztett elő, Madarassy Pál neve került bele.¹⁰¹ Az uralkodó Madarassy kinevezését Münchenben hagyta jóvá 1892. április 12-én,¹⁰² aki hivatalát 1892. április 27-én foglalta el.¹⁰³ Az új kormányzó és egyben a budapesti főintézet igazgatója részt vett az 1892. május 3-án Bécsben tartott nagytanácson, ahol Kautz kormányzó mutatta be őt a nagytanácsnak.¹⁰⁴

Magyar szempontból egy megerősödött Osztrák–Magyar Bank állt a valutaszabályozás előtt. Wekerlének kapóra jött Moser lemondása, ugyanis a valutaszabályozás szempontjából fontos volt, hogy olyan személyt ültessen a jegybank élére, aki az aranyvaluta híve. Azzal, hogy a főkormányzó magyar lett, magyar részről megerősödött pozícióban vághattak neki a valutaszabályozásnak.

Titkos tárgyalások az Osztrák–Magyar Bankban a valutaszabályozásról

Az új főkormányzó kinevezése előtt Bécsben titkos tárgyalásokra került sor a valutaszabályozás ügyéről. A megbeszélésekről sem az Osztrák Nemzeti Bank levéltárában, sem pedig a Staatsarchivban nem került elő semmiféle dokumentum. Az események egyetlen krónikása Siegfried Pressburger, az Oesterreichische Nationalbank könyvtárosa, aki a jegybank alapításának 150. évfordulója kapcsán írt a tárgyalásokról. Pressburger egy pénzügyminisztériumi jegyzőkönyvre hivatkozott, melyet a tárgyalás kezdetén készítettek.¹⁰⁵

A titkos megbeszélésekre a bécsi pénzügyminisztérium épületében került sor 1892. március 2-án és 4-én. Jelen volt Wekerle és Steinbach, Zimmermann és Kautz alkormányzók, Miller, Lieben, Nemes és Tenenbaum tanácsosok, Mecenseffy

99 MNL OL K 255 358. csomó, 8. tétel [nr. 603.] Az Osztrák–Magyar Bank Főtanácsa Wekerle Sándor. Bécs, 1892. március 31.

100 MNL OL K 255 358. csomó, 8. tétel 1014/P.M. Wekerle Sándor Péchy Tamáshoz. Budapest, 1892. április 2. (Az előadóiívbe piszkozatként felvezetve.)

101 MNL OL K 255 358. csomó, 8. tétel 1014/P.M. Legfelső elhatározás tervezete. Budapest, 1892. április 8.

102 ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge KZ 1468/1892.

103 OeNB-BHA II/02/c. nr. 838/15. [1/Eln.] Madarassy Pál Kautz Gyulához. Budapest, 1892. április 28.

104 OeNB-BHA I/4b. Sitzungs-Protokolle des Generalrates nr. 893/15. [Protokoll 269.] 3. Mai 1892. Punkt 2.

105 *Pressburger, S.*: i. m. (27. jz.) 578.

főtitkár, illetve az osztrák pénzügyminisztérium tisztviselői. Mindkét oldalról elismerték, hogy a bank privilégiumát 1897-ig meghosszabbítják, és hogy a valutareform a közvetlen és közvetett előnyökre való tekintettel megéri a pénzügyi áldozatot.¹⁰⁶ Ezt az áldozatot a Monarchia mindkét államának viselnie kell. A bank képviselői elmondták, hogy az anyagi áldozat nagyságáról csak a reform befejezését követően lehet beszélni. A bankvezetés a jövőben ne titkolja el, hogy mindkét állam érdeke a tiszta éves bevételük növelése, illetve hogy a részvényesek szabadon felhasználható 7%-os hozamát csökkentsék. A bank 13–14 millióra becsült aranykészletét a valutaszabályozás segítségével megsokszorozzák, melyből a 80 milliós adósságát jóváírja. Az államadósság-kezelés átvállalását a bank kárpótlás ellenében teszi meg. Mecenseffy szerint a készfizetések felvételének és fenntartásának az előfeltétele, hogy a bankot teszik meg az állami pénztárkészlet kezelőjének.

A tárgyalások második része a szervezeti változásokat érintette. A bank képviselői elleneztek az alkormányzók állami kinevezését és a főtanácsosoknak a nyereségből való részesedését. Mecenseffy javaslatára a bankot felmentették a készfizetés bevezetésének szükségessége alól. A főtitkár előterjesztésével összhangban Wekerle javasolta a bank jogkörének a csökkentését, melyet a bank képviselői visszautasítottak, ugyanis a főtitkárnak a bank működéséért felelősnek kell lennie. Zimmermann alkormányzó ösztönözte a 80 milliós adósság visszafizetését és a jövőben a bank jelzáloghitelező osztályának helyzetét további egyeztetéseken határozzák meg.

A valutareform

A Monarchia pénzügyi gárdája a valutareform kezdetén még nem tudta, hogyan kezdjen hozzá a dualista állam pénzügyeinek megreformálásához. Eleinte az ezüstvaluta fenntartása is szóba került, mi több, a készfizetések felvétele is. Ugyanakkor a pénzügyminisztériumok számára világos volt, hogy az óriási mennyiségű értéktelen ezüstkészlettel valamit kezdenie kell.

Eleinte a két pénzügyminisztérium nem volt egységes állásponton a valutaszabályozás tekintetében. Az osztrákok kezdeményezték ugyan a valutareform megindítását, amely még nem jelentette feltétlenül az aranypénzrendszer bevezetését. Dunajewski a rendezetlenül hagyott valutában jóval több mozgásteret látott a bankok és a tőzsde számára, mint amit a szabályozott keretek nyújtottak volna. Ugyanakkor az osztrák ipar és kereskedelmi szektor már számon kérte a kormányon a rendezetlen valutaviszonyokat.

Viszont az államigazgatás számára a kiszámítható és az egyensúlyba hozott államháztartás sokkal fontosabb volt, mint a tőzsdei, valamint banki spekuláció. Nem mellékesen az uralkodó hadászati és biztonságpolitikai elvárásainak megfelelően a hosszú távú stabilitást az aranystandard biztosította volna. Ezért egy hiva-

¹⁰⁶ *Pressburger, S.*: i. m. (27. jz.) 579.

talnokot neveztek ki pénzügyminiszterré Emil Steinbach személyében, aki osztrák részről véghezvitte a reformot.

Emellett fontos az a tény is, miszerint Wekerle érdeke az volt, hogy a drága pénzrendszer megteremtéséhez szükséges költségek jelentős részét az osztrák fél viselje.

Az osztrák és a magyar pénzügyminisztérium a valutaszabályozás előkészítésének kezdetén – 1889-ben és 1890 első felében – a jegybank bevonása nélkül tárgyalt az ezüstvagyonkérdésről, holott a minisztériumok elvárták a banktól, hogy kezdje meg az aranyfelvásárlást. Végül 1890 szeptemberében kezdődtek meg a tárgyalások a minisztérium és az Osztrák–Magyar Bank között. A Monarchia közvetlenül nem tudta kihasználni az amerikai ezüstoffvásárlási törvényt, hanem csak közvetett módon, és az 1893. év eleji konverziós megállapodásnak köszönhetően a Rothschild csoporton keresztül értékesítették az ezüstöt, és váltották át a stabilitást biztosító aranyra.

Az 1892. évi valutareform előkészítésében és lebonyolításában kulcsszerep jutott az Osztrák–Magyar Bank főkormányzójának. Moser elnök a valutaügyben a régi típusú iskolát képviselte, és nem állt az aranyvaluta pártján. Komoly betegsége miatt nem tudott koncentrálni a kormányok és jegybank közös céljára. Gyakran volt távol, a főtanácsuléseken az alkormányzók elnököltek helyette. Moser tisztában volt betegsége súlyával, és egészségi állapotára hivatkozva 1892 februárjának derekán beadta a felmentési kérelmét. Döntését azzal indokolta, hogy a jegybank előtt álló nagy feladatot – a valutaszabályozást – már nem tudja levelezéynelni. Véleményem szerint ezt az elhatározását már jóval korábban meg kellett volna hoznia, ugyanis ezzel hátráltatta a folyamatokat. A következő elnököt a magyarok adhatták a banknak.

A jegybank főkormányzói pozíciójára a legesélyesebb jelölt Kautz Gyula volt, akiről köztudott volt, hogy az aranyvaluta pártján áll. Az uralkodónak az a döntése, hogy Kautzt nevezte ki jegybankelnökké, üzenetértékkel bírt, ugyanis személye garanciát jelentett arra vonatkozóan, hogy átvezeti a jegybankot az aranyalapra. Kautz fiatal korától fogva közgazdaság- és pénzügytant oktatót a budapesti egyetemen, részt vett a kiegészítés gazdasági programjának kidolgozásában, az Akadémia tagja volt, majd 1883-tól az Osztrák–Magyar Bank alkormányzójává nevezte ki az uralkodó. Wekerle pénzügyminiszter a tanítványa volt, aki két szigorlatát Kautz elnöklete alatt tette le.

Gyakorlati feladata az volt, hogy a bank aranyérckészletét fel kellett töltenie, az aranyalaphoz fedezetet kellett szereznie, valamint a felhalmozott arany mennyiséget meg is kellett őriznie. Kautz kiváló munkát végzett, ugyanis elnöksége végére a jegybank aranyércfedezete közel 100%-os volt.

Az Osztrák–Magyar Bank igazgatósága is változásokon ment keresztül. Ha Gustav Leonhardt maradt volna a bank főtitkára, bizonyára lassabban haladt volna a reform. Leonhardt 1891. áprilisi halálával Emil Mecenseffy lett az új főtitkár, aki pártolta a reform keresztülvitelét. Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdaságilag nem volt annyira erős, mint a nyugat-európai államok, a bank azonban ügyes pénz-

ügyi manőverekkel mégis megteremtette az aranypénzrendszer alapját. Ez elsősorban a konverzió megkötésével sikerült. Az ennek köszönhető járadékkötvény-kibocsátásokkal nagy mennyiségű aranyhoz jutott a pénzügyintézet.

A főkormányzókiváltás után strukturális átrendeződésre került sor a jegybank igazgatásában. Miután Kautz lett a főkormányzó, az alkormányzói helye megürült, erre a pozícióra pedig természetesen a magyar pénzügyminiszternek kellett kijelölni arra alkalmas személyt. Tehát a korábbi osztrák fő- és alkormányzó, valamint magyar alkormányzó felállás megváltozott: két magyar és egy osztrák került vezetői pozícióba az Osztrák–Magyar Bank élén. Következésképpen a Monarchia valutareformjának történelmi jelentőségű művére készülve a megváltozott jegybanki erőviszonyoknak köszönhetően a magyar érdekek hatékonyabb érvényesítésére nyílt lehetőség.

ÁKOS KÁRBIN

THE AUSTRO–HUNGARIAN BANK AND THE ANTECEDENTS OF THE CURRENCY REFORM IN 1892

In this paper our aim is to present the role of the Austro–Hungarian Bank (AHB) in switching from the Austro–Hungarian Monarchy’s old-fashioned silver coins to gold. The preparations of the currency reform began in February 1889 on Austrian initiative. At the same time an important question emerged regarding the disposal of the silver stock of the AHB, nevertheless the employees of the bank of issue were only involved in the coordination meetings in September 1890. The person of the Governor of the bank of issue had great importance, as the previous Governor did not support the gold currency. Following his replacement Gyula Kautz took the position in 1892, who was a firm supporter of the gold currency.

Kárbin Ákos (VERITAS Történetkutató Intézet)

VÁMOS PÉTER

Baráti segítség és önerőre támaszkodás

Magyar geofizikus expedíció Kínában
1956–1962*

A Kínai Népköztársaság (KNK) 1949. október 1-jei megalakulása a hidegháború addig talán legfontosabb eseménye volt. A kommunista kínai vezetés a háború sújtotta, alapvetően mezőgazdasági országot a sztálini szovjet modellnek megfelelően fejlett nehéziparral és hadiiparral rendelkező modern állammá kívánta tenni. Eleinte az új demokrácia megteremtése volt a cél, majd 1956-ban meghirdették a társadalom és a gazdaság szocialista átalakítását. Megindult a mezőgazdaság kollektivizálása és a nehézipar fejlesztése – utóbbi elsősorban szovjet segítséggel. Magyarország a Szovjetunió példáját követve azonnal elismerte az új Kínát és lehetőségeihez mérten igyekezett minden támogatást megadni. A magyar–kínai műszaki-tudományos együttműködés legnagyobb sikere Kína máig legnagyobb olajmezejének felfedezése volt 1959-ben. A tanulmány magyar levéltári dokumentumok, a magyar geofizikai expedíció tagjainak feljegyzései, a velük készített interjúk, valamint a rendelkezésre álló szakirodalom alapján mutatja be az együttműködés történelmi hátterét és a munka hétköznapijait.

Kína modernizációja és a szovjet segítség

1949-ben a kínai gazdaság romokban hevert. A lakosság még fel sem ocsúdott a Japán-ellenes háború után, a kormányzó Kuomintang és a Kínai Kommunista Párt (KKP) konfliktusa ismét pusztító polgárháborúba sodorta az országot. A harcokból a KKP került ki győztesen, Csang Kaj-sek¹ kormánya és a hadsereg egy része Tajvan szigetére menekült, ám az új vezetésnek nem volt sem tapasztalata, sem eszköze az újjáépítéshez. Mao Ce-tung és vezetőtársai ebben a helyzetben csak külföldi segítségben bízhattak. A hidegháborús szembenállás időszakában a kínai kommunisták számára a Szovjetunióval kötendő szövetség volt az egyetlen járható út. Mao három hónappal a KNK megalakulása előtt a *Zsenmin Zsipao* hasábjain közölt programadó cikkében bejelentette, hogy Kína a szocializmus oldalára áll.²

* A tanulmány elkészítését a Needham Research Institute Jing Brand Fellowship segítette.

1 A tanulmányban a kínai neveket és szavakat az ún. népszerű magyar átírásban közlöm. Kivételt csak akkor teszek, amikor a kínai nevek más idegen nyelvű publikációkban fordulnak elő, ilyenkor a nyomtatásban megjelent formát használom.

2 *Mao Ce-tung*: Lun zsenmin mincsu csuancseng [A nép demokratikus diktatúrájáról]. *Zsenmin Zsipao* 1949. július 1.

A cikk megjelenését Mao a vezetés második embere, Liu Sao-csi moszkvai utazásának időpontjához időzítette. A kommunista vezetés azt remélte, hogy az ópiumháborúban az imperialista hatalmaktól elszenvedett vereségek és az egyenlőtlen szerződések megkötését követő százéves időszak, a „nemzeti szégyen évszázada” után az egykori „Középső Birodalom” szovjet segítséggel visszanyerheti hajdani dicsőségét és központi helyét a világban. 1949 decemberében maga Mao is Moszkvába látogatott. Ez volt élete első külföldi útja. 1950. február 14-én a KNK és a Szovjetunió külügyminiszterei Mao és Sztálin jelenlétében barátsági, szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződést írtak alá.³ A szovjet–kínai szövetség megkötésével a KNK a szocialista tábor tagjává vált.

A szerződésben foglaltak szerint a Szovjetunió a gazdasági együttműködés keretében minden lehetséges segítséget megad Kínának. Sztálin döntését elsősorban stratégiai, nemzetbiztonsági és gazdasági megfontolások vezették. A moszkvai vezetés számára óriási jelentősége volt annak, hogy az imperializmus elleni harcban a világ legnépesebb országát maga mellett tudhatta. Az internacionalizmus jelszavával Kínának nyújtott támogatás a háború utáni nehéz gazdasági helyzet ellenére is növelte a Szovjetunió nemzetközi tekintélyét. A szovjet vezetés ugyanakkor az új szövetség megkötésével továbbra is biztosítani kívánta magának azokat a kiváltságokat, amelyeket még 1945 augusztusában a Kuomintang-kormányral kötött szerződésben rögzítettek. A Szovjetunió megkapta két kínai tengeri kikötő és haditengerészeti támaszpont, Talien és Lüsün használati jogát; bányászati, olajkitermelési és vasúti koncesszióhoz jutott Északnyugat-Kínában és Mandzsúriában; Kína pedig elismerte „Külső-Mongólia”, azaz a Mongol Népköztársaság szuverenitását. A szovjet tanácsadók és szakértők a „baráti segítségnyújtás” jegyében érkeztek ugyan, de Kelet-Európához hasonlóan Kínában is a szovjet befolyás és ellenőrzés eszközei voltak. Kína megerősödése a Szovjetunió számára nemzetbiztonsági jelentőséggel bírt. Ám a szovjetek számára az is fontos volt – különösen az 1950-es évek második felében kibontakozó, eleinte csak ideológiai köntösbe bújtatott, majd nyílt hatalmi harccá fokozódó nézeteltérések során –, hogy a modernizálódó Kína ne fenyegetse a Szovjetuniónak a nemzetközi munkásmozgalomban betöltött vezető szerepét.

Az egymásnak részben ellentmondó szovjet és kínai érdekek és megfontolások tükrében a kínai vezetés számára a legnagyobb kihívást az jelentette, hogy úgy vegyék igénybe a szovjet gazdasági segítséget, hogy az ne vezessen se gazdasági, se politikai függőséghez a „nagy testvértől”. Mao és a kommunista kínai vezetés már az 1930-as évektől hangsúlyozta az önerőre támaszkodás fontosságát.⁴ Felmerül tehát a kérdés: hogyan volt összeegyeztethető az „egy oldalra hajlás” és a szovjet segítség az önerőre támaszkodás politikájával?

3 Russzko-kitajszkije otnosenijija v XX veke [Orosz–kínai kapcsolatok a 20. században]. V/2. 1948–február 1950. Szerk. Andrej Ledovszkij–Rajsza Mirovickaja–Vlagyimir Mjasznyikov. Pamjatnyiki Isztoricszeszkoi Miszli, Moszkva, 2005. 296–304.

4 *Izabella Goikhman*: Soviet–Chinese Academic Interactions in the 1950s: Questioning the “Impact-Response” Approach. In: *China Learns from the Soviet Union, 1949–Present*. Ed. Thomas P. Bernstein–Hua-yu Li. Lexington Books, Lanham, 2010. 279.

Valójában persze az önerőre támaszkodás sosem zárta ki a külföldi segítség elfogadását. Éppen ellenkezőleg, a külföldi támogatást eszköznek tekintették az önállóság eléréséhez, és igyekeztek élni is vele, de csak úgy, hogy a feltételeket Kína diktálja. Mao mindig is éles különbséget tett a függőségen alapuló kapcsolat és az önerőre támaszkodásra épülő partneri viszony között. 1940-ben például a táplálék elfogyasztásához és az emésztéshez hasonlította a külföldről érkező anyagi segítség elfogadásának folyamatát: „mindent, ami külföldről jön, olyasvalaminek kell tekintenünk, mint a táplálékot, ami előbb a szájba, majd a gyomorba és a belekbe kerül, ami átitatódik nyállal, gyomor- és bélnedvvel, azután megoszlik salakra, ami kiürül, és tápnedvre, ami felszívódik; csakis ekkor válik a táplálék hasznossá szervezetünknek.”⁵ Mao ezen gondolata nem más, mint a „lényeg” és a „hasznosság” kettősségéről szóló 19. század végi elmélet meglehetősen képszerű megfogalmazása. Eszerint a kínai tudományok alkotják az alapot, a nyugati tudományokból pedig csak azokat az elemeket hasznosítják, elsősorban a modern technológiák átvételével, amelyek nem veszélyeztetik a hagyományos kínai értékeket.⁶ A 20. század fordulóján a kínai modernizáció hívei a nyugati dominancia ellen léptek fel. Bár a KNK első éveiben a szovjet–kínai kapcsolat azonos ideológiai alapokon nyugodott, a kínai modernizáció középtávú célja továbbra is az önállóság, a szuverenitás helyreállítása és a nemzetközi tekintély visszaszerzése volt. A marxizmus–leninizmus szerint a tudomány és a technológia fejlődése a gazdasági és társadalmi változások alapja, és mint ilyen, elengedhetetlen a végső cél, a kommunizmus eléréséhez. Kína vezetői a szocializmus építését ugyan csak 1953-ban tűzték a zászlajukra – addig a hivatalos propaganda „új demokráciáról” szólt –, de a modernizáció, a tudomány és a technológia fejlesztését kezdettől fogva kulcskérdésnek tekintették. Mivel pedig saját erőforrások, vezetési tapasztalat és ipari háttér nélkül a társadalom forradalmi átalakulása megvalósíthatatlan lett volna, ezért a magas szintű tudás és fejlett technológiák importja elengedhetetlennek bizonyult.

Külföldi szakértők és tudástranszfer

A szovjet szakértők kínai és kelet-európai helyzete sokban hasonlított, mégis volt egy alapvető különbség. Míg Kelet-Európába a szakértőket szovjet kezdeményezésre küldték, ahol elsősorban ellenőrzési és politikai irányítói feladatokat láttak el, Kínába a külföldi szakértők kizárólag kínai kérésre érkeztek. A kínaiak nemcsak azt határozták meg, hogy mely szakterületeken tartanak igényt a külföldiek munkájára, hanem az együttműködés részleteit is. A konkrét személyek kiválasztása a küldő ország feladata volt – a Szovjetunió esetében a párttagság alapfeltételnek

5 *Mao Ce-tung: Az új demokráciáról* (1940. január). In: Mao Ce-tung válogatott művei. III. Szikra, Bp., 1954. 287.

6 Az elmélet eredetéről ld.: *William Ayers: Chang Chih-tung and Educational Reform in China*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1971. 152–160.

számított, és a folyamatban részt vett az SZKP Központi Bizottsága is⁷ –, de hatóságaik, beleértve a Kínában működő diplomáciai és kereskedelmi képviselőket is, az információáramlás nehézségei miatt nem voltak abban a helyzetben, hogy felügyeljék és ellenőrizzék szakértőik mindennapjait.

Az első szovjet szakértők 1949 augusztusában mentek Kínába, hivatalosan a mandzsúriai (északkelet-kínai) kommunista hatalomátvételt támogatandó. A következő évtizedben, 1960 júliusáig 12 284 civil (értsd: nem katonai) szovjet tanácsadó és szakértő töltött hosszabb-rövidebb időt Kínában. A kiküldetések időtartama néhány hónaptól több évig terjedhetett. A szovjet katonai tanácsadók és szakértők száma szintén meghaladta a tízezer főt.⁸ Sen Cse-hua kínai történész kínai és szovjet statisztikák alapján arra a megállapításra jutott, hogy 1958-ig a Kínában dolgozó 11 527 civil szakértő 89 százaléka (10 260 fő) szovjet volt, és 11 százalék (1267 fő) érkezett a kelet-európai szocialista országokból.⁹ A szovjet–kínai együttműködés a szakértők szintjén 1960 nyarán szakadt meg, amikor a moszkvai vezetés elrendelte az összes szovjet szakértő Kínából történő kivonását. A kelet-európai szakértők esetében ilyen drasztikus intézkedésre nem került sor, ők a szerződésük lejártával tértek haza.

A tudástranszfer a kínai tudomány fejlődése, általában a modernizáció és végző soron a nemzeti függetlenség elérése szempontjából – jellegénél fogva – talán még fontosabb szerepet töltött be, mint a modern technológia átvétele. A kínaiak ugyanis azt várták, hogy a megszerzett tudás birtokában ők is képessé váljanak a külföldi technológiák továbbfejlesztésére és az innovációra.¹⁰

1953 előtt az együttműködés fő formája a kiadványcsere és az orosz nyelvű kiadványok kínaira fordítása volt. Kínai statisztikák szerint 1953-ig mindössze 1093 szovjet szakértő dolgozott Kínában.¹¹ Sztálin halálát követően a tudományos együttműködés intézményesülésének folyamata felgyorsult, egyre több közös kutatási projekt indult és a személyes kapcsolatok lehetősége is megnőtt. A szovjetek a szakértők mellett politikai tanácsadókat is küldtek. A tanácsadók a központi hivatalokban, az adminisztráció legfelső szintjein dolgoztak és stratégiai tanácsadással foglalkoztak, a szakértők közé pedig azok a mérnökök, tanárok, technikusok és szakmunkások tartoztak, akik többnyire a „terepen”, iskolákban, gyárakban és géppálmásokon, munka közben adták át szaktudásukat és tapasztalatukat kínai kollégáiknak.

A szovjetek az 1950-es évek elején 141 nehézipari, vegyipari és hadiipari üzem létrehozására tettek ígéretet. Sztálin életében ezekből 47 valósult meg. A Szovjetunió a szakértők küldésén túl tervrajzokat, műszaki leírásokat is nagy

7 Deborah Kaple: *Agents of Change. Soviet Advisers and High Stalinist Management in China, 1949–1960*. *Journal of Cold War Studies* 18. (2016) 1. sz. 13.

8 Shen Zhuhua–Li Danhui: *After Learning to One Side. China and Its Allies in the Cold War*. Woodrow Wilson Center Press–Stanford University Press, Washington–Stanford, 2011. 118.

9 Sen Cse-hua: *Szulien csuancsia caji Csungkuo (1948–1960)* [Szovjet szakértők Kínában, 1948–1960]. Csungkuo kuocsi kuangpo csupansö, Peking, 2003. 407.

10 A témáról részletesebben ld.: Goikhman, I.: i. m. (4. jz.).

11 Sen Cs.: i. m. (9. jz.) 408.

számban adott át térítésmentesen, és több tízezer kínai számára tette lehetővé, hogy szovjet intézményekben képezze tovább magát. A Szovjetunió a KNK első ötéves tervének (1953–1957) kidolgozásában és végrehajtásában is kulcsszerepet játszott. Hruscsov 1954 októberében Pekingbe látogatott, és ígéretet tett a támogatások növelésére. A szovjet tervek szerint, szovjet támogatással és irányítással építendő ipari beruházások számát ekkor 256-ra növelték, és a kínai kiküldetésbe indulók száma is megnőtt. Az 1953–1957 közötti időszakban a szocialista országoknak juttatott szovjet támogatások fele Kínába ment. Egykorú szovjet adatok szerint a Kínának nyújtott segély a szovjet nemzeti össztermék 7%-át tette ki.¹²

Az együttműködés intézményesülésével és a szakértők növekvő számával párhuzamosan azonban a problémák is sokasodtak. A szervezési és egyeztetési hiányosságokból adódó félreértések, a személyes konfliktusok és a szovjet szakértők viselkedése kapcsán felmerülő problémák nyomán a pekingi vezetés 1956-tól ismét nagyobb hangsúlyt fektetett az önerőre támaszkodás szükségességére. Januárban, tehát még az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén elhangzott Hruscsov-beszédet megelőzően, Csou En-laj miniszterelnök az értelmiségi kérdéstről tartott pekingi konferencián elismerte, hogy sok technikai kérdésben továbbra is nagy szükség van a szovjet segítségre, de arra is figyelmeztetett, hogy nem szabad kizárólag a szovjet szakértőkre hagyatkozni.¹³ 1957 februárjában pedig a kínai államtanács (kormány) hozott határozatot a szakértők számának csökkentéséről. Az 1957 augusztusában megjelent dokumentum a „kevesebb, de jobb” elvet fogalmazta meg.¹⁴ A határozat külön nem tért ki a kelet-európai szocialista országok szakértőire, de – ahogy a magyar geofizikus expedíció kapcsán látni fogjuk – rájuk ugyanazok az elvek vonatkoztak, mint a szovjetekre.

Az új politikának megfelelően a Kínában dolgozó külföldi szakértők száma 1957-től csökkenni kezdett. 1958-ban, a nagy ugrás meghirdetésének évében a KKP politikája fő elemeként az önerőre támaszkodást határozta meg, a külföldi támogatásnak csak kiegészítő, támogató szerep jutott.¹⁵ Paradox módon még ez a döntés is a külföldi szakértők tevékenységének sikerét mutatja. A szovjet több országából érkező segítség ugyanis elérte a célját, amennyiben lefektette a független kínai ipar és tudományos kutatás alapjait. A nagy ugrás nagyratörő tervei ugyanis csak a külföldi segítséggel megszerzett új ismeretek és gyakorlati tapasztal-

12 Az arány hihetetlenül magasnak tűnik. A kalkulációt Goncsarenko orosz történész szovjet levéltári adatok és az 1960. május 6-án a *Pravdában* megjelent Hruscsov-beszéd adatai alapján készítette. Ld. *Sergei Goncharenko: Sino-Soviet Military Cooperation*. In: *Brothers in Arms*. Ed. Odd Arne Westad. Woodrow Wilson Center Press–Stanford University Press, Washington–Stanford, 1998. 160.

13 *Csou En-laj: Kuanjü csesifence venti tö paokao* [Beszámoló az értelmiségi kérdéstről]. In: *Csou En-laj hszüancsi hszia* [Csou En-laj válogatott művei]. II. Zsenmin csupansö, Peking, 1984. 166–167.

14 *Shen Z.–Li D.*: i. m. (8. jz.) 129.

15 Mao 1958-as gondolatait egy 1962-es beszédét idézve 1978-ban közölte a kínai sajtó. Ld.: *Chairman Mao Tsetung's Talk at an Enlarged Working Conference Convened by the Central Committee of the Communist Party of China*, January 30, 1962. *Peking Review* 1978. július 7. 17.

talatok birtokában születhettek meg. Az már más kérdés, hogy Mao, aki maga sem csinált titkot abból, hogy nem ért a gazdasághoz, a nagy ugrás politikájának meghirdetésével katasztrófába vezette az országot.¹⁶

A pekingi magyar nagykövetség és a magyar–kínai kapcsolatok

Magyarország a lehetőségeihez mérten igyekezett kivenni a részét a tudástranszferből és a műszaki segítségnyújtásból. A műszaki-tudományos együttműködésről szóló kétoldalú megállapodást 1953. október 3-án kötötték meg Pekingben. Az 1950-es évek első felében a két nép közötti személyes érintkezések elsősorban a hivatalos utazásokra korlátozódtak. Magyarország egy teljes gépállomást szerelt fel Santung tartományban, csőgyárat épített Szecsuanban, Kantonban pedig magyar mérnökök is részt vettek a nemzetközi tropikalizációs programban (a mérsékelt égövre készült berendezések működésének biztosítása szélsőséges – trópusi – körülmények között). A legnépesebb magyar szakértőcsoport 1956 és 1962 között geofizikai méréseket végzett először Kanszu tartományban, majd Északkelet-Kínában, a Szungliao-síkságon.

A kapcsolatépítésben a nagykövetség játszott kulcsszerepet. A budapesti Külügyminisztérium a kezdetektől elégedetlen volt a pekingi magyar diplomáciai képviselő tevékenységével. Félix Pál, az 1951-ben létrehozott Távol-keleti Osztály vezetője a fő problémának azt tartotta, hogy „a többi baráti nagykövetséggel nem sikerült a megfelelő összhangot kialakítani”. Rendszeres konzultáció folyt ugyan a Szovjetunió és más baráti országok nagyköveteivel, de az érintkezés nem ment túl a „hivatalosan baráti hangon”.¹⁷ A magyar–kínai kétoldalú kapcsolatokat sem a feltétlen bizalom és kölcsönös tájékoztatás jellemezte. A kínai Külügyminisztérium munkatársai magánjellegű kapcsolatot külföldiekkel nem tarthattak fenn, a hivatalos úton hozzájuk intézett kérdésekre pedig a sajtóban megjelent információknál többet általában nem mondhattak. Safrankó Emánuel nagykövet ezért úgy vélte: „kétszer is meg kell gondolni, hogy milyen kérdésekre kérünk felvilágosítást, illetve a válaszok sürgetését.”¹⁸ A kínaiak óvatossága és merevsége a gazdasági együttműködést is lassította. „Ezt nem lehet erőszakolni, mert az a kínaiakban éppen az ellenkező hatást váltaná ki, és még merevebb elzárkózást eredményezne” – jelentette ki a nagykövet.¹⁹

16 A nagy ugrásról ld. pl.: *Frank Dikötter: Mao's Great Famine. The History of China's Most Devastating Catastrophe, 1958–1962.* Walter and Co., New York, 2010.

17 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL OL), XIX-J-1-j Kína – 27 – 00129/1951. 8. d. Félix Pál feljegyzése: 1950. évi összefoglaló jelentés kiértékelése.

18 MNL OL XIX-J-1-j Kína – 27 – 00875 – 1952. 8. d. Safrankó Emánuel nagykövet 1951. évi összefoglaló jelentése. Peking, 1952. április 8.

19 MNL OL XIX-J-1-j Kína – 12 – 00306 – 1953. 8. d. Safrankó Emánuel nagykövet 1952. évi összefoglaló jelentése. Peking, 1953. január 29.

A kapcsolatépítést tovább nehezítette, hogy 1953-ban – a magyarországi politikai változásokkal párhuzamosan – a Külügyminisztérium Távol-keleti Osztályán is jelentős személyi változások történtek, a nagykövetség politikai munkatársait pedig egy kivétellel leváltották. Az 1954-ben akkreditált új nagykövet, Szkladán Ágoston a munka folyamatosságát és a kapcsolatok fejlődését megnehezítő, súlyos hibának minősítette a lavinaszerű változtatásokat és azt a tényt, hogy „olyan új elvtársak jöttek ki, akik a diplomáciai munkában még nem rendelkeznek gyakorlattal”.²⁰ A kádercsere következtében 1954-re Csatorday Károly maradt az egyetlen olyan munkatárs a nagykövetségen, aki tudott kínaiul beszélni „politikai, gazdasági és általános jellegű kérdésekről olyan kínaiakkal, akik idegen nyelvet nem beszélnek”, és az újságokat is át tudta nézni.²¹ [P.] Szabó József²² sajtóattasé elkezdett ugyan kínaiul tanulni, ám nyelvtudása nem volt elegendő ahhoz, hogy a kínai nyelvű sajtót olvassa, a nyugati hírugynökségek angol nyelvű anyagából készített naponta rövid összefoglalót. A többi munkatárs még angolul és oroszul sem tudott megfelelő szinten.²³ A nagykövetségen 1955 novemberében állt munkába két, már Kínában végzett, kínaiul tudó diplomata, Galla Endre kulturális beosztott és Tóth Barna, aki a gazdasági ügyek felelőse lett. Összehasonlításképpen: Csehszlovákia pekingi nagykövetségén az egyes területekkel nem egy-egy diplomata, hanem 3-5 fős munkacsoportok foglalkoztak. Öten foglalkoztak politikai kérdésekkel, négytagú volt a gazdasági és a kulturális munkacsoport, hárman pedig a sajtóügyekért feleltek. Minden munkacsoportnak külön kínai fordítója volt. Ezzel együtt Gregor nagykövet szintén arról panaszkodott, hogy a kínai Külügyminisztérium vezetői nem tájékoztatják megfelelően a baráti országok képviselőit.²⁴

Nem csoda hát, hogy 1956 januárjában a budapesti Külügyminisztérium elégedetlen volt a nagykövetség munkájával, nem tartotta kielégítőnek sem a jelentő munkát, sem a kínaiakkal kialakított kapcsolatokat. A központ véleménye szerint bár a nagykövetség „gyakran hangsúlyozza a kínaiakkal való kapcsolat fejlesztésének nehézségeit, [...] a helyzetet még jobban súlyosbítja az, ha a fennálló lehetőségeket sem használják ki kellően”.²⁵ Szkladán nagykövet jelentése ennél konkrétabban és önkritikusabban fogalmazott: „a gyakorlatban nem érvényesül Pártunk politikája a Kínai Népköztársaság irányában. Kulturális egyezményünk szegényes, tájékoztatási munkánk egyáltalán nem kielégítő, kereskedelmi kapcsolatainkban nem törekszünk eléggé a gondos, határidős szállításokra, szállított áruink minőség-

20 MNL OL XIX-J-1-j Kína – 27 – 00561 1954. d. n. (8. d.) Safranko Emánuel nagykövet 1953. évi összefoglaló jelentése – Safrankó Emánuel 1954-ben Szobek András váltotta, de őt röviddel Pekingbe érkezése után begyűjtési miniszterré nevezték ki.

21 Uo.

22 Szabó József újságíró, a Magyar Rádió szerkesztője pekingi diplomáciai kiküldetése után vette fel a P. Szabó József nevet.

23 Ld. 20. jz.

24 MNL OL XIX-J-1-j Kína – 00368/2 – 1957. Száll József ideiglenes ügyvivő jelentése: Beszélgetés Gregor csehszlovák nagykövettel. Peking, 1957. január 22.

25 MNL OL XIX-J-1-j Kína 12. f. – 001575 – 1956. (2. d.) Kárpáti József miniszterhelyettes rendelete a pekingi nagykövetségnek: „Nagykövetség munkája”. Budapest, 1956. január 17.

ge kifogásolható. Ugyancsak gyenge a Nagykövetség munkája a kapcsolatok kiépítése terén. A sajtó vonalán teljesen megszakadt a kapcsolat a sajtóattaché és a kínai sajtó képviselői között, a gazdaságpolitikai vonalon ki sem volt alakítva személyes kapcsolat, amely nyújthatott volna valamilyen segítséget a gazdaságpolitikai beosztottaknak. Kulturális vonalon is egészen jelentéktelen volt a Nagykövetség kapcsolata.”²⁶

A kapcsolatépítés nehézségei a kétoldalú kereskedelmi viszony alakulásában is megnyilvánultak. A „testvéri szolidaritáshoz” szokott magyar nagykövet rosszszállással teli értetlenségének adott hangot, amikor azt írta, hogy „az utóbbi időben kínai részről minden árut csak kiváló minőségben akarnak venni, éppen ezért csak azokat az országokat keresik, ahol ezt megtalálják. Az az elv érvényesül náluk minden területen, hogy jóból a legjobbat.” A magyar diplomácia próbálkozott ugyan a kapcsolatok javításával, kiállításokat szerveztek, traktorista tanfolyamot tartottak, ám mindezek ellenére Magyarország – az előző évekhez hasonlóan – 1955-ben sem tudta teljesíteni az éves kereskedelmi egyezményben rögzített exportvállalását.²⁷ A gazdasági együttműködés nehézségeinek is betudható, hogy Száll József követségi tanácsos 1956 júniusában a nagykövetségen tartott pártnapon állítólag a következőket mondta: „Sajnos, és ez tény: mi legfeljebb öt évig tekinthetjük Kínát kereskedelmileg jó működési területnek. Utána akár szépen ki is vonulhatunk, ugyanis Nyugat fog bennünket kiszorítani, de úgy, hogy nem lesz itt mit keresnünk.” Száll kijelentésére Éliás Béla, az MTI pekingi tudósítója úgy reagált, hogy „ha a követség egyik vezetőjének ez az álláspontja, akkor ma is kivonulhatunk Kínából, mert ez kizárja a fejlődésnek a jövőbeni lehetőségét és maga után vonja azt a következtetést, hogy a követség és a kereskedelmi kirendeltség vezetői csak itt Pekingben nyilatkoznak így; Budapest felé pedig mindezt illatos selyempapírba burkolva továbbítják.” A vitába később többen bekapcsolódtak, mire „Száll elvtárs többek között a következőképpen nyugtatta meg az elég nagy létszámban jelenlévőket: Egyébként Tálás elvtársnak [Tálás Barna nagykövetségi III. titkár – V. P.] az a feladata – amikor a kínai újságokból arról értesülünk, hogy valamely állam küldöttsége Pekingbe érkezik – felkeresi a megfelelő minisztériumot, többnyire a kínai külkereskedelmet és érdeklődik jövetelük céljáról. Mi ilyenkor, ha lehetséges, ellenajánlatot teszünk a kínai elvtársak felé. Ez már egy jó pár-szor bevált módszer, amelyet a jövőben is gyakorolni kívánunk.”²⁸ A módszer talán mégsem volt elég hatékony: 1955–1960 között a magyar–kínai kétoldalú kereskedelmi forgalom 11%-kal emelkedett, miközben Lengyelország 37%-kal, Csehszlovákia pedig 73%-kal növelte árucsereforgalmát. Összességében Magyarország

26 MNL OL XIX J-1-j Kína 27. t. – 003260 – 1956. (8. d) Szkladán Ágoston nagykövet jelentése Boldoczki János külügyminiszternek. Tárgy: Évi jelentés 5., 6. és 7. pontjához. Peking, 1956. január 18.

27 Uo.

28 MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 5. ő. e. 1957. Horváth Árpád levele Szilágyi Dezsőnek, az MSZMP KV Külügyi Osztály vezetőjének. Budapest, 1957. december 20.

részesedése Kínának a KGST-országokkal lebonyolított forgalmából az 1955-ös 3,6%-ról 1960-ra 3,1%-ra csökkent.²⁹

A magyar gazdaság teljesítőképességének korlátai miatt a kínaiak nem lelkesedtek a kereskedelmi kapcsolatok bővítéséért. Nem voltak elragadtatva a magyar áruk minőségétől, zavarták őket a szállítási pontatlanságok. Ez az állapot a politikai kapcsolatok látszólagos zavartalanságának évtizedében mindvégig jellemezte a kétoldalú viszonyt.

A geofizikus expedíció megszervezése

Ilyen körülmények között a nagykövetség munkájának eredményeként is elszámolható volt az a kiállítás, amelyet 1955 őszén Pekingben az Ég Temploma parkjában rendeztek. Pedig valójában a nagykövetségnek nem volt sok köze a rendezvényhez. 1954 őszén a kínai Geológiai Minisztérium delegációja élén Magyarországra látogatott Tien Csi-csün akadémikus, a minisztérium Földtani Osztályának vezetője, hogy a legújabb eszközöket és kutatási módszereket tanulmányozza.³⁰ A küldöttség Hajdúszoboszlón és Esztergomban is járt, ahol a magyar geofizikusok által kifejlesztett új műszerekkel és a terepi munkával ismerkedett. Esztergomban Posgay Károly, a szeizmikus csoport vezetője fogadta a kínai vendéget. A delegáció tagjai megismerkedtek az Eötvös-ingával,³¹ a legújabb szeizmikus műszerrel és a soproni fejlesztésű, földi áramokat alkalmazó (tellurikus) földtani kutatómódszerrel. A magyar fejlesztések sikerét mutatja, hogy 1951-ben létrehozták a Geofizikai Mérőműszerek Gyárát, amely a hazai műszerigények kielégítése mellett exportra is termelt.³² A műszerexport a NIKEX (Nehézipari Külkereskedelmi Vállalat) irányításával 1954-ben indult meg, először Csehszlovákiába szállítottak.

A pekingi kiállításról és az együttműködés további részleteiről levéltári dokumentumok nem állnak rendelkezésre – beleértve az expedíció hazai illetékes

29 MNL OL XIX-J-1-j Kína 25/c – 00942 – 1962. Külkereskedelmi Minisztérium, Boldizsár Gábor főosztályvezető jelentése: A magyar–kínai gazdasági kapcsolatok alakulása 1951–1961-ig terjedő időszakban. Budapest, 1961. december 5. – A két ország kereskedelmi kapcsolatai 1957–1963 között a következőképpen alakultak: 1957: 87 millió rubel; 1958: 111,3 millió rubel; 1959: 67,4 millió rubel; 1960: 74,7 millió rubel; 1961: 29,5 millió rubel; 1962: 23,8 millió rubel; 1963: 18,2 millió rubel. MNL OL XIX-J-1-j Kína-IV-142-001822-1965. (70. d.) Halász József nagykövét 1964. évi követi jelentése. Peking, 1965. február 5.

30 A geofizika gyakorlati alkalmazása azon alapul, hogy a különböző kőzeteknek különböznek a fizikai tulajdonságai. A felszín alatti kőzetek sűrűségének különbségein alapul a gravitációs mérés, amelynek eszköze az eredetileg Eötvös Loránd által kifejlesztett torziós inga. A tellurikus mérés alapja az elektromos ellenállás különbsége. Különböző kőzetekben különböző a mesterségesen, robbantással keltett rengéshullámok terjedési sebessége. Ezt méri a szeizmika, erre fejlesztették ki az Eötvös Loránd Geofizikai Intézetben azt a 24 csatornás műszert, amelyet Kínában is használtak.

31 Eötvös Loránd találmányának továbbfejlesztett változata.

32 Polcz Iván: Az Eötvös Loránd Geofizikai Intézet története. I. Eötvös Loránd Geofizikai Intézet, Bp., 2003. 94.

szerveknek megküldött éves jelentéseit is –, ezért csak emlékiratokra, naplókra, levelekre és az egykori résztvevők visszaemlékezéseire hagyatkozhatunk. Takács Ernő a tellurikus csoport 1956–1959 közötti munkáját bemutató cikkében arról ír, hogy a kiállítás megrendezésére 1955-ben Kántás Károly kérése alapján Rusznyák István, az MTA elnöke tett javaslatot a Kínai Tudományos Akadémia elnökének, Kuo Mo-zsónak, a kínai hatóságok pedig Kuo javaslatára engedélyezték a kiállítás megtartását és a magyar delegáció fogadását.³³ A kiállítás megszervezésével megbízott NIKEX célja a kínai piac feltérképezése volt.³⁴ A delegációt Bese Vilmos, az Országos Földtani Főigazgatóság főigazgatója vezette, tagja volt többek között Gálfi János, az Eötvös Loránd Geofizikai Intézet (ELGI) Szeizmikus Osztályának vezetője, Szurovy Géza, a Kőolajkutató és Feltáró Vállalat geológusa és Kántás Károly, a soproni Geofizikai Kutató Laboratórium vezetője. A program részeként a magyar szakemberek előadásokat tartottak és terepi próbaméréseket is végeztek. Gálfi szép sikerként értékelte a kiállítást, amely, „bár teljesen zártkörű volt, kb. 6000 látogatónk volt, és mind megelégedéssel, elismerően nyilatkoztak”. Gálfi hozzátette, hogy „a kínaiak udvariasak és folyton nevetnek”, ezért pusztán az effajta elismerésre nem sokat adott volna, de az érdeklődésnek kézzelfogható megnyilvánulása is volt. A kínaiak ugyanis az összes kiállított berendezést megvásárolták, és azonnal tárgyalást kezdtek arról, hogy „erőteljes beszerzési programot kívánnak lebonyolítani”. Gálfi arról panaszkodott, hogy „Kína szép és érdekes, mégis kicsit sok az a csaknem négy hónap, amit otthontól távol kell eltöltenem”, de abban bízott, hogy az áldozat nem lesz hiábavaló, mert „ez az utazás végre meghozza, amit régóta szeretnénk, az első külföldi mérést”.³⁵

A próbamérésre 1955. december 5–28. között került sor Pekingtől délre egy olyan terepen, amelyet korábban már új típusú szovjet és német berendezésekkel felmértek. A kínaiak tehát „versenyt” rendeztek, ahol a magyar fúrókocsi két, a magyarok által már jól ismert szovjet kocsival „mérkőzött”, és a megmérettetés „fényes győzelemmel végződött”. Gálfi ugyan hozzátette, hogy megfelelő gyutacs és robbanóanyag hiányában „sajnos nem tudtunk olyan megsemmisítő fölénnel dolgozni, ahogy szerettünk volna”, de a kínaiak mégis úgy döntöttek, hogy a területet magyar berendezésekkel és magyar szakemberek segítségével fogják felmérni.³⁶ A kínaiak szándékának komolyságát bizonyítja, hogy a következő hónapok-

33 Takács Ernő: A kínai–magyar geofizikai expedíció tellurikus csoportjának munkája 1956-tól 1959-ig. A Miskolci Egyetem Közleményei. A sorozat: Bányászat 56. (2001) 49–85. Az MTA levéltárában Rusznyák levelének nincs nyoma.

34 A kiállítás szervezéséről és a Kínába irányuló műszerexportról levéltári dokumentum nem maradt fenn. A NIKEX iratait az MNL OL őrzi (XXIX-G-18-a: Általános iratok; XXIX-G-18-b: TÜK iratok). A TÜK állagban 1957–1959 közötti iratok vannak, azokban Kínára vonatkozó információ nem szerepel. (Köszönöm Szőke Zoltán segítségét.)

35 Gálfi János levele Sédy Lorándnak. Peking, 1956. január 1. Sédy Judit tulajdona.

36 Gálfi János levele Sédy Lorándnak. Peking, 1956. január 1. Sédy Judit tulajdona. – A magyaroknak kijelölt hely később módosult.

ban a Geofizikai Mérőműszerek Gyára csak tellurikus műszerből 60 darabos kínai megrendelést kapott.³⁷

A kiállítás sikerén felbuzdulva a kínai Geológiai Minisztérium közös kínai–magyar olajkutató expedíció létrehozását javasolta. Az első öt éves terv (1953–1957) idején Északnyugat-Kínában több olyan területet is kijelöltek, ahol geológiai vizsgálatokat, geofizikai méréseket és próbafúrásokat kívántak végezni. A magyarokat Kanszu tartományba hívták.³⁸ A felméréendő terület a Góbi-sivatag déli peremén terül el, az 1000–2000 méter magasán található fennsíkot nyugaton 2000–3000 méteres lánchegységek övezik, keleten a Sárga-folyó nagy kanyarulatát kitöltő hatalmas löszfennsík, az Ordosz határolja. A mérési területet átszeli a Nagy Fal. Az expedíció központi telephelye Vucsung, az egykori Selyemút mentén található kereskedelmi és muszlim vallási központ volt.

A magyar fél az expedíció megszervezésével az Országos Földtani Főigazgatóságot bízta meg. A kiküldendő munkatársak zömét az ELGI és a soproni Bányászati és Erdőmérnöki Egyetem biztosította. A szovjet gyakorlattól eltérően a kiválasztásban a párttagság nem játszott szerepet. Elsősorban azok a munkatársak jöhettek szóba, akik korábban részt vettek a műszerek fejlesztésében és kipróbálásában. Az expedíció előkészítése során 1956 januárjában, akkoriban példátlan módon, Sopronban és Pekingben egyidejű méréseket végeztek, amelynek alapján új tudományos eredmények is születtek.³⁹ Februárban a felek megkötötték az államközi szerződést.⁴⁰ Az expedíció előkészítő bizottsága – az ELGI két munkatársa: Horváth Árpád szeizmikus észlelő, egyben a csoport párttitkára, és Ádám Oszkár geofizikus, valamint Szurovy Géza – 1956 májusában utazott Pekingbe. A vendéglátók a lehető leghamarabb szerettek volna munkához látni. Amikor megtudták, hogy az expedíció indulását a magyarok csak június 15. és július 15. közé tervezték, „szörnyű idegesek és láthatóan dühösek” lettek, mivel a kijelölt területen akkor már hat hete várt egy 300 tagú kínai csoport.⁴¹

Az expedíció kezdeti létszáma 46 fő volt.⁴² Mivel néhányan különböző okok miatt hazatértek, és helyettük újak mentek ki, összesen 58 magyar szakértő dolgozott Kínában a csoport tagjaként: geofizikusok, geológusok, mérnökök, technikusok és szakmunkások: fűrómesterek, robbantomesterek. A csoport mellett egy magyar tolmács is dolgozott, a kínain kívül angolul, németül és oroszul is beszélő Petrik Iván. A szakértők szinte kizárólag férfiak voltak. Kezdetben csupán két nő dolgozhatott, Sédy Lorándné és Gellert Ferencné, akik a férjükkel, de technikus-

37 Ádám Antal–Bencze Pál–Verő József: A Magyar Tudományos Akadémia Geofizikai Kutató Laboratóriumának története (1952–1972). Soproni Szemle (1998) 2. sz. 102.

38 A területet 1958-ban Kanszutól különválasztották és létrehozták a Ninghszia Huj Autonóm Tartományt.

39 Ádám A.–Bencze P.–Verő J.: i. m. (37. jz.) 102.

40 MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 5. ő. e. 1957. Horváth Árpád levele Szilágyi Dezsőnek, az MSZMP KV Külügyi Osztály vezetőjének. Budapest, 1957. december 20.

41 Horváth Árpád levele Sédy Lorándnak. Peking, 1956. május 19. Sédy Judit tulajdona.

42 MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 5. ő. e. 1957. Horváth Árpád levele Szilágyi Dezsőnek, az MSZMP KV Külügyi Osztály vezetőjének. Budapest, 1957. december 20.

ként saját jogon mentek Kínába.⁴³ Mivel az akkor érvényben levő szabályok értelmében azok a külföldi szakértők, akik több mint egy évet töltöttek Kínában, viheték magukkal a családtagjaikat is, a feleségekkel és a gyerekekkel együtt az expedícióval összesen közel 150 magyar tartózkodott Kínában. A családtagok közül kínai fizetésért dolgozhatott még két nő: Komáromy István geológus végzettségű lánya, Komáromy Erzsébet (a Komáromy család 1957 nyarán visszatért Magyarországra), 1957-től pedig Szabó Zoltánné Kilényi Éva, aki geofizikus diplomájának megszerzését követően csatlakozott a csoporthoz.⁴⁴

A magyarok szerződése két évre szólt. Az első csoport 1956 júniusában indult Kínába, majd a többiek 3-4 fős csoportokban követték őket. Augusztusig Pekingben készültek a terepi munkára, információt gyűjtöttek a felmériendő területről, majd elindultak Vucsungba.

Az élénk kínai érdeklődést látva a pekingi magyar nagykövetség felvetette, hogy további műszereket kellene ajándékozni Kínának és újabb szakembereket kellene küldeni. Félix Pál, a Külügyminisztérium Távol-keleti Osztályának vezetője mindkét kérést elutasította. Az ajándékozással kapcsolatban arra hivatkozott, hogy „a népgazdaság minden ágában a legutóbb takarékossgot vezettek be”, ezért „a hasonló ajándékozásokat a legminimálisabbra csökkentettük”. Hozzátette, hogy a műszerek további ajándékozását „illetékes szervek véleménye szerint kereskedelmi szempontok sem indokolják”, azaz esetleges további kínai rendelésekben nem játszana jelentősebb szerepet. Félix további szakemberek kiküldéséről – a már bevett szovjet gyakorlatot alapul véve – azt írta, hogy arra „csak a kínai fél ilyen irányú konkrét kívánsága után kerülhet sor a Műszaki-Tudományos Együttműködés keretében”.⁴⁵

A terepmunka és a terepi élet

A magyarok feladata a számukra kijelölt terület felmérése és a szénhidrogén vonatkozású szerkezetkutatás mellett a magyar műszerek kezelésének betanítása és az értelmezési, feldolgozási módszertan átadása volt.⁴⁶ Az expedíció egy-egy gravitációs és tellurikus csoportból, valamint két szeizmikus csoportból állt. Egy-egy szeizmikus csoporthoz lömesterek, fűrőmesterek, geodéták, kitűzők, szeizmikus észlelők és kiértékelők tartoztak. Minden magyar mellett két-három kínai dolgozott.⁴⁷ Az ötfős magyar tellurikus csoporttal dolgozó kínai személyzet három év alatt alig változott. A csoportvezető a koreai háború veterán századosa volt, a csapathoz 2 geofizikus, 4 észlelő technikus, 3 kiértékelő technikus, 3 geodéta techni-

43 Interjú Sédy Judittal. Budapest, 2016. május 3.

44 Interjú Szabó Zoltánné Kilényi Évával. Budapest, 2016. június 9.

45 MNL OL XIX-J-1-j Kína 1945-1964 005538/1956 (15. d.) Félix Pál KÜM osztályvezető levele a pekingi nagykövetségnek: Kínában lévő geológiai munkák. Budapest, 1956. október 9.

46 Takács E.: i. m. (33. jz.) 53.

47 Interjú Pacsirszky Lászlóval és Pacsirszky Évával. Budapest, 2016. április 23.

kus, 1 orvos, 1 tolmács, 2 adminisztrátor, 20 tellurikus és geodéta segédmunkás, 4 szakács és konyhai segítő, 7 gépkocsivezető és 4 fegyveres őr tartozott.⁴⁸

Mivel a kínai munkatársak között alig volt képzett geológus vagy geofizikus, a legtöbben munka közben tanulták meg a különböző munkafolyamatokat. Az első évben a magyarok kezelték a műszereket, a kínaiak többnyire csak figyeltek. 1957 tavaszán, amikor újra megkezdődött a terepi munka, már a kínaiak is dolgoztak. 1958-tól a magyarok már elsősorban csak a problémák megoldásában segítettek, a műszereket a kínaiak kezelték.⁴⁹ Sédy Loránd 1958 nyarán egy filmet is készített, amely azt volt hivatva bemutatni, hogy a kínaiak már elsajátították az olajkutatás módszereit és önállóan is képesek a terepi mérések elvégzésére. A filmből az derül ki, hogy a magyaroknak ekkor már csak tanácsadói szerep jutott, elsősorban az eredmények értelmezésében.⁵⁰

A terepi munkára Csepel műszerkocsikkal, szállító terepjárókkal és GAZ 69-es szovjet dzsipekkel jártak ki. Sivatos területeken, füves pusztákon és a Sárga-folyó völgyében egyaránt dolgoztak. A lakott területektől távol, a terepi bázisokon bélelt falú katonai lakósátrokban töltötték az éjszakát. A mostoha körülmények és zord klimatikus viszonyok között jó szolgálatot tett a kínai „egyenruha”: a kék vászonból készült vattabéléses pufajka, a bokáig érő, belül hosszú szőrű bárányprémmel bélelt kék vászonkabát és a szőrmekucsma.

A terepiek az időjárástól függően többnyire a lakott településektől távol, a mérési vonalak mentén felállított sátrortáborokban laktak. Tíz napon át 10-12 órát dolgoztak, majd négy napot a központi telephelyen, a családjukkal pihentek. A Pacsirszky család 1956 júliusa és 1959 szeptembere között 1155 napot töltött Kínában, ebből 527 napot voltak távol egymástól.⁵¹

Gálfi János expedícióvezető, Ádám Oszkár főgeofizikus és Szurovy Géza főgeológus, valamint a Sédy Loránd vezette szeizmikus csoport kiértékelő részlege: Lendvai Károly csoportvezető és a két dolgozó nő: Sédy Judit és Gellert Éva a vucsungi irodában dolgozott. A főnökség is rendszeresen kijárt a terepre, Gálfi és Ádám a csoportokat látogatta, Szurovy pedig földtani felmérést végzett.⁵² A mérési feladatokat végző munkatársak mellett a csoporttal tartott két autószerelő és egy rádiós, aki a műszerkocsi és a robbantás helyszíne közötti rádió-összeköttetést biztosította. Szintén a csoport mellett dolgozott Szentesi Endre, a ceglédi kórház sebész szakorvosa, aki 1956 nyarától 1958 januárjáig látta el feladatát, sőt a munkaterülethez tartozó kórházakban operált is magyar és kínai betegeket.⁵³

48 Takács E.: i. m. (33. jz.) 57.

49 Interjú Pacsirszky Lászlóval és Pacsirszky Évával. Budapest, 2016. április 23.

50 A filmet, Sédy négy másik filmjével együtt, Ormos Tamás, a Miskolci Egyetem oktatója 2015-ben digitalizálta és eljuttatta az expedíció egykori tagjainak. *A kínai–magyar geofizikai expedíció, 1956–1959 c.* DVD-t Sédy Judit bocsátotta a rendelkezésemre.

51 *Pacsirszky László: A család együtt töltött napjai az 1956. 07. 22. és 1959. 09. 21. közötti időszakban.* Kézirat.

52 Interjú Sédy Judittal. Budapest, 2016. május 3.

53 MNL OL XIX-J-1-k 5/k/9-1/1958. Szentesi Endre levele az egészségügyi miniszternek. 1958. május 18.

A szakértők és helyi munkatársaik között kollegiális viszony alakult ki, magánjellegű, baráti kapcsolat kialakítására viszont csak a szabályok ellenében nyílt lehetőségek. A kínaiaknak ugyanis tilos volt a külföldiekkel való kapcsolattartás. A legszorosabb kapcsolat a tolmácsokkal alakulhatott ki. A kínai ellenőrök szigorúan ellenőrizték a dolgozók viselkedését mind munkaidőben, mind azután. A táborokban katonás rend uralkodott. Aki esetleg kilógott a sorból, azt könnyen hazaküldhették, sőt további következményekkel is számolhattak. A külföldiekkel fenntartott intim kapcsolatot különösen tiltották.

A kapcsolatot a nyelvi akadályok is nehezítették. Hivatalosan az angol és a német volt a közös nyelv. A legtöbb kínai dolgozó azonban semmilyen idegen nyelven sem beszélt. A kínaiak angol és német tolmácsokat biztosítottak. Az angol tolmácsok között „Pici Li” korábban protestáns lelkész volt, Tommy Ku pedig Sanghajban dolgozott könyvelőként egy amerikai vállalatnál. Lu Lin-szen, angol nevén Charlie édesapja cseh, édesanyja pedig kínai volt, ő az egyetem elvégzése után került a csoportba. Az egyik német tolmács is félvér volt: Gu Ko-fu, német nevén Gustav anyja német zsidó, apja kínai volt, Darmstadtban született, a család Hitler hatalomra kerülését követően költözött Kínába. A nyelvtudás azonban nem helyettesítette a szakértelmet. Néhány hónapon belül ezért kialakult egy sajátos magyar–kínai–angol–német keveréknyelv, amelyet csak a csoporttagok értek.

A közös munka egy nemzetközi családot is létrehozott. Facsinay László, aki 1953-ban Kossuth-díjat kapott a Nagylengyel környékén végzett gravitációs kutatásaiért és a kőolajmező feltárásában elért eredményeiért, 1959-ben ismerkedett meg későbbi feleségével, Szung Hszi-csen német tolmáccsal, akivel 1962-ben együtt tértek haza Magyarországra.⁵⁴

A központi telephely egyáltalán nem táborjellegű volt. Az asszonyok és a gyerekek Vucsungban magas fallal védett udvarházban laktak, ami korábban egy gazdag kereskedő vagy hivatalnoké lehetett. A téli hónapokat, amikor a zord időjárási viszonyok miatt terepmunkára nem volt lehetőség, az egész csoport szállodában töltötte, 1956-ban Lancsouban, 1957-ben Hszianban. Lancsouban a hívő katolikusok karácsonyi misén is részt vehettek, Hszianban a Népi Szállóban pedig karácsonyfát állítottak. A csoport tagjai az éves szabadságuk idején beutazták Kínát. Többször jártak Pekingben és Sanghajban, eljutottak Nankingba, Szucsouba, Hangcsouba, Kantonba, Csingtaóba és Senjanba, sőt Hajnan szigetre is.

Mivel a szálláson a szobákhoz nem volt saját konyha, az asszonyoknak nem volt lehetőségük főzésre. A napi háromszori étkezéssel kínai szakácsok gondoskodtak. Amikor a nagy ugrás katasztrófája következtében 1959-ben országszerte éhínségek alakultak ki, és az élelmiszerhiány a városokat is érintette, a magyarok semmiből sem szenvedtek hiányt. Az ellátási gondokból csak annyit tapasztaltak, hogy a tolmácsok folyton éhesek voltak, különösen a pihenőnapokon, mert akkor naponta csak egyszer kaptak enni.⁵⁵ Az asszonyok számára alkalmanként kultúr-

54 Interjú Facsinay Lászlónéval. Budapest, 2016. június 7.

55 Interjú Pacsirszky Lászlóval és Pacsirszky Évával. Budapest, 2016. április 23.

programot, színházlátogatást vagy filmvetítést szerveztek. Ilyenkor a gyerekekre dajka vagy nevelő vigyázott.

A magyarok a zord éghajlat és a sok kívánnivalót maguk után hagyó higiéniai viszonyok ellenére olyan életet engedhettek meg maguknak, amilyenről otthon álmodni sem mertek. Szigorúan őrzött lakás, szakács, takarítószemélyzet és házi-szolga, dajka és gyermekgondozó, testőr, a városi közlekedéshez saját autó sofőrrel, a vonatokon első osztályú hálókocsi, a fallal körülvett központi tábor udvarán tenispálya és játszótér a gyerekeknek. Olyan „területen kívüli” életet éltek, amely leginkább a néhány évtizeddel korábban Sanghajban és Tiencsinben élő külföldi kolóniák gyarmati életvitelére hasonlított.

Kilényi Éva emlékei szerint az asszonytábor olyan volt, „mint valami nagy hárem, rangsorral, a törvényszerű klikkekkel és marakodásokkal, annyi különbséggel, hogy a rangsort a férfiek pozíciója határozta meg. Ezenkívül a legfontosabb megosztó tényező a férfiek 56-os forradalom alatti és utáni magatartása volt.”⁵⁶

Ellenforradalom Vucsungban?

A geofizikus expedícióra vonatkozó levéltári anyagból és az expedíció résztvevőivel készített interjúkból egyaránt az derül ki, hogy a csoport tagjainak fontosabb volt a magyarországi forradalom után felerősödött belső konfliktus és a pekingi magyar nagykövetség által kezdeményezett „megtorlás”, mint az a tény, hogy közreműködtek Kína legnagyobb olajmezőjének felfedezésében.

A nagykövetséggel és a kereskedelmi kirendeltséggel kezdettől feszült volt az expedíció viszonya. Az első nézeteltérések a fizetések körül alakultak ki. A szakértők anyagi ellátmányának részleteit a 1956 februárjában megkötött államközi szerződés rögzítette. Eszerint a szakértők a kiküldetés ideje alatt Magyarországon megkapták a havi fizetésüket, amit a kiutazást megelőző 12 hónap átlagjövedelme alapján kalkuláltak (vagyis benne voltak a különböző többletjuttatások is a terepi pótléktól a túlórákig), a kínai féltől pedig napidíjat kaptak: az egyetemi végzettségűek 13 jüant, az egyetemi végzettség nélküliek pedig 11,30 jüant. Ha a magyarok fizetését összevetjük a kínai munkatársak fizetésével, ami legfeljebb havi 30–50 jüan között mozgott, és hozzávesszük, hogy az egyetlen rendszeres kiadásuk a kínaiak által biztosított napi háromszori étkezésért fizetendő néhány jüan volt, a szállásért, az utazásért, sőt az orvosi ellátásért sem kellett fizetniük (igaz, a kínaiaknak sem), meglehetősen jó fizetésekről beszélhetünk. Ráadásul a kínai fél azt is vállalta, hogy a terepi munkáért 50%-os pótlékot fizet. A szerződés azonban nem volt egyértelmű azzal kapcsolatban, hogy a szakértők kínai tartózkodásuk teljes ideje alatt jogosultak-e a pótlékra, vagy csak a terepen töltött évi mintegy 8 hónapban. A szerződés ugyanis két nyelven készült, és a terepi pótlékra vonatkozóan mást tartalmazott a magyar szöveg és mást a kínai. A magyar változat szerint „tekintettel a terepi munka nehézségeinek természetére, a napidíjhoz 50%-os pótlék jár”, míg a

⁵⁶ Szabó Zoltánné Kilényi Éva memoárja. Kézirat.

kínai szöveg csak annyit tartalmazott, hogy „a terepi munkáért 50%-os pótlék jár”. A magyarok a pótlék kérdését úgy értelmezték, hogy a Pekingtől távol eső vidéken végzendő terepi mérések természete miatt a szakértők kínai tartózkodásuk teljes ideje alatt 50%-os terepi pótlékre voltak jogosultak. A kínai szöveg azonban csak a terepi mérések időszakára vonatkozott.

A nagykövetség munkatársainak ugyan nem volt beleszólása a fizetési megállapodásba, a szakértők magas fizetésére irigykedő diplomaták mégis elleneztek a plusz juttatást. Újházy László kereskedelmi tanácsos „kezelésbe vette” az előkészítő bizottság Pekingben tartózkodó tagjait, és megpróbálta elérni, hogy a terepi pótlékról teljes egészében mondjanak le. A csoport érdekeit képviselő Horváth Árpád ragaszkodott a szerződésben foglaltakhoz, és a kínaiak részéről sem ütközött ellenállásba. Amint írja: „Mint utóbb kiderült, a kínai elvtársak a saját felsőbb hatóságuk hozzájárulásával simán elfogadták az 50%-os pótdíjra vonatkozó magyar szöveget és az ellátmányt ennek szellemében is fizették ki.”⁵⁷

Száll József követségi tanácsos augusztusban így kommentálta a fejleményeket: „Az elvtársak mind odahaza, mind itt Kínában túl vannak fizetve, amelyet effektív munkájukkal csak komoly erőfeszítések árán tudnak majd kiegyenlíteni.” Horváth Árpád szerint „a kijelentés nemcsak megzavarta, hanem komoly mértékben lerontotta a csoport hangulatát”.⁵⁸ A nézeteltérés híre a Külügyminisztérium illetékeséhez is eljutott. A központ Száll megjegyzését elhibázottnak tartotta, és úgy értékelte, hogy a nagykövetség nem foglalkozik megfelelően a kiutazó magyar szakemberekkel.⁵⁹

A csoport és a nagykövetség kapcsolatát tovább rontotta az expedíció tagjai és a nagykövetség munkatársai között a forradalom után kialakult rendkívül feszült viszony. A konfliktus azzal kezdődött, hogy az expedíció tagjai a legkritikusabb napokban semmiféle információt nem kaptak Pekingből. A nagykövetség munkatársai ugyanis csak december 10-től, az események hivatalos budapesti értékelésének megszületését követően kezdték el rendszeresen küldeni a csoportnak a Magyarországról érkező sajtótáviratokat. Magáról a forradalomról Vucsungban október 24-én értesültek. Gálfi János csoportvezető és Horváth Árpád párttitkár ekkor úgy döntöttek, hogy „zavartalanul és fegyelmezetten” tovább folytatják a munkát. Ugyanakkor arról is döntöttek, hogy Herbály Imre műszerészt, egyben pártvezetőségi tagot a központi tábortól 400 kilométerre levő Hszianba küldik. Herbály feladata az volt, hogy a Magyarországról rendelt, időközben megérkezett rádiókészülékeket elvigye a táborba, valamint hogy a pekingi nagykövetségtől tájékoztatást és útmutatást kérjen.⁶⁰

57 MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 5. ő. e. 1957. Horváth Árpád levele Szilágyi Dezsőnek, az MSZMP KV Külügyi Osztály vezetőjének. Budapest, 1957. december 20.

58 Uo.

59 MNL OL XIX-J-1-j Kína 002563/3/1956 (15. d.) Száll József feljegyzése: Gazdaságpolitikai munka, geológus kutatócsoport munkája. Peking, 1956. október 19.

60 MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 5. ő. e. 1957. Horváth Árpád levele Szilágyi Dezsőnek, az MSZMP KV Külügyi Osztály vezetőjének. Budapest, 1957. december 20.

Az információhiány abból adódott, hogy a forradalom első napjaiban az akadozó rádió- és távírókapcsolat következtében a nagykövetségre sem jutottak el az otthoni hírek. Ráadásul a nagykövetség a forradalom napjaiban leginkább felbolydult méhkaszhoz hasonlított. Szkladán Ágoston nagykövetet már korábban hazarendelték, ezért október 30-ig Hanoiban tartózkodott, ahol a búcsúlatogatásait bonyolította, majd Pekingbe visszatérve bejelentette, hogy nem tekinti magát nagykövetnek, és a következő néhány napban a csomagolással lesz elfoglalva.⁶¹ Mivel a ranglétrán második Száll József tanácsos hivatalos úton Japánban volt, az ideiglenes ügyvivői feladatokat az alig egy éve diplomáciai szolgálatba állt Galla Endre másodtitkár látta el. Ilyen körülmények között Újházy kereskedelmi tanácsos azt javasolta Herbálynak, hogy a különféle külföldi rádiók híradásait hallgassák, „hiszen ők is ezekből merítik a tájékozódáshoz szükséges hírszöveget”, egyben felhívást intézett a geofizikus csoport tagjaihoz, hogy csatlakozzanak a Pekingben élő magyarokhoz, akik „komoly jűan felajánlásokkal támogatják a »szabadságharcosokat«”.⁶²

A kezdeményezéshez az expedíció tagjai nem csatlakoztak, viszont Reich Lajos geológust és Pálos Miklóst, az egyik szeizmikus csoport vezetőjét Pekingbe küldték, hogy vegyék fel a kapcsolatot a kiküldő intézményekkel és a családtagokkal. A forradalom napjaiban a fővárosból és Kína minden részéből érkeztek a magyarok a nagykövetségre, hogy az otthoni hírekről érdeklődjenek. Tálás Barna memoárjában így emlékszik vissza a forradalom napjaira: „November elsején, a fővárosból és az ország különböző részeiből a nagykövetségre érkezett hazánk fiai, mintegy 40–50 fő, rendkívüli gyűlést hívtak össze a nagykövetség mozi termébe, ahol egyes hangadók azt javasolták, hogy az egész külképviselet irányítását egy most megalakítandó »forradalmi bizottság« vegye át, mivel a jelenleg itt dolgozó diplomatákat és alkalmazottakat még az előző rendszer küldte ki, s ezért egytől egyig megbízhatatlanok. Ezek közül egyesek már a páncélszekrények kulcsait és a rejtjelkulcsot is követelték. A józan többség szerencsére lehurrogta e hangadókat, a többi között nekik szegezve a kérdést: őket talán nem az előző rendszer küldte ki? Mások arra is figyelmeztették a forrófejűeket, hogy a kínai külügyi és belügyi szervek sem néznék tétlenül az ilyen »hatalomátvételt«, s a legjobb esetben azonnal hazazavarnák vagy »kizsuppolnák« őket. Végül is abban maradtunk, hogy a magunk részéről egyrészt igyekezni fogunk több, hiteles információt kérni a Központtól, másrészt pedig azok számára, akik ezt igénylik és megadják az otthoni telefonszámukat, megpróbálunk – a Külügyminisztérium közvetítésével – telefonon érdeklődni családtagjaik hogylétéről.”⁶³

61 Tálás Barna memoárja. Kézirat.

62 MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 5. ő. e. 1957. Horváth Árpád levele Szilágyi Dezsőnek, az MSZMP KV Külügyi Osztály vezetőjének. Budapest, 1957. december 20. – Tálás Barna memoárjában ezt írja: „Értesüléseinket többnyire az Új Kína Hírügynökség angol és orosz nyelvű nemzetközi sajtószemléiből, valamint a BBC és a tokiói rádió angol nyelvű adásaiból nyertük. Érdekes módon, azokban a napokban időnként a budapesti »Kossuth Rádió« középhullámú adásai is viszonylag jól hallhatók voltak.”

63 Tálás Barna memoárja. Kézirat.

A gyűlést követően érkezett a hír, hogy megalakult a Külügyminisztérium Forradalmi Bizottsága, amelynek tagja volt többek között Félix Pál osztályvezető és Józsa Sándor, a Távol-keleti Osztály munkatársa, Galla és Tálás egykori pekingi diáktársa is. Másnap a nagykövetség munkatársai is forradalmi bizottságot alapítottak, és az alábbi táviratot küldték Budapestre: „November 2-án a nagykövetség dolgozói Forradalmi Bizottságot alakítottak, amelynek tagjai Galla Endre, Szirtes István, Szabó József. A bizottság a nagykövetség dolgozói nevében az alábbi táviratot küldi a Külügyminisztérium Forradalmi Bizottságának: A Magyar Népköztársaság Pekingi Nagykövetségének Forradalmi Bizottsága a nagykövetség dolgozói nevében őszinte csodálattal és együttérzéssel üdvözlí a magyar hazafiaknak a független, szabad, demokratikus és szocialista Magyarországért folytatott harcát. A Forradalmi Bizottság mélységesen elítéli a néptől elszakadt Rákosi–Gerő–Hegedüs-klikk nemzetellenes hazaáruló politikáját, amely súlyos katasztrófát zúdított a magyar népre. A Forradalmi Bizottság teljes mértékben egyetért a Külügyminisztérium Forradalmi Bizottságának programjával és célkitűzéseivel. Addig is, amíg részletes utasítást kapunk külpolitikai munkánk vitelére, minden erőnkkel azon leszünk, hogy a magunk területén közreműködjünk a fenti célkitűzések megvalósításában. A Nagykövetség Forradalmi Bizottsága.”⁶⁴

Reich Lajos visszatérését követően arról tájékoztatta a csoportot, hogy a forradalom napjaiban a nagykövetség és a kereskedelmi kirendeltség tagjai „a/ üdvözlő táviratot küldtek Dudásnak, a Nemzeti Bizottmány elnökének; b/ üdvözlő táviratot küldtek Nagy Imre miniszterelnöknek, amikor Magyarország semlegeségének programját és a varsói szerződésből való kilépését bejelentette; c/ tiltakozó táviratot küldtek a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének, amiért a szovjet csapatok agresszív módon beavatkoznak Magyarország belügyeibe.”⁶⁵

A helyzetet tovább súlyosbította, hogy „a követség tagjai közül a forróbb fejű fiatalok leverték a követség épületéről a volt népköztársasági címet”. Horváth Árpád beszámolója szerint „a követségi pártszervezet tagjai, de különösen a pártonkívüliek a követségi kirendeltségbeli dolgozók közül olyan súlyos jelzőkkel tarkított vitákban sértegették egymás világnézeti felfogását, amelyeket Reich elvtárs példátlanul minősített és szerinte ez adta meg a lökést arra, hogy az abban az időben nem a diplomáciai szolgálat állományába tartozó magyarok is csúnya politikai vitákat bonyolítottak le egymás között”.⁶⁶ Amikor a kereskedelmi kirendeltség helyettes vezetője, Lajos Géza felvetette, hogy „az emberek itt is és otthon is azt várják a párttagoktól és a különböző tisztségviselőktől, hogy határolják el magukat a Rákosi–Gerő-klikktől és a Rákosi-rendszer hibáitól, s éppen ezért ezen az értekezleten e tekintetben kell egyértelműen állást foglalnunk”, Szkladán nagykö-

64 Magyar–kínai kapcsolatok, 1956–1959. Dokumentumok. Az iratokat gyűjtötte, válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, valamint az annotált névmutatót összeállította Szobolevszki Sándor. A kötetet szerkesztette Vida István. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Bp., 2001. 84–85.

65 MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 5. ő. e. 1957. Horváth Árpád levele Szilágyi Dezsőnek, az MSZMP KV Külügyi Osztály vezetőjének. Budapest, 1957. december 20.

66 Uo.

vet – jellegzetesen palócos kiejtésével – a következőket mondta: „Hót honnán tudhátom én, hogy mi volt annak a Rákosi elvtorsnak a hibója, amikor már hét éve nem élek otthon? Egy évig Prágában, májd négy évig Moszkvában voltam nagykövet, most pedig már több mint két éve itt vágyok.” Tálás így kommentálta a kijelentést: „Ezt a választ már nem tudtam szó nélkül hagyni, s a kialakult feszült légkörben, félhangosan a következő megjegyzést fűztem ehhez: »Még hogy mi volt Rákosi elvtárs hibája? Többek között az, hogy ilyen hülyéket nevezett ki nagykövetnek, s ráadásul fontos helyekre.«”⁶⁷ A gyűlésről másnap Szkladán Csou En-laj miniszterelnöknél tett búcsúlatogatásán is említést tett. Elmondta, hogy a nagykövetségen a forradalmi bizottság támogatói többségben vannak, ő a kisebbséghez tartozik. Tálást „vad forradalmár”-nak nevezte, Szállról úgy vélte, hogy „ő is egyetért a forradalmi bizottság kezdeményezéseivel”, mert „a múltban ő sem volt elégedett a párttal”, a címer levételéről pedig azt mondta, hogy „ezek a fiatalok nem is értik, hogy a címernek mi a jelentősége”.⁶⁸

A kínaiak igyekeztek mindent megtenni a feszültségek tompítása, a jó hangulat és a hatékony munka feltételeinek biztosítása érdekében. November 19–23. között a Geológiai Minisztérium jószolgálati delegációja Li Sze-kuang miniszter vezetésével ellátogatott a csoporthoz Vucsungba. A miniszter „a magyar szakértők részéről az ellenforradalmi események ellenére tanúsított jó munkáért” tolmácsolta a kínai kormány elismerését, és ajándékokat osztott szét a csoport tagjai, feleségeik és gyermekeik között. A miniszter ahhoz is hozzájárult, hogy azok a szakértők, akik eredetileg úgy döntöttek, hogy családjukat nem viszik magukkal a kiküldetésbe, a magyarországi események miatt azonban megváltoztatták a véleményüket, az otthon maradt családtagjaikat kivihessék magukhoz. 1957 márciusában az otthon maradt családtagok meg is érkeztek.

Szintén hangulatjavító intézkedésnek szánták a kínai vendéglátók a külföldi szakértőknek szervezett szilveszteri táncmulatságot. A magyarok között azonban vita alakult ki a részvétellel kapcsolatban, ugyanis a rendezvényen szovjetek is részt vettek. Volt, aki közölte, hogy „ha az ottani tánc során feleségét egy orosz felkéri, akkor eljön onnan”, volt, aki pedig azt kérdezte: „ha különféle államok éltetéseként inni kell, mit csináljon: kiöntse a bort a padlóra?” Végül Horváth javaslatára a magyarok is részt vettek az összezejövetelen, de a köszöntőbeszéd elhangzása után körülbelül fél órával távoztak.⁶⁹ Később a fegyelmi tárgyaláson ez a közjáték is a Horváth elleni vádpontok részét képezte.⁷⁰

67 Tálás Barna memoárja. Kézirat. A későbbi vitákban Gálfi is részt vehetett, ugyanis november 23-tól ő is Pekingben tartózkodott. Gálfi december 12-én, Pálos december 22-án tért vissza a csoporthoz.

68 *Vámos Péter*: Kína mellettünk? Kínai külügyi iratok Magyarországról, 1956. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2008. 93. sz.: Feljegyzés Csou [En-laj] miniszterelnök és Szkladán [Ágoston] búcsúzó magyar nagykövet közötti tárgyalásról. 202.

69 Interjú Pacsirszky Lászlóval és Pacsirszky Évával. Budapest, 2016. április 23.

70 MNL OL XIX-J-1-j Kína, 1945–1964. 15. d. Jegyzőkönyv. Felvétel 1958. június 5-én a XIV. ker. Pártbizottság székházában A Geofizikai Intézet Kínában járt párttagjai, elsősorban Horváth Árpád ügyében.

1957 tavaszán a magyar szakértők a Geológiai Minisztérium költségén négy kisebb csoportban országjáró túrára indultak. Három csoport Sanghajba, Nankingba és Hangcsouba utazott, a negyedik Kantonba és Hajnanra. Az utazást néhány incidens is kísérte. A nagykövetség jelentése részletesen beszámol a kínaiaktól szerzett információkról, amelyek szerint néhány szakértő nem volt hajlandó felszállni a vonatra, mivel azon nem volt fülkés, párnás hálókocsi, hanem a kínaiakkal egy légtérben kellett utazni, mások nehezményezték, hogy a kínaiak más árat fizetnek ugyanazért a szolgáltatásért, mint a külföldiek, és volt, aki Sanghajban azt követelte, hogy vigyék el őket táncos szórakozóhelyre, miközben az ilyen helyek évekkal korábban bezártak.⁷¹ Az incidensek ellenére a szakértők számára a kirándulások jelentették kínai tartózkodásuk csúcspontját.⁷²

1957 januárjában a csoport vezetősége Pekingbe utazott, hogy a Geológiai Minisztériumban megbeszéljék a következő év mérési programját. A nagykövetség három munkatársa, Száll, Újházy és Tálás hamarosan Lancsouba ment, eredetileg azzal a bejelentett szándékkal, hogy közreműködjenek az MSZMP-alapszervezet létrehozásában. Azonban hamar kiderült, hogy inkább csak arról érdeklődtek, hogy az „ellenforradalom” alatt ki mit mondott, ki hogyan viselkedett, pártalapszervezet megalakítására nem kaptak felhatalmazást. Horváth véleménye szerint a diplomaták a külképviseleteket érintő létszámcsoökkentési hullámtól tartottak és a hazarendelést kívánták elkerülni azzal, hogy a saját fontosságukat bizonyítva „leleplezik” a csoport néhány jobboldali tagját és a hazarendelésüket javasolják. Horváth véleményét határozott hangon, alkalmanként nyomdafestéket nem tűrő stílusban fogalmazta meg mind szóban, mind írásban.

Áprilisban a nagykövetség elérte, hogy Horváthot és Pálost azonnali hatállyal rendeljék haza, Gálfi közbenjárására azonban a végrehajtást Bese Vilmos kínai utazásáig felfüggesztették. Száll József – aki először 1956. november 5-én (!) táviratban üzent Tokióból a nagykövetség munkatársainak, hogy „csak egy, a szocializmushoz hű és a Szovjetunióval szövetséges magyar kormányt támogassunk”⁷³ – attól tartott, hogy a hazahívás körüli vita „nagyon kedvezőtlen színben tünteti fel külképviseletünk és hazai szerveink munkáját”. Száll 1957. május 9-én kelt jelentésében azt vizionálta, hogy „a kínai elvtársak az ilyen jelenségekből arra a távolabbi következtetésre is juthatnak, hogy nálunk még korántsem szilárdulhatott meg a proletárdiktatúra rendszere, ha egyes hazai szerveink intézkedése és káderpolitikája ennyire nem áll összhangban kormányunk politikájával és intézkedéseivel, amelyek élesen szembeszállnak a jobboldali és ellenforradalmi elemek mindenféle megnyilvánulásával... Éppen ezért ilyen körülmények között a nagykövetség és a kereskedelmi kirendeltség, valamint a csoport pártszervezete nem vállalhatja a politikai és erkölcsi felelősséget a fenti személyek [Horváth és Pálos] magatartásáért és azért a kárért, amelyet népköztársaságunk és kormányunk tekintélyének

71 MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 6. ő. e. – 1957. Száll József jelentése. Tárgy: Jelentés a geofizikus csoport személyi problémáiról. Peking, 1957. május 9.

72 Interjú Szabó Zoltánné Kilényi Évával. Budapest, 2016. június 9.

73 Tálás Barna memoárja. Kézirat.

okoznak.”⁷⁴ Száll a főbűnösnek Horváth Árpádot állította be, aki „állandóan intrikál a becsületes kommunisták ellen, becsmérítő kijelentéseket tesz a külképviselő tagjaira, a legszorosabban együttműködik a csoport jobboldali elemeivel”. Az ideiglenes ügyvivő kimondta az ítéletet is: „Horváth szerepe teljesen kimeríti azt, amit az adott körülmények között egy ellenforradalmár szerepe megkövetel.” Majd a biztonság kedvéért még hozzátette, hogy „Lancsouban csak úgy egyszerűen becsomagolta személyi csomagjai közé a szálloda tulajdonát képező egyik termoszt, miután lancsoui tartózkodása alatt sajátja eltörött”, Gálfi pedig „két fűrdőtörülközőt csomagolt a saját holmija közé”.⁷⁵

A konfliktus eszkalálódásához hozzájárulhatott a köztisztletben álló csoportvezető, Gálfi János és helyettese, Szurovy Géza közötti hatalmi harc. Gálfi és Szurovy között folyamatos volt az ellentét, alig beszéltek egymással, egymás intézkedéseit keresztülhúzták. Szurovy a csoport tagjai között általában sem volt népszerű, mivel mindenki tudta róla, hogy a II. világháború alatt a Magyar–Német Ásványolajművek Kft. (MANÁT) munkatársa volt Géza von Szurovy néven,⁷⁶ majd 1948-ban a MAORT-perben Papp Simon ellen a vád szakértőjeként vállalt szerepet. Papp Simont, a nemzetközi híró geológust, Szurovy egykori kollégáját a perben halálra ítélték, de nem végezték ki, hanem büntetését életfogytiglani börtönre változtatták. Papp 1955-ben szabadult a börtönből. Abban az évben Szurovy Kínába távozott.⁷⁷ A csoport tagjai párhuzamot vontak Szurovy Papp Simonnal kapcsolatos tevékenysége és a Gálfi János ellen folytatott áskálódása között.⁷⁸

1957 júniusában a helyzet tisztázása érdekében Kínába érkezett Bese Vilmos, az Országos Földtani Főigazgatóság vezetője. Fegyelmi tárgyalást folytattak le, amelynek eredményeként Gálfi Jánost, Pálos Miklóst, Horváth Árpádot, valamint Proch Zoltán rádióműszerészt hazarendelték. A csoport vezetésével a „politikailag teljesen megbízható” Nagy Sándort bízták meg, főkiértékelőnek pedig kiküldték Posgay Károlyt, az ELGI geofizikusát. Horváth Árpád maradhatott az ELGI-nél, sőt az 1958-ban lezajlott fegyelmi tárgyalását követően párttagságát is helyreállították. Gálfi János életét azonban azzal tönkretették, hogy az ELGI-ből távozni kényszerült, sőt izgatás büntette miatt felelősségre is vonták. Ügyében a bíróság csak 1960 elején szüntette meg az eljárást.⁷⁹ Fábíán Ferenc, a *Népszabadság* tudósítója 1958 februárjában így jellemezte az expedíciót: „Csöppnyi kis Magyarországon ez. Hogy mennyire így van, az 1956 októberében mutatkozott meg legjobban.

74 MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 6. ö. e. – 1957. Száll József jelentése. Tárgy: Jelentés a geofizikus csoport személyi problémáiról. Peking, 1957. május 9.

75 Uo.

76 Az *Ungarn* c. folyóirat (Monatschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest) 1943. márciusi számában Géza von Szurovy neve is megjelenik az *Ungarn im Donaauraum* c. kötet ismertetésében. Szurovy a kötetbe a *Budapest, der ungarische Seehafen* c. fejezetet írta.

77 Szurovy 1990-ben megjelent írásában igyekezett tisztázni magát a MAORT-perben betöltött szerepe kapcsán. Ld. *Szurovy Géza: A MAORT per a tények tükrében*. Bányászati és Kohászati Lapok. Kőolaj és Földgáz 23. (1990) 5. sz. 129–139.

78 Interjú Pacsirszky Lászlóval és Pacsirszky Évával. Budapest, 2016. április 23.

79 *Polcz I.*: i. m. (32. jz.) 151.

A Szabad Európa nagyon felerősített szirénhangját akkor a Sárga-folyó mentén is venni lehetett. És sokan be is vették... De voltak itt is... s nem is kevesen – igazi férfiak, kommunisták. Olyanok, mint Rumpf Pál fűrómester, Honfi Ferenc mérnök, olyan – akkor még pártonkívüli – kommunisták, mint Szurovy Géza, a geológiai tudományok kandidátusa... A harcban született kis pártszervezet – 12 taggal – azóta sem vesztett harcos lendületéből.”⁸⁰

A „nagy ugrás” és a tacsingi olajmező felfedezése

A magyarok 1956-ban két évre kötöttek munkaszerződést az északnyugati terület felmérésére. Azonban az 1956–1957-ben végzett munka eredményeként kiderült, hogy „a rétegek erősen törtek, a szerkezetet mélyreható, nagy kiterjedésű törésvonalak szabdalják”, ezért Szurovy Géza főgeológus értékelése szerint „annak ellenére, hogy néhány szerkezetvizsgáló sekélyfúrásban mutatkoztak kőolajnyomok, a terület mégsem tűnt túlzottan ígéretesnek”.⁸¹ Mivel a nehézipari központok az ország sűrűn lakott keleti részein, elsősorban a szénben és vasércben gazdag északkeleti területeken voltak, nem tűnt célszerűnek tovább folytatni a kutatást, ugyanis ha találtak is volna olajat, a mennyiség nem lett volna elegendő ahhoz, hogy megérje a távoli ipari központokba vezető több száz kilométeres távvezetéseket felépíteni.

Még mielőtt a csoport befejezte volna a terület felmérését, szóba került, hogy máshol folytassák a kutatást. Szurovy szerint 1957 júniusában ő javasolta, hogy az expedíciót helyezzék át Északkelet-Kínába, amit kőolajfeltárás céljából sokkal reményteljesebbnek tartott. Szurovy azt írja, hogy a kínai kormány 1957 novemberében elfogadta a javaslatot.⁸² A fennmaradt levéltári iratokban az átköltözés körülményeire nincs utalás. A résztvevők visszaemlékezésén túl egyetlen írásos nyoma van a döntésnek, mégpedig Fábián Ferencnek, a *Népszabadság* újságírójának 1958. február 6-i cikke. Az írás tényként említi, hogy a kínai kormány a magyar csoportot átirányítja északkeletre, ahol feladatuk a kutatómunka irányítása lesz: „A munka eredményét a geofizikusok is számokban fejezik ki. 1957 utolsó negyedében az otthoninál sokkal nehezebb terepviszonyok között, az otthoni átlagnál jóval magasabb volt a teljesítményük: egy szeizmikus csoport havonta 165 kilométer vonalhosszt, a 6 ingával dolgozó torziós csoport két kilométeres állomásközzel havonta 540 állomást teljesített. Munkájukat igazán azonban Ho Csang-kung elvtárs, a geológiai miniszter helyettese értékelte. – *A kínai kormány* – mondotta – *az őszi eredmények láttán úgy döntött, hogy Északkelet-Kínában a Szungari völgyében végzendő nagy kutatómunkát egy ezer fős kínai csoport élén a magyar geofizikus csoportra bízta.*”⁸³

80 *Fábián Ferenc*: Magyarok a Sárga folyónál. *Népszabadság* 1958. február 6.

81 *Szurovy Géza*: A kőolaj regénye. Hírlapkiadó Vállalat, Bp., 1993. 355.

82 Uo.

83 *Fábián F.*: Magyarok a Sárga folyónál i. m. (80. jz.)

A hivatalos kínai verzió kicsit másképp szól. Eszerint 1958. február 27–28-án Teng Hsziao-ping, a KKP főtitkára értekezletet hívott össze a kőolajipar helyzetéről és jövőjéről. A szakértők beszámolóinak meghallgatása után Teng kijelentette, hogy mivel a kőolajkutatás stratégiai ágazat, az igazán ígéretes területekre kell összpontosítani az erőket északkeleten, Észak-Csiangszuban és Szecsuanban. „Északkelet feltárását előre vehetnénk. A Szungliao és Észak-Csiangszu feltárásában legyünk kicsit aktívabbak, ott érjük el az első eredményeket” – tette hozzá.⁸⁴ A kínai kiadvány szerint 1958 tavaszától 32 csoport dolgozott a Szungliao fennsíkon, köztük a „meglehetősen modern, 116-os számú Kínai–Magyar Csoport, amely a Senhszi–Kanszu–Ninghszia-medencéből áttelepülve támogatta a geofizikus erőket”.⁸⁵ Megjegyzendő, hogy a magyar szakértők sosem hallottak a 116-os számú csoportról, őket mindig Északkeleti Kőolajkutató Geofizikus Csoportként említették.⁸⁶ Így nevezi a csoportot az az emléktábla is, amelyen a Geológiai Minisztérium elismeri a magyarok tevékenységét. A tábla szövege Petrik Iván fordításában a következő: „Az északkelet-kínai olajkutató geofizikus csoport összes magyar szakértőjének! Önök magas fokú internacionalista szellemben, kiválóan járultak hozzá hazánkban a termelés 1958. évi nagy előreugrásához. Éljen a kínai–magyar barátság! A Kínai Népköztársaság Geológiai Minisztériuma, 1959. január.”⁸⁷

A Geológiai Minisztérium emléktáblája az 1958-ban meghirdetett új gazdaságpolitikát, a nagy ugrást méltatja. A magyar geofizikus csoport északkeletre költözése ugyanis egybeesett a nagy ugrás politikájának meghirdetésével. Mao és a kínai vezetés 1958-tól felgyorsította a szocializmus építését, és a Szovjetunió előtt akarta elérni a kommunizmust. A mezőgazdaság kollektivizálásának utolsó lépéseként a vidéki lakosságot népi kommunákba tömörítették. A helyi ipar fejlesztésének szándékával meghirdették a népi kohók mozgalmát. Minden termelési egység, beleértve az iskolákat és a hivatalokat is, saját kohót épített, amelyben távoli vidékekről odaszállított vasércet olvasztottak, olykor pedig nyersanyag híján a családok a vaslábasokból öntöttek silány minőségű acélt. Csen Ji külügyminiszter 1958 júniusában arról beszélt, hogy „nem szívesen használjuk a szocialista építés fogalmát; mi azt, ami Kínában jelenleg végbemegy, szívesebben szocialista forradalomnak nevezzük”.⁸⁸ November végén Csen a szocialista országok nagyköveteinek már úgy fogalmazott, hogy „a népi kommuna szocialista jelleggel bír. Ez még nem kommunizmus. Ugyanakkor úgy látjuk, hogy a népi kommunák lesznek a legjobb formái a kommunizmusba való átmenetnek. [...] A legközelebbi 15 év alatt, 1958–1972 között, a szocializmust kell felépítenünk [...] Azonban a.) már most látnunk

84 Csungkuo sijo tungsi [A kínai kőolaj története]. III., 1949–1978. Szerk. Liang Hua–Liu Csin-ven. 43–44. Csungkuo sihua csupanső, Peking, 2003.

85 Uo. 45.

86 Szabó Zoltánné Kilényi Éva közlése.

87 A tábláról készült fotó Posgay Károly tulajdona.

88 MNL OL XIX-J-1-j Kína-5/3-004036-1958. Nógrádi Sándor nagykövet jelentése: Beszélgetés Csen Ji elvtárrsal. Peking, 1958. június 4.

kell néhány kérdését a kommunizmusba való átmenetnek, miután a szocializmust felépítettük, b.) már most látnunk kell néhány rügyét a kommunizmusnak.”⁸⁹

1956 után a kínaiak egyre magabiztosabban léptek föl a külkapcsolataik alakításakor, ami a szovjet–kínai viszonyban egyre több feszültséghez vezetett. A pekingi magyar nagykövetség jelentéseiben azonban továbbra sem volt nézeteltérésre utaló jel. 1958-ban Nógrádi Sándor nagykövet a szovjet–kínai viszony fő vonásának azt tartotta, hogy „a szovjet külpolitika mindig maga mögött tudhatta a világ második legnagyobb szocialista államát, de a kínai külpolitika is mindig érezhette a Szovjetunió támogatását”.⁹⁰

1959 volt a magyar–kínai kétoldalú kapcsolatok csúcspontja. A Kínai Népköztársaság megalakulásának 10. évfordulóját ünnepelte. Az évtizedes jó viszony a Kölcsönös Barátsági és Segítségnyújtási Szerződés 1959. május 6-i aláírásával teljesedett ki. A ceremóniát követő nagykövetségi fogadáson Münnich Ferenc pohárköszöntőjében kijelentette, hogy „a Szovjetunió mellett a Kínai Népköztársaság az a szocialista ország, amely iránt a mi népünk a leginkább, a legbehatóbban érdeklődik”. A kínaiaknak tett gesztusként a magyar miniszterelnök kijelentette: „ma már Kínát nálunk is úgy ismerik, mint azt az országot, amelynek ipari termelése néhány éven belül túlszárnyalja Angliát, s amelynek mezőgazdasági termelése már ma is vetekszik az Egyesült Államokéval.” Majd hozzátette: „A mai Kína nagyhatalom. S ezt mi olyan büszkeséggel és örömmel mondjuk, mint amilyen fogcsikorgatással kénytelenek ezt a tényt az imperialisták is tudomásul venni.”⁹¹

A valóság azonban nem volt ilyen rózsás. Mao elhibázott gazdaságpolitikája következtében ugyanis országszerte éhínség pusztított. Frank Dikötter holland történész becslése szerint a nagy ugrásnak 45 millió áldozata lehetett.⁹² A hírek a belső információk csatornákon bizonyíthatóan a kínai vezetéshez is eljutottak. A *Nejpu Cankao* (Belső Használatra) című lap rendszeresen közölte a vidék helyzetéről szóló híreket. Többek között a földművelésre kitűnő adottságokkal rendelkező Hunan tartományban, Mao Ce-tung szülőföldjén is éheztek a parasztok. A gazdasági nehézségek a kínai vezetésben is nézeteltérésekhez vezettek. Ám Mao nem volt hajlandó meghátrálni, s az év folyamán kíméletlenül leszámolt gazdaságpolitikájának kritikusaival.

A radikalizálódó Mao és a szovjet vezetés között egyre nőtt a feszültség. A szovjet szakértők sorra hagyták el az országot. 1959 júniusában a moszkvai vezetés bejelentette, hogy az előzetes megállapodást figyelmen kívül hagyva nem hajlandó Kínának átadni az atombomba prototípusát. Mao a szovjet vezetés lépését az

89 MNL OL XIX-J-1-j Kína-5/e – 004036/1-1958. Nógrádi Sándor nagykövet jelentése: Beszélgetés Csen Ji külügyminiszterrel. Peking, 1958. november 28. – A jelentést, fontosságára való tekintettel, a Külügyminisztérium eljuttatta a KB Külügyi Osztálynak is.

90 MNL OL XIX-J-1-j-Kína-5/a – 001647-1959. Nógrádi Sándor (93 oldalas!) jelentése: A Kínai Népköztársaság 1958-ban. Peking, 1959. február 19.

91 MNL OL XIX-J-1-j Kína-4/bc – sz. n. – 1959. Kínai pohárköszöntő.

92 *Frank Dikötter*: Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe, 1958–62. Bloomsbury, London, 2010.

ideológiai gyengeség bizonyítékeként értékelte.⁹³ A szovjetekhez hasonlóan a csehszlovákok és a keletnémetek is szkeptikusan viszonyultak a kínai fejleményekhez. A gazdasági nehézségekről és a tömeges éhezésről a csehszlovákok már 1958 végén tudomást szereztek. A következő évben a csehszlovák nagykövetség jelentései abszurdnak nevezték a gazdaságfejlesztés ütemének gyorsaságát. Úgy vélték, hogy a kínaiak a minőségi termelés akadályozásával nemcsak a saját országuknak, hanem az egész szocialista tábornak is kárt okoznak.⁹⁴ A magyar külügyi és pártiratokban azonban nincs nyoma annak, hogy a magyarok problémaként kezelték volna a kínai törekvéseket és a szovjet–kínai nézeteltéréseket. 1959 decemberében a követi értekezleten Nógrádi Sándor nagykövet a magyar–kínai kapcsolatok állásáról szóló fejtegetését azzal vezette fel, hogy „Kínában a nemzetköziség szelleme nagyon fejlett. A Szovjetuniónak óriási tekintélye van, és az természetesen csak egy vágyálom az imperialisták részéről, hogy Kína és a Szovjetunió között valamilyen konfliktus támad. Szó sem lehet róla.”⁹⁵

Eközben a Kínában tartózkodó külföldi szakértőkkel való bánásmód is megváltozott. A kereskedelmi delegációk látogatásai formalitássá, reprezentációs alkalmakká váltak, érdemi tárgyalásokra alig kerülhetett sor. A nagykövetség jelentése szerint a tartósan Kínában dolgozó huszonöt magyar tanácsadó is „bizonyos légkörváltozást” érzett maga körül. A műszaki-tudományos együttműködés folyamatosan csökkent. Ebben a kínai politikai motívumok mellett az is közrejátszott, hogy a magyarok egyre gyakrabban zárkóztak el egyes új termékek dokumentációjának átadásától.⁹⁶

A magyar csoport 1958 tavaszán költözött át északkelet-kínai bázisára, Csangcsunba. Az egykori japán bábállam, Mandzsukuo fővárosában a magyarok egy bekerített, parkos terület modern téglapületeiben laktak, amelyeket még a japánok építettek. 1958-ra a kínaiak minden szempontból felkészültek az önálló munkára. Amikor letelt a szerződésben foglalt két év, a magyar szakértők létszámát minden csoportnál csökkentették. Attól kezdve a teljesítményért már a kínaiak voltak a felelősek, a magyarok többnyire csak felügyelték és ellenőrizték a munkát. A nagy ugrás idején a kínai munkatársak feljárnálották, hogy nem tartanak pihenőnapot, hanem folyamatosan dolgoznak. A magyarok eredetileg annyit vállaltak, hogy húsz napot dolgoznak egyhuzamban, és csak azután pihennek 4-5 napot, de a gyakorlatban volt olyan szeizmikus csoport, amelyik 1958. júliustól szeptemberig közel két teljes hónapon át terepen dolgozott.⁹⁷

A geofizikai adatok tanulmányozása és értelmezése csapatmunka volt, de a csapatban a magyar szakértők kulcsszerepet játszottak. A Posgay Károly irányításával dolgozó kiértékelő csoport a HI-7K számú szeizmikus szelvény alapján megállapí-

93 Lorenz M. Lüthi: *The Sino-Soviet Split*. Princeton University Press, Princeton, 2008. 137.

94 Austin Jersild: *The Sino-Soviet Alliance*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2014. 139–140.

95 MNL OL M-KS 288. f. 32. cs. 6. ö. e. 1959. Nógrádi Sándor felszólalása a követi értekezleten. Budapest, 1959. december 8.

96 MNL OL XIX-J-1-j-Kína 4/b t. – 004252/2 – 1960. Martin Ferenc nagykövet jelentése: A magyar–kínai politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok jelenlegi állása. Peking, 1960. november 7.

97 Pacsirszky L.: i. m. (51. jz.)

totta, hogy Tatung falu közelében nagy valószínűséggel olajat találhatnak.⁹⁸ Posgay a felfedezést geofizikus szaknyelven így magyarázza: „A szelvény 25. és 30. kilométere között a mélyebb szintekben zavar mutatkozik. A szelvény menti refrakciós mérések törésszerű szerkezetre és egy nagyobb sebességű bérc kiemelkedésére utalnak. A reflexiós, refrakciós, graviméteres, tellurikus, ellenállás-szelvényezési és légi mágneses eredmények együttes értelmezésével került a Szungliao-síkságon kitűzött harmadik (Szung 3) kutatófúrás a szelvényen feltüntetett helyre.”⁹⁹ Ez volt a híres Szung 3 mélyfúrás, amely 1959. szeptember 26-án „ipari jelentőségű olajréteget harántolt”. Mivel a felfedezés a KNK megalakulásának 10. évfordulójára esett, a területet Tacsingnak, Nagy Ünnepeknek nevezték el. A magyar részvétel jelentőségét a kínai kormány is elismerte. 1960 januárjában a kínai Geológiai Minisztérium díszzászlót ajándékozott a csoportnak, amely szerint: „A Szungliao-síkságon megtalált ipari jelentőségű olaj a kínai–magyar barátság kikristályosodása.”¹⁰⁰

A magyar geofizikusok és geológusok közreműködésével felfedezett olajmező – minden várakozást felülmúlva – összehasonlíthatatlanul gazdagabbnak bizonyult, mint az addig ismert lelőhelyek. Gazdasági jelentőségét tovább növelte, hogy Észak-kelet-Kínában, a legfontosabb kínai nehézipari központok közelében található. Ennek megfelelően a kínai hatóságok az olajmezővel kapcsolatos információkat szigorú államtitokként kezelték. A szovjet–kínai viták nyomán kialakult bizalmatlanság is közrejátszott abban, hogy a felfedezést követően a népek barátsága és az önzetlen internacionalista segítségnyújtás már csak a szavak szintjén volt fontos a kínaiaknak. 1959 végétől a kínai Geológiai Minisztérium igyekezett elvonni a helyszíni kutatósoktól a magyar szakértőket. Posgay Károlyt és Ádám Oszkárt átvezényelték Jenanba, a kommunisták 1949 előtti fővárosába, abban bízva, hogy munkájuk ott is sikerrel járhat.¹⁰¹ Amint kiderült, hogy a magyar segítségnek köszönhetően mekkora kincsre bukkantak, a kínai munkatársaknak megtiltották, hogy pontos adatokat hozzanak a magyar szakértők tudomására. A magyar csoport mellé rendelt tolmács szerint ez „igen megnehezítette az ott dolgozó kínai szakértők munkáját, akik állandó félelemben éltek, mert nem tudták, hogy milyen adatot szabad közölni és milyen adatot nem, ugyanakkor szinte lehetetlenné tette szerinte azt is, hogy a magyar szakértők az utolsó hónapokban eredményes munkát végezzenek, mivel nyilvánvaló, hogy a tudományos munkához pontos adatokra lett volna szükség.”¹⁰²

98 A szelvény adatait tartalmazó pauszszalag Posgay Károly tulajdona.

99 *Posgay Károly: A kínai expedíció (1956–1961)*. In: Az Eötvös Loránd Geofizikai Intézet története I. i. m. (32. jz.) 290–297.

100 Az eredeti díszzászlónak nyoma veszett. Az ELGI Múzeumának falán a zászló színes másolata látható. A zászló szövegének magyar fordítása Petrik Iván munkája.

101 Posgay Jenanban tífuszos lett, a további munkában már nem vett részt. Felgyógyulása után 1960 augusztusában tért vissza Magyarországra. Interjú Posgay Károllyal. Budapest, 2016. május 11. Ádám Oszkár, valamint a két újonnan érkezett szakember, Körössy László és Facsinay László 1962-ig dolgoztak Kínában tanácsadóként, Jenanban is többször megfordultak. Interjú Facsinay Lászlóval. Budapest, 2016. június 7.

102 MNL OL XIX-J-1-j Kína 1945–1964 15. d. Martin Ferenc nagykövet jelentése (készítette: Újlaki György): Beszélgetés a Nagy elvtárs vezette magyar geológus csoport tolmácsával. Peking, 1962. október 25.

A titkolózás első jeleit a magyar hatóságok 1960-ban érzékelték. Alig egy hónappal a szovjet szakértők Kínából történt kivonását követően Ho Csang-kung, a geológiai miniszter első helyettese hattagú delegáció élén Magyarországra látogatott. A miniszterhelyettes a látogatást követően arról tájékoztatta a pekingi nagykövetséget, hogy Szurovy Géza, a magyar geológuscsoport főgeológusa könyvet kíván írni kínai munkájáról, élményeiről és tapasztalatairól. Ho a készülő könyvvel kapcsolatban arra figyelmeztetett, hogy mivel „a kínai kormány a magyar geológusok által végzett kutatásokat is titkosan kezeli és a vonatkozó szerződés szerint azokról a kínai kormány előzetes hozzájárulása nélkül semmiféle anyagot egyoldalúan közzétenni nem lehet, a kínai kormány – Ho elvtárs bejelentése szerint – a könyv kiadása esetén hivatalosan tiltakozni fog.” Ezért a Külügyminisztérium „hathatós intézkedésre” szólította Bese Vilmost, az Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt vezérigazgatóját, hogy „Szurovy elvtárs fent említett könyve ne jelenjék meg – ha egyáltalán volt ilyen terv”. A Külügyminisztérium annak sürgős kivizsgálására is felszólította Besét, hogy „a fent közöltek milyen módon és formában kerültek Ho miniszterhelyettes elvtárs tudomására”.¹⁰³ A vizsgálat eredményéről nincs diplomáciai feljegyzés, de valószínűnek tűnik, hogy az információ közvetlenül Szurovytól jutott el a kínai miniszterhelyetteshez, aki a delegáció egyik magyar kísérőjeként beszélhetett a könyvtervről.¹⁰⁴

A szovjet–kínai ideológiai viták nyilvánosságra kerülését követően, 1963. november–decemberben Budapesten tartották a Magyar–Kínai Műszaki-Tudományos Együttműködési Bizottság 8. plenáris ülését.¹⁰⁵ Először titkári szintű előkészítő megbeszélésre került sor, amelyen a kínai fél azt javasolta, hogy az addigi szokástól eltérően az ülésszakon ne tartsanak plenáris ülést; a tárgyalásokat bízzák a két titkárra és a szakértőkre. A kínai fél így kívánta érzékeltetni, hogy az ideológiai és politikai viták előbb-utóbb a kétoldalú államközi kapcsolatokra is hatással lesznek. A magyar fél ugyanakkor igyekezett tompítani a nézeteltérések életét, és a tízéves bevált gyakorlatra hivatkozva kitartott a plenáris ülés szükségessége mellett. A kínai fél végül engedett. A mintegy másfél órás első plenáris ülés a magyar beszámoló szerint „végig baráti légkörben” zajlott le. A magyar bizottság elnöke, Földi László, a könnyűipari miniszter első helyettese megnyitóbeszédében a Külügyminisztérium által előzetesen javasolt szempontok alapján megemlékezett a tízéves együttműködés legfontosabb eredményeiről, köztük a magyar geológuscsoport Kínában folytatott eredményes tevékenységéről is. A kínai elnök válaszbeszédében igyekezett kerülni a konkrét eredmények megemléztetését, de általában pozitívan nyilatkozott az együttműködésről. Azt nem tagadta ugyan, hogy az együttműködés

103 MNL OL XIX-J-1-j Kína 1945–1964 15. d. KÜM, V. Területi Osztály, Nagy János osztályvezető feljegyzése: Szurovy Géza geofizikus készülő könyvével kapcsolatos kínai észrevételek. Budapest, 1961. január 3.

104 MNL OL XIX-J-1-j Kína 1945–1964 15. d. 003612/1. KÜM, V. Területi Osztály, Nagy János osztályvezető feljegyzése: A kínai geológiai miniszter I. helyettesének magyarországi látogatása.

105 MNL OL XIX-J-1-j Kína 1945–1964 15. d. KÜM IV. Területi Osztály, Kínai referatúra, Pataki Sándor feljegyzése: Magyar–kínai MTEB 8. ülésszaka. Budapest, 1963. december 3.

hasznos volt Kína számára, de arra is rámutatott, hogy „talán Kína is ért el bizonyos eredményeket, amiket a magyar fél hasznosítani tudott országa építésében”.

A kínai delegáció a magyar olajkitermelés helyszínére, Zala megyébe is ellátogatott, ahol többek között megtekintett egy ötezer méteres fűróberendezést és egy hidraulikus fűróberendezést, Budapesten pedig látogatást tett a Nehézipari Minisztérium alá tartozó Mélyfűró Berendezések Gyárában. A korábbi, 7. ülőszakon hozott határozatok közül hármat töröltek, köztük egy automatikus karotázis (lyukszelvényező)¹⁰⁶ berendezés gyártásrajzainak átadását, ami korábban a kínai fél kérésére került a megállapodásba.

1960 után Kína minden erejével az önellátásra, az olaj- és földgázszükséglet hazai forrásból történő biztosítására törekedett. Akkoriban Kínában nem jelentek meg hivatalos statisztikák, de becslések szerint a tacsingi olajmező éves kitermelése 50 millió tonna körül mozgott, ami a hazai igényének egyharmadát jelentette. Elsősorban Tacsingnak volt köszönhető, hogy 1963 decemberében Csou En-laj miniszterelnök bejelentette: a külföldi kőolajtól való függés időszaka véget ért, Kína önellátóvá vált.¹⁰⁷

Összefoglalás

Tacsing az 1960-as évek közepétől modellváros lett, az önerőre támaszkodás és a kommunizmusba való gyors eljutás mintavárosa. A kulturális forradalom idején az ország minden szegletéből tömegével érkeztek a látogatók, akik azt próbálták eltanulni a város lakóitól, miként tudja egy ipari település központi beruházások nélkül mezőgazdasági terményekkel is ellátni lakóit.

Mao Ce-tung a japán megszállás, majd a polgárháború éveit követően az „egy oldalra hajlás” politikája jegyében a Szovjetuniótól várt és kapott a modern ipar létrehozásához segítséget. Szovjet tervek alapján, szovjet szakértők segítségével épült ki az energiabázis is. Kína feldolgozott olajszükségletének több mint felét a Szovjetunióból szerezte be. Ehhez járult hozzá a kelet-európai országokból érkező műszaki és tudományos segítség. Mindez azonban a kínai vezetés szándéka szerint az önerőre támaszkodás politikáját alapozta meg.

A szovjet–kínai és a magyar–kínai tudományos együttműködés több szempontból különbözött egymástól. Az igazi kihívást a kínai vezetés számára az jelentette, hogy megtalálják az egyensúlyt a külföldi támogatáshoz való hozzájárulás és a Szovjetuniótól való politikai és gazdasági függés elkerülése között. Míg a szovjet és a kínai megfontolások részben ellentmondtak egymásnak, magyar–kínai vonatkozásban ilyesmiről nem volt szó. A kínaiak úgy érezhették, hogy a magyarokban ideális partnerre leltek. Magyarország ugyanis rendre kinyilvánította politikai elkötelezettségét Kína mellett, a szovjet közreműködés nélkül kifejlesztett műsze-

¹⁰⁶ A közetértegek vizsgálata során fűrólyukat készítenek, ám e módszer révén nem mintát vesznek a fűrólyukból, hanem magában a fűrólyukban végeznek geofizikai méréseket.

¹⁰⁷ Csungkuo sijo tungshi i. m. (84. jz.) 100.

reik pedig a világszínvonalat képviselték. A kínaiak így a geofizikai kutatáshoz szükséges technológiához és tudáshoz úgy jutottak hozzá, hogy közben nem merült fel a szovjetektől való túlzott függés lehetősége, a megszerzett tudást pedig a nemzeti függetlenség és az önerőre támaszkodás elérésére tudták fordítani. A tudástranszfer ellenőrzésére irányuló szovjet szándék ismeretében meglepő, hogy a geofizikus expedíció történetének egyetlen pontján sincs nyoma közvetlen szovjet befolyásolási kísérletnek vagy beavatkozásnak sem a politika szintjén, sem a műszaki-tudományos együttműködés gyakorlatában.

Bár a geopolitikai és ideológiai keretek megszabták az együttműködés lehetőségeit, mind a magyarok, mind a kínaiak pragmatikusan viszonyultak a műszaki és tudományos együttműködéshez. Magyar részről az „internacionalista segítségnyújtás” jelszava mögött „népgazdasági érdek” állt, a hatalmas kínai piac megnyitása a magyar műszerexport előtt. Úgy tűnik, magyar szempontból ez az elképzelés kontraproduktívnak bizonyult. Miközben ugyanis a legjobb magyar szakemberek Kínában dolgoztak, a kapitalista Nyugaton a geofizikai kutatás és fejlesztés az 1950-es években új lendületet vett. Magyarországon ugyanakkor a geofizika az 1960-as évek elejéig lényegében a régi módszerekkel, a régi műszerparkkal dolgozott.¹⁰⁸ A magyar műszerfejlesztés csak a szakértők hazatérése után indult meg újra. Ráadásul a kínaiakkal kialakított munkakapcsolat a szovjet–kínai szakítás következtében megszakadt, a további közös projektek megghiúsultak.

Miközben a hivatalos propaganda a szakértők tevékenységét a szocialista országok közötti szaktudás önzetlen átadásaként ábrázolta, valójában a kínaiak hosszú távú befektetésként tekintettek az együttműködésre. Tacsing esetében ez a befektetés sokszorososan megtérült.

PÉTER VÁMOS

FRIENDLY AID AND SELF-RELIANCE: THE HUNGARIAN GEOPHYSICAL EXPEDITION IN CHINA, 1956–1962

A group of Hungarian geophysicists played a pivotal role in exploring and discovering oil deposits in the Songliao Basin, which later became known as Daqing, the largest oil field in China. The article examines this eminent example of Sino–Hungarian cooperation against the backdrop of the radicalization of Chinese politics and growing tensions between the Soviet Union and China. Taking the Hungarian geophysicists’ expedition as an example, the study explores the historical setting of early exchanges as well as the daily practice of scientific and technological interactions between China and Hungary, one of the closest East European allies of the Soviet Union.

Vámos Péter (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

¹⁰⁸ Polcz I.: i. m. (32. jz.) 189.

Kancellária és történetírás a 14. századi Magyarországon*

Kutatástörténeti áttekintés

„(...) a magyar kancellária nem volt a krónikaírás egyedüli színtere. (...) Mintha a kancellária helyett a tágabb értelmű királyi udvart kellene a magyar történeti tudat alakítójának és megőrzőjének tekintenünk. Ez a tény alkalmas volna, hogy a középkori magyar történetírás fejlődése könnyen áttekinthetőnek lássék. (...) Valójában a probléma bonyolultabb. Csak látszat ugyanis, hogy a kancellária nem adott elég ösztönzést tagjainak a történetírói munkára. Ellenkezőleg, az oklevelek nagy tömegének bizonyossága szerint a kancelláriában szünet nélkül oly fogalmazói tevékenység folyt, amely lényegében megegyezett a krónikaírással” – írta dolgozatának előszavában a krónikaírás és a királyi kancellária kapcsolatának több mint négy évtizede önálló tanulmányt szentelő Mályusz Elemér.¹ Jelen írás célja, hogy – a hangsúlyt az Anjou-dinasztia uralmának (1301–1395) időszakára helyezve – áttekintést nyújtson arról, hogyan fonódott össze kancelláriai gyakorlat és történetírás a középkori Magyar Királyságban.²

* Jelen tanulmány az ANR (Agence Nationale de la Recherche) EUROPANGE program („Les processus de rassemblements politiques: l'exemple de l'Europe angevine, XIIIe–XVe siècles”) nemzetközi konferenciáján („Parcours universitaires et formations intellectuelles des officiers angevins”, Angers, 2015. november 19–21.) elhangzott előadásom írott változata. A dolgozat elkészítését „Az Anjou dinasztia országainak, tartományainak hatalmi elitje (13–15. század). Propozíciós adatbázis, összehasonlító társadalom- és kormányzattörténeti vizsgálat” c. kutatási program (OTKA NN 111049, vezető kutató: Csukovits Enikő) támogatta.

1 Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1973. (Irodalomtörténeti Füzetek 79.) 8. A dolgozat megelőzőleg francia nyelven is napvilágot látott, ld. *Uő*: La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale. Le Moyen Âge 75. (1969) 51–86., 219–254. A magyarországi krónikaírás és a királyi udvar szoros kapcsolatára ld. még Norbert Kersken: Geschichtsschreibung im Europa der „nationes”. Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1995. (Münsterische Historische Forschungen) 656–657.

2 A témához ld. még Mályusz Elemér: Thuróczy János krónikája és a Corvina. Egyetemes Philológiai Közlöny 12. (1966) 299–302. (Másodközlése in: *Uő*: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk. Soós István. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2003. [Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30.] 347–350.); Kristó Gyula: Előszó. In: Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). Vál., bev., jegyz. *Uő*. 2. kiad. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2000. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.) (= KHO) 5–31.; Veszprémy László: Középkori novellák. Aetas 8. (1993) 170–172.; Borosy András: Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században. Hadtörténelmi Közlemények 32. (1985) 507–540. (Másodközlése in: *Uő*: Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott

Kancellária és történetírás kapcsolata két módon jelentkezik. 1. A történeti irodalomra hatással volt egyfelől az okleveles gyakorlat. A kancelláriai tisztviselő – ahogyan azt III. Béla (1172–1196) egykori *notarius*ának, a magyar őstörténet regényes formában megéneklő Anonymusnak vagy I. (Nagy) Lajos (1342–1382) jegyzőből lett történetírójának, Küküllei Jánosnak a példája is mutatja – egyben krónikásként is működhetett. 2. Bár a jogi aktust rögzítő kancelláriai hivatalnok nem folytatott feltétlenül történetírói tevékenységet, az oklevelek *narratió*iban történeti értékű információk is feltűnhetnek: a diplomák nemegyszer terjedelmes, a megadományozottak hősi cselekedeteit és a királynak tett szolgálatait előadó részleteire a jogi textusba beágyazódott történetírói alkotásokként is tekinthetünk.³

Írásomban néhány példán keresztül elsőként azt illusztrálom, hogyan jelentkezik az Anjou-kori kancellária okleveles termésének hatása az ebből az időszakból ránk maradt krónikák szövegében. Bemutatom ezt követően azt is, hogy miféle históriák bontakoznak ki a kiváltságlevelek *narratió*iból. Áttekintésem során két forrástípusra támaszkodom tehát: a 14. századi Magyar Királyság gyér krónikatermése mellett a téma tárgyalása során érintenem kell I. Károly (1301–1342) és Nagy Lajos azon privilegiális okleveleit, amelyek részletes és történeti adalékokat is rögzítő *narratió*ik révén a kor diplomaterméséből kiemelkednek.⁴

Mielőtt azonban a magyarországi krónikásirodalom és oklevéladás jellegzetességeinek ismertetésére rátérnék, szólnom kell röviden az európai gyakorlatról. Jogi írásbeliség és történetírás összefonódása nem kizárólagosan a magyarországi fejlődés sajátossága. Jogi szövegek és narratív források szoros kapcsolatát jelzik azok a krónikák, amelyek joggyűjteményekben vagy kartuláriumokban maradtak fenn. Előbbire példaként idézhetjük a *Weichbildchronik*⁵ néven ismertté vált 13. századi pápa–császár krónikát, amely Magdeburg város jogkönyvének (*Magdeburgisches Weichbildrecht*) kézirati tradíciójában hagyományozódott korunkra. A monostori kartuláriumokban fellelhető évkönyv- vagy krónikaszövegek nemegyszer forrásaik sorában is megjelölik az adott egyházi intézmény okleveles

tanulmányok. Bp. 2010. [A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára] 60–93.); *Uő*: Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században. Hadtörténelmi Közlemények 117. (2004) 379–442. (Másodközlése in: *Uő*: Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek i. m. 94–156.); *László Veszprémy*: Chronicles in charters. Historical narratives (narrationes) in charters as substitutes for chronicles in Hungary. In: The Medieval Chronicle. III. Proceedings of the 3rd International Conference of the Medieval Chronicle. Doorn/Utrecht 12–17 July 2002. Ed. Erik Kooper. Rodopi, Amsterdam–New York, 2004. 184–199.

3 A probléma két aspektusáról ld. *Mályusz E.*: Királyi kancellária i. m. (1. jz.) 5–21.; *Kristó Gy.*: Előszó i. m. (2. jz.) 10–30.

4 Nem foglalkozom Mária királynő (1382–1385, 1386–1395) és II. (Kis) Károly (1385–1386) uralkodásának időszakával.

5 *Brigitte Pfeil*: Weichbildchronik (Town law chronicle). In: Encyclopedia of the Medieval Chronicle. I–II. Ed. Graeme Dunphy. Brill, Leiden, 2010. (= EMCh) II. 1497. A *Weichbild* terminus egyszerre jelöli a városi jogot és azt a területet, amelynek határain belül a helyi jogot alkalmazták. A fogalom részletesebb magyarázatára ld. *Richard Schröder*: Weichbild. In: Historische Aufsätze dem Andenken an Georg Waitz gewidmet. Hahn, Hannover, 1886. 306–323.

anyagát.⁶ Nem kell tehát ritka jelenséggént értékelnünk, hogy diplomaszövegek épülnek be – akár *in extenso* – az elbeszélő kútfőkbe, s akad példa arra is, hogy a kancelláriai tisztviselő oklevél-kibocsátó és irodalmi tevékenysége szoros kapcsolatot mutat. Az V. Balduin hainaut-i (hennegau) gróf (1171–1195) kancellárjaként működő Gislebertus Montensis (Gislebert de Mons, Gilbert de Mons) 1195 táján összeállított *Chronicon Hanoniensis*-ében (Hainaut-i Krónika) – amely elbeszélésében a 12. század utolsó évtizedeihez érkezve egyértelmű jelét adja az udvari viszonyok beható ismeretének⁷ – olyan diplomákra is támaszkodik, amelyeket maga a történetíró szövegezett meg. Annál különösebbként értékelte ugyanakkor a szakirodalom, hogy a Gislebertus tollából ránk maradt száztizenhat oklevél bővelkedik történeti jellegű kitérőkben: a nem feltétlenül a *narratio*-ban szereplő betétek – egyfajta propagandisztikus céllal – rendszerint V. Balduin regnálásának fontosabb eseményeire térnek ki.⁸

A hainaut-i gróf történetírójának gyakorlata is jelzi, nem a magyar királyi kancellária volt az egyetlen műhely Európában, ahol történeti feljegyzéseket tartalmazó okleveleket állítottak ki.⁹ A diplomatika osztrák szakértője, Heinrich Fichtenau a történeti jellegű betéteket tartalmazó okiratok sorában az alsó-bajorországi monostorok 11–12. századi privilégiumleveleit is megemlíttette:¹⁰ az egyházi intézmények számára jogokat biztosító dokumentumok gyakorta közlik az alapítás történetét (*Gründungsnarratio*).¹¹ Ahogyan azt a középkori hamisítványoknak szentelt tanulmányában Reinhard Härtel hangsúlyozta, a *falsifica-*

6 Graeme Dunphy: Cartulary chronicles and legal texts. In: EMCh I. 256–259. Történeti emlékezet és jogi írásbeliség összefonódásához ld. még Marjorie Chibnall: Charter and Chronicle: the use of archive sources by Norman historians. In: Church and government in the Middle Ages. Essays presented to C. R. Cheney on his 70th birthday. Ed. Christopher Nugent–Lawrence Brooke. Cambridge University Press, Cambridge, 1976. 1–17.; Paolo Cammarosano: I „libri iurium” e la memoria storica delle città comunali. In: Le scritture del Comune. Amministrazione e memoria nella città dei secoli XII e XIII. A cura di Giuliana Albin. Scriptorium, Torino, 1998. (I florilegi 12.) 95–108.; Girolamo Arnaldi: Cronache con documenti, cronache „autentiche” e pubblica storiografia. In: Le scritture del Comune i. m. 121–140. – Ezúton szeretném megköszönni Isabelle Heullant-Donat (Université de Reims Champagne–Ardenne) és Riccardo Rao (Università degli Studi di Bergamo) megjegyzéseit a téma nemzetközi szakirodalmával kapcsolatban.

7 A történetíróról és művéről ld. Thérèse de Hemptinne: Giselbert of Mons [Gilbert; Gislebertus Montensis]. In: EMCh I. 713–714.

8 Fernand Vercauteren: Note sur Gislebert de Mons, rédacteur de chartes. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 62. (1954) 238–253.

9 A magyarországi és a hainaut-i kancelláriai gyakorlat analógiájára felhívta a figyelmet Mályusz E.: Királyi kancellária i. m. (1. jz.) 20–21.

10 Heinrich Fichtenau: Forschungen über Urkundenformeln. Ein Bericht. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 94. (1986) 312. Az oklevelek narratív elemeiről ld. továbbá Heinrich Wolfram: Politische Theorie und narrative Elemente in Urkunden. In: Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa. Ed. Christian Hannick. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1999. (Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte. Siegel- und Wappenkunde 6.) 18–22.

11 Otto Meyer: Die Klostergründung in Bayern und ihre Quellen vornehmlich im Hochmittelalter. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abteilung 20. (1931) 135–147.

torok ugyancsak többször illesztettek szövegeikbe történeti adalékokat – ily módon is megkísérelve hitelt kölcsönözni az általuk kreált dokumentumoknak.¹² A hazai privilégiumok elbeszélő részei terjedelmük révén kétségkívül kiemelkedni látszanak azonban az európai gyakorlatból:¹³ a magyarországi fejlődést ezen a ponton specifikusként kell tehát értékelnünk. Az oklevelekbe foglalt, az adományos dicső tetteit megéneklő elbeszélések – amelyeket Fichtenau „hősi-cselekedet-narratiók”-ként (*Heldentaten-Narratio*) nevezett meg – a magyar medievisztika számára azért is bírnak különös jelentőséggel, mivel a diplomák adatait hazai krónikatermésünk szegényessége okán a szakma a politikatörténeti rekonstrukcióhoz is magymértékben hasznosítja.¹⁴

*

Lássuk mindezek után, hogyan jelentkezik a jogi írásbeliség hatása azoknál a magyarországi historikusoknál, akik kancelláriai hivatalnokból váltak krónikássá! Mályusz Elemér, aki négy évtizeddel ezelőtt első ízben szentelt önállóan is figyelmet történetírás és kancellária kapcsolatának, úgy fogalmazott, hogy történeti irodalmunk kibontakozása és fejlődése nem annyira a kancelláriához, mint inkább a tágabb értelemben vett királyi udvarhoz kapcsolódik. A 13. századból három *gestaszerzőt* is ismerünk ugyanakkor, akik történetírói működésüket megelőzően igazolhatóan a kancellárián tevékenykedtek.¹⁵

1. A különböző korokban keletkezett szövegeket egybefűző 14. századi krónikakompozíció¹⁶ – ezen a néven idézi a történészszakma a két szövegcsaládban: a

12 Reinhard Härtel: Echte Chroniken und unechten Urkunden. In: The Medieval Chronicle. II. Proceedings of the 2nd International Conference of the Medieval Chronicle. Driebergen/Utrecht 16–21 July 1999. Ed. Erik Kooper. Rodopi, Amsterdam, 2002. 101–116.

13 Fichtenau, H.: i. m. (10. jz.) 313–314.

14 Az Árpád-kori eseménytörténet rekonstruálásához az okleveles anyagot is hasznosította Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 2. kiad. I–II. Athenaeum, Bp., 1899. I., kül. VIII.

15 Mályusz E.: Királyi kancellária i. m. (1. jz.) 6–7. A magyarországi oklevéladás kezdeteiről és az Árpád-kori kancellária születéséről ld. elsősorban Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.) (Reprint: Hatágú Síp Alapítvány, Bp., 1995. [Antikvár-tár]) 34–152.; Érszegi Géza: III. Béla kancelláriai reformjáról. Magyar Herald 1. (1984) 72–79.; Kubinyi András: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. Levéltári Közlemények 46. (1975) 59–121. (Másodközlése in: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 1999. [METEM-könyvek 22.] 7–67.). Az Árpád-kori Magyarország történetírására összefoglalóan ld. újabban Thoroczkay Gábor: A magyarországi legendairódalom és történetírás a 14. század közepéig. In: Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Szerk. Horn Ildikó et al. I–II. L'Harmattan, Bp., 2016. I. 27–48. (Másodközlése in: *Uő*: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. L'Harmattan, Bp., 2016. 184–208.).

16 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Ed. Alexander Domanovszky. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Academia litteraria Hungarica, Budapestini, 1937–1938. (Reprint: Szovák

Budai és a Képes Krónika családjában ránk hagyományozódott szerkesztést¹⁷ – V. István-kori (1270–1272) redakciója annak az Ákos mesternek a tollán keletkezett, aki 1248 és 1261 között adatolható a királyné kancellárjaként.¹⁸

2. A krónikatörzsbe nem épült be a vélhetőleg a 13. század első évtizedében a magyarok őstörténetét írásba foglaló névtelen *gesta*író alkotása: elbeszélésének prologusában a Trója- és a Nagy Sándor-regényekre mintáiként tekintő szerző a „jó emlékezetű” Béla király egykori *notarius*aként nevezte meg magát.¹⁹

3. A magyar történetet 1282–1285 között hun történettel bővítő Kézai Simon – *Gesta Hungarorum* Anonymus munkájával ellentétben a krónikaszerkesztménybe is utat tört magának²⁰ – Erzsébet özvegy királyné klerikusa volt, mielőtt IV. László (1272–1290) „hű papjaként”²¹ és a királyi udvar jegyzőjeként szerepeltetnék őt forrásaink.²²

Ha a krónikakompozíció Árpád-kori szövegállományában vagy a Névtelen textusában a diplomatikai anyagból származó közvetlen kölcsönzések nem is érhetők tetten,²³ az okleveles formulák használata kétségtől kimutatható mind

Kornél–Veszprémy László utószavával. Nap Kiadó, Bp., 1999.) (= SRH) I. 217–505. (= Krónikakompozíció).

17 *Lesław Spychała*: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (Hungarian fourteenth-century chronicle composition) [Hungarian National Chronicle]. In: EMCh I. 348.; *Ryszard Grzesik*: *Gesta Ungarorum deperdita*. In: EMCh I. 701–702.

18 Ákos mester személyére és a *gesta* megfelelő redakciójára ld. *Mályusz Elemér*: Az V. István-kori gesta. Akadémiai, Bp., 1971. (Értekezés a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.); *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Balassi, Bp. 1993. 152–180., 188–201.; *Szovák Kornél*: Ákos mester. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Akadémiai, Bp., 1994. (= KMTL) 33.; *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) 115.

19 P. magistri, qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum*. Ed. Aemilius Jakubovich–Desiderius Pais. In: SRH I. 33. Az előbeszéd magyar fordítását ld. *Anonymus*: A magyarok cselekedetei – *Kézai Simon*: A magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László–Bollók János. Osiris, Bp., 2004. (Millenniumi magyar történelem. Források) (= AKS) 9. (Anonymus művét Veszprémy László fordította). A névtelen krónikásra ld. *Veszprémy László*: Utószó. In: AKS 73–80.; *Uő*: Anonymus *Belae regis notarius* [Anonymus Hungarensis]. In: EMCh I. 102. A szerző nyugati forrásaihoz és mintáihoz ld. *Thoroczkay Gábor*: Anonymus latin nyelvű külföldi forrásai (historiográfiai áttekintés). Turul 72. (1999) 108–116. (Másodközlése in: *Uő*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. L'Harmattan, Bp., 2009. [TDI Könyvek 9.] 215–231.); *Kristó Gyula*: Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon. Osiris, Bp., 2002. (A történettudomány kézikönyve) 53–54.

20 *Veszprémy László*: Utószó. In: AKS 155–161.; *Uő*: Simon of Kéza. In: EMCh II. 1362–1363.

21 *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum*. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH I. 141. Magyar fordítását ld. AKS 89. (Kézai művét Bollók János fordította).

22 *Szűcs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában. Századok 107. (1973) 831.

23 Kapcsolatot sejtett a kutatás a krónikakompozíció legrégebb szövegállományához tartozó, a 11–12. századi eseményeket feldolgozó fejezetek – a Képes Krónika interpolációi – és a korai oklevelek között. Az elbeszélő forrásban és a jogbiztosító iratokban egyaránt szereplő személyek felbukkanását korántsem kell azonban oly módon magyaráznunk, hogy a megfelelő adatok dip-

a *gestaszerkesztményben*, mind pedig III. Béla (1172–1196) egykori jegyzőjénél.²⁴

Az Árpád-kori előzmények felvázolását követően térjünk most rá az Anjou-kori Magyar Királyság történetírására és a történeti irodalomnak a kancelláriai gyakorlattal mutatott összefüggéseire!²⁵ I. Károly és Nagy Lajos időszakára vonatkozóan a következő elbeszélő forrásokból nyerhetünk tájékoztatást:

1. A 14. század első krónikaszerkesztése, amelyet középkorkutatásunk Budai Minorita Krónikaként ismer, I. Károly korában keletkezett: az 1272. és az 1333/1334. évek közötti eseményeket felölelő redakciót tulajdonította a filológiai irodalom egyetlen szerző alkotásának, de tekintett rá öt különböző krónikás egybeszerkesztett elbeszéléseként is.²⁶

2. A második szerkesztést a prológus tanúsága szerint²⁷ 1358. május 15-én kezdte el írni Kálti Márk: a Nagy Lajos-kori szövegezés egyfelől előhangjában, másfelől pedig a 11. század utolsó harmadára – a 12. század első felére vonatkozó szövegtöbbségeiben – a fentebb említett interpolációk révén – tér el az előző redakciótól.²⁸ Mind egyik, mind másik szerkesztést öt-öt kódex tartotta fenn: az előbbi

lomainkból kerültek volna be a *gestaszerkesztménybe*: az egymástól független forrásokban feltűnő nevek azonossága azt bizonyíthatja elsősorban, hogy a narratív kútfő említett *caputjainak* – az ún. interpolációknak – érdemes hitelt tulajdonítanunk. A kérdést részletesen tárgyalja *Szőcs Tibor*: A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és 11. századi okleveleink. *Fons* 14. (2007) 59–95. Vö. *Rokay Péter*: Krónikatanulmányok. *Ethnica*, Debrecen, 1999. 7–10. Az interpolációkhoz ld. *Pauler Gy.*: i. m. (14. jz.) II. 606–607.; *Domanovszky Sándor*: A Budai Krónika. *Századok* 36. (1902) 615–630., 729–752., 810–831., kül. 742–752., 810–831.

24 *Szilágyi Loránd*: Az Anonymus-kérdés revíziója. *Századok* 71. (1937) 27–54.; *Kristó Gyula*: Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta historica* 21. (1966) 4–13.; *Uő*: Előszó i. m. (2. jz.) 10–11.

25 Az Anjou-kori kancelláriáról összefoglalóan ld. *Csukovits Enikő*: Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhuzamai. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor–Rácz György. MTA Történettudományi Intézete–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40.) (Analecta mediaevalia 3.) 56–60. (A tanulmány olasz nyelvű változata megjelent: *Le innovazioni istituzionali nell'età angioina e i loro parallelismi napolitani*. In: *L'Ungheria angioina*. A cura di Eadem. *Viel-la*, Roma, 2013. [Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. *Studia* 3.] 59–119., a hivatkozott rész: 112–118.). A kancelláriai személynévről és annak jogi műveltségéről ld. *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. *Akadémiai*, Bp., 1971. 29–43. vagy újabban *Gergely Kiss*: La culture juridique des clercs dans le royaume de Hongrie sous les rois angevins au XIVe siècle. *Belvedere Meridionale* 27. (2015) 22–35.

26 *Kristó Gyula*: Anjou-kori krónikáink. *Századok* 101. (1967) 457–480.; *János Horváth*: Die ungarischen Chronisten der Angiovinenzeit. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21. (1971) 321–377.; *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. (19. jz.) 79–86.; *Somogyi Szilvia*: A XIV. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásának nyelvezet (A budai minorita krónika latin nyelve). *Fons* 18. (2001) 159–268.

27 Krónikakompozíció 239.

28 *Kristó Gy.*: Anjou-kori krónikáink i. m. (26. jz.) 480–502.; *Uő*: Magyar historiográfia i. m. (19. jz.) 86–88. A szerzőség kérdéséhez ld. *Karsai Géza*: Névtelenség, névrejtés és szerzőnév középkori krónikáinkban. *Századok* 97. (1963) 671–676.; *Tarnai Andor*: A Képes Krónika forrásaihoz. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. Horváth János–Székely György. *Akadémiai*, Bp., 1974. (*Memoria saeculorum Hungariae* 1.) 203–211.; *Bácsatyi Dániel*: Jogi

illetjük a Budai Krónika családjá, a másodikat a Bécsi Képes Krónika családjá megnevezéssel.²⁹

3. Az aktív külpolitikát folytató Nagy Lajosnak – akinek itáliai hadjáratairól (1347–1348, 1350) előszeretettel emlékezik meg a külhoni forrásanyag is³⁰ – két *gestáját* ismerjük. Elsőként kell említenünk annak a Küküllei (Tótsolymosi Apród) Jánosnak az elbeszélését, amelynek legteljesebb szövege Thuróczy János 15. századi krónikájában maradt ránk.³¹ Szerzőnk az első magyarországi történetíró, akinek pályáját forrásaink részletesen rekonstruálni engedik. Nagy Lajos krónikása 1343–1344-ben Erzsébet anyakirályné kíséretében Itáliában is megfordult. Hazatérését követően került literátusként a királyi kancelláriára, ahol 1350 és 1352 között a királyi tikos pecsétes kancelláriai osztály jegyzőjeként adatolható. Az Apáti Miklós zágrábi püspök (1350–1356), majd esztergomi érsek (1358–1366)³² támogatását élvező történetíró – akit teológiai stúdiumait követően pappá szenteltek – 1355-ben lett az erdélyi egyházmegye küküllei főesperese. A kancellária tevékenységébe két további alkalommal – az 1360-as évek derekán és az 1370-es évek végén – is bekapcsolódó historikus két fázisban készítette el Nagy Lajos uralkodásának történetét: az első, az elbeszélésben az 1352. évig elérkező egység 1365 táján, a második rész pedig 1387 márciusa után keletkezhetett.³³

műveltség, történetírás és kancellária a 14. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 57. (2015) 607–618.

- 29 Kristó Gy.: Magyar historiográfia i. m. (19. jz.) 78–79. A szöveg hagyományra vonatkozó kutatási eredményeket újabban áttekinti Kertész Balázs: A 14. századi magyarországi krónika-szerkesztmények utóélete a késő középkorban. Századok 105. (2016) 473–488.
- 30 Az eseménytörténet részletes összefoglalását adja Pór Antal: Nagy Lajos, 1326–1382. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1892. (Magyar Történelmi Életrajzok) 111–256.; Miskolczy István: Nagy Lajos nápolyi hadjáratai. Hadtörténelmi Közlemények 34. (1933) 46–70., 123–146., 35. (1934) 41–57.; Kristó Gyula: Az Anjou-kor háborúi. Zrínyi, Bp., 1988. 91–125. Az Anjou-kori Magyarország nápolyi kapcsolatairól számos adalékot szolgáltat Émile G[uillaume] Léonard: Histoire de Jeanne Ire, reine de Naples, comtesse de Provence. I–II. Imprimerie de Monaco–Librairie Auguste Picard, Monaco–Paris, 1932. (Mémoires et documents historiques). A nápolyi hadjáratok itáliai forrásairól ld. Csukovits Enikő: Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 80–81., 183–191.
- 31 Johannes de Thuróczy: Chronica Hungarorum. I. Textus. Ed. Elisabeth Galántai–Julius Kristó. Akadémiai, Bp., 1985. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova 7.) 160–188. Magyar fordítását ld. Küküllei János: Lajos király krónikája – Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról. Ford., utószó, jegyz. Kristó Gyula. Osiris, Bp., 2000. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) (= KJN) 7–40. Thuróczy személyére ld. Lilla Kopár: Thuróczy, János [Johannes de Thurocz, Ján z Turca]. In: EMCh II. 1429–1430.
- 32 Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1437. I–II. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I. 64., 79. (Az adattár elektronikus változatát ld. Uő: Magyar Középkori Adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457 / Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Arcanum, Bp., 2001., ugyanez in: Arcanum DVD könyvtár IV. – Családtörténet, heraldika, honismeret. DVD-ROM. Arcanum, Bp., 2003.).
- 33 Kristó Gy.: Magyar historiográfia i. m. (19. jz.) 93–97.; Lesław Spychala: Küküllei, János. In: EMCh II. 983. A *gesta*író kancelláriai működésének részletes rajzát adja Kumorovitz L. Bernát:

4. Egyedül a Dubnici Krónika (*Chronicon Dubnicense*)³⁴ szövegébe ágyazva olvashatjuk azt a *gestát*, amely Lajos regnálásának 1345 és 1355 közötti szakaszával kapcsolatban tartalmaz információkat: az eredeti formájában minden bizonynyal hosszabb periódust felölelő krónikásműnek két szerzőjét különíti el a kutatás. Míg az első *gesta*író a magyar király tragikus sorsú öccsének, a Johanna nápolyi királynővel (1343–1382) házasságra lépő Andrásnak az itáliai környezetéhez tartozhatott, addig a második krónikásban – aki elődje feljegyzéseire támaszkodott – ferences szerzetest kell gyanítanunk.³⁵

Bár utóbbi, a névtelen minorita krónikájaként emlegetett alkotás árulkodik okleveles formulák ismeretéről, a diplomatikai anyag hatását közvetett módon fedezhetjük csupán fel a szövegen.³⁶ Témánk szempontjából jóval érdekesebbnek bizonyul a Károly-kori krónikaszerkesztés és Küküllei *gestája*: utóbbira a történetíró kancelláriai működésének első és második szakasza is megtermékenyítőleg hatott.

A Budai Minorita Krónikában az 1330. év két tragikus eseményéről is olvashatunk. A beszámoló, amely arról emlékezik meg, hogyan szenvedett vereséget I. Károly a Kárpátok egyik szűk szorosában a magyar uralkodótól függetlenedni kívánó Basarab havasalföldi vajdától,³⁷ szóhasználatában s tartalmi elemeiben is oklevelek felhasználásáról árulkodik.³⁸ Hasonlóképpen párhuzamot vonhatunk a

Tótsolymosi Apród János mester küküllei főesperes kancelláriai működése. Levéltári Közlemények 51–52. (1980–1981) 5–29. Nagy Lajos életírójának pályájáról és a *gestáról* ld. még *Samuel Steinherr*: Die Beziehungen Ludwigs I. von Ungarn zu Karl IV. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 8. (1887) 253–256.; *Pór Antal*: János, küküllei főesperes, Nagy Lajos történetírója. Századok 27. (1893) 1–15., 97–106.; *Dékány Kálmán*: Küküllei munkájának kritikájához. Századok 40. (1906) 90–95.; *Trencsényi-Waldapfel Imre*: Küküllei János és a Névtelen Minorita. In: Küküllei János és a Névtelen Minorita krónikája. De gestis Ludovici I. regis Hungarorum. Ford. Geréb László. Bev. Trencsényi-Waldapfel Imre. Helikon, Bp., 1960. (Monumenta Hungarica 4.) 7–31.; *Kurcz Ágnes*: Anjou-kori történetíróink kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények 68. (1964) 358–362.; *Kristó Gyula*: Utószó. In: KJN 90–103.

34 *Chronicon Dubnicense*. In: *Historiae Hungaricae fontes domestici*. I. Scriptores. III. Ed. M[atthias] Florianus. [Typis M. Taizs], Quinque-Ecclesiis, 1884. 1–207. Magyar fordítását ld. *Dubnici Névtelen*: Könyv Lajos magyarországi király tetteiről (1476 után). In: *Krónikáink magyarul*. III/1. Vál., ford. Kulcsár Péter. Balassi, Bp., 2006. 106–122. (Történelmi Források 3.); KJN 41–63. A forrást részletesen bemutatja *Domanovszky Sándor*: A Dubnici Krónika. Századok 33 (1899) 226–256., 342–345., 411–451.

35 *Kristó Gy.*: Utószó i. m. (33. jz.) 104–114.; *Uő*: Magyar historiográfia i. m. (19. jz.) 89–93. A szerzők kérdéséhez ld. továbbá *Kurcz Á.*: Anjou-kori történetíróink i. m. (33. jz.) 363–368.

36 *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. (19. jz.) 92.

37 Krónikakompozíció 496–500. Az eseményekre ld. *Csukovits Enikő*: Az Anjouk Magyarországon. I. I. Károly uralkodása (1301–1342). MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 122.; *Veszprémy László*: A „posadai” csata. Károly Róbert 1330-as havasalföldi hadjárata. In: *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok* (6–16. század). Szerk. Pósan László–Veszprémy László. Zrínyi, Bp. 2016. 232–246. A hadjárat diplomatikai forrásait részletesen tárgyalta *Györffy György*: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. Történelmi Szemle 7. (1964) 546–566.

38 *Kristó Gy.*: Korai levéltári i. m. (24. jz.) 18–21.

narratív kútfő és a diplomatikai anyag között, amikor forrásainkban azon merénylet után nyomozunk, amelyet Zách nembeli Felicián 1330. április 17-én a visegrádi palotában követett el az éppen ebédnél ülő királyi családdal szemben.³⁹ Míg az uralkodót Csák Máté tartományúr egykori hívének csupán megsebesítenie sikerült, addig Erzsébet királynénak négy ujját is levágta. Bár Feliciánt a király szolgálai leterítették, az életére törő nemes családját Károly példátlan büntetéssel sújtotta. A merénylet máig homályba vesző okairól a megtorlás megdöbbentő kegyetlensége folytán már a korban mondák keringtek: ezek középpontjában a királyné udvarhölgye, Felicián Klára nevű leánya állott, akit a szóbeszéd szerint Erzsébet kiszolgáltatott fivérének, Kázmér lengyel hercegnek. A visegrádi véres eseményeket a felháborodott apa dühével magyarázó hagyomány nem csupán egy közel kortárs nápolyi krónikában,⁴⁰ de a Nagy Lajos udvarában megfordult⁴¹ német dalnoknál, Heinrich von Mügelnnél⁴² is tetten érhető. Nem tartalmazza ugyanakkor Klára meggyalázásának motívumát a téma kapcsán faggatóra vonható 14. századi magyar források: a történeésekről a krónikakompozíció megfelelő *caputja*⁴³ mellett Felicián 16. századi másolatban ránk maradt 1330. évi ítéletlevele⁴⁴ vagy az 1336. évi és az 1341. évi uralkodói adománylevelek *narratiói* számolnak be.⁴⁵ Ha

39 Uo. 14.

40 Historiae Romanae fragmenta ab Anno Christi MCCXXVII usque ad MCCCCLIV. In: Antiquitates Italicae Medii Aevi. III. Ed. Ludovicus Antonius Muratorius. Ex typographia Societatis Palatinae in Regia curia, Mediolani, 1740. 318–320.

41 Domanovszky Sándor: Mügeln Henrik német nyelvű krónikája és a Rimes krónika. Századok 41. (1907) 140–142.

42 Chronicon Henrici de Mügel Germanice conscriptum. Ed. Eugenius Travník. In: SRH II. 218–219. A szerzőről és az *Ungarische Chronik*ről ld. még C[arlile] A[ylmer] Macartney: The Medieval Hungarian Historians. A critical and analytical guide. Cambridge University Press, Cambridge, 1953. 144–146.; Carsten Kottman: Heinrich von Mügel. In: EMCh I. 761.

43 Krónikakompozíció 492–496.

44 1330. máj. 15.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. Georgius Fejér. I–XI. Typ. Univ., Budae, 1829–1844. (= CDH) VIII/3. 419–427. (177. sz.); Anjou-kori Oklevéltár / Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–. Szerk. Almási Tibor–Blazovich László–Géczi Lajos–Kőfalvi Tamás–Kristó Gyula–Makk Ferenc–Piti Ferenc–Sebők Ferenc–Tóth Ildikó et al. Szegedi Középkorász Műhely, Bp.–Szeged, 1990–. (= AOkl.) XIV. 180–182. (288. sz.). A forrást magyar fordításban közli és bemutatja Almási Tibor: Záh Felicián ítéletlevele. Aetas 15. (2000) 191–197.

45 A merénylet elbeszélő és levéltári forrásairól, valamint a Zách Klárával kapcsolatos néphagyomány kialakulásáról ld. Pór Antal: Záh Felicián pöre. Kritikai észrevételek Marczali Henrik kritikai tanulmányára. Századok 34. (1900) 1–9.; Mátyás Flórián: Népmondák és történeti adatok Záh Felicián merényletéről. Századok 39. (1905) 98–118. Az oklevelek tanúságát és Felicián lehetséges motivációit görcső alá veszi Tóth Krisztina: Hirtelen merénylet vagy szervezett összeesküvés? (Újabb adatok Záh Felicián merényletéhez). Turul 76. (2003) 47–51.; Tóth Ildikó: Egy 1331. évi adománylevél margójára. Adalékok a Záh Felicián-féle merénylet következményeihez. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 117. (2003) 75–83.; Tóth Krisztina: Még egyszer Záh Felicián merényletéről. In: Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. Szerk. Bárány Attila–Dreska Gábor–Szóvák Kornél. I–II. Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem–Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp.–Debrecen, 2014. II. 639–652. Az I. Károly elleni merényletről összefoglalóan ld. még Csukovits E.: Az Anjouk Magyarországon i. m. (37. jz.) 123–126.

a diplomatikai anyagból vett szövegszerű kölcsönzések a Károly-kori krónikásnál nem is érhetőek tetten, az ítéletlevél textusával és a merényletről hírt adó egyéb *narratió*kkal mutatott tartalmi párhuzamok bizonyítani látszanak, hogy a történetíró a kancelláriai termést jól ismerte.⁴⁶

Kristó Gyula éppen az oklevelek szövegezésével is rokonítható, a havasalföldi hadjáratról és a Zách Felicián-féle merényletről részletes leírást adó 206–209. fejezetek alapján feltételezett egy önálló, a királyi udvarral szoros kapcsolatban álló szerzőt, aki a Budai Minorita Krónika anyagába csupán az 1330. évi eseményekről szóló két bővebb tudósítást illesztette volna be.⁴⁷

Bár jelentkeznek a diplomatikai források információi a krónikakompozíció Anjou-kori fejezeteiben is, az oklevelekből merített adatokra a hosszú éveken keresztül a kancellárián tevékenykedő Küküllei János *gestája* szolgáltat különösen sok példát.⁴⁸ A szakirodalomban felmerült, hogy a kancelláriai jegyzőből lett biográfus a városállama diplomatikai forrásait is jól ismerő velencei krónikás, Andrea Dandolo (1306–1354)⁴⁹ mintáját követhette,⁵⁰ ám Nagy Lajos historikusának eljárását a dözse tollából ránk maradt elbeszélés munkamódszerétől alighanem függetlennek kell ítélnünk. Kristó Gyula úgy vélte, az okleveles anyagból származó kölcsönzések magas száma belső fejlődés eredménye: az átvételek azt jelezhetik, hogy a 14. századra a narratív kútfők a jogbiztosító iratokkal szemben elveszítették primer szerepüket.⁵¹

Küküllei kancelláriai tapasztalatairól rögvest árulkodik a *gesta* prológa,⁵² amelyben a szerző magát az oklevelek *intitulatio*ira emlékeztető módon mutatja be.⁵³ A filológiai irodalom előtt jól ismertek⁵⁴ azok a fejezetek (14–15. *caput*), amelyek a Lackfi István erdélyi vajda (1344–1350)⁵⁵ számára kiállított 1350. októ-

46 Kristó Gy.: Korai levéltári i. m. (24. jz.) 14–18. (a szövegösszefüggéseket ld. uo. 15–18.).

47 Uo. 21.; *Uő*: Anjou-kori krónikáink i. m. (26. jz.) 476–478.

48 Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Akadémiai, Bp., 1967. (Tudománytörténeti Tanulmányok 5.) 68–69.

49 Valentina Dell'Aprovitola: Dandolo, Andrea. In: EMCh I. 506.

50 Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Akadémiai, Bp., 1955. 58–59.

51 Kristó Gy.: Korai levéltári i. m. (24. jz.) 21.

52 A prológa nyugati forrásaira és a szerző műveltségére ld. Mályusz Elemér: Krónika-problémák. Századok 100. (1966) 747–760. (Másodközlése in: *Uő*: Klió szolgálatában i. m. [2. jz.] 261–272.).

53 Quamobrem de gestis illustrissimi principis Lodowici ex regum sanctissimorum prosapia oriundi dei gratia Hungarie et cetera et bellorum exercitiis sue gentis et militie quamvis pauca et pluribus, ne per neglectus incuria labantur in oblivionem, ego Johannes nunc archidyaconus de Kykul-lew in ecclesia Transsiluana, vicarius Strigoniensis in spiritualibus generalis, tunc, licet indignus, suorum secretorum notarius posteriorum notitiae duxi commendanda ordine sequentium continuando per capitula et particulas terminatas sub certis titulis, ut in promptu inveniatur, quod queritur, pro legentium utilitate et in quattuor particulas, ut infra, de qualibet particula per se posita clarius apparebit, dividendo seu distinguendo – *Johannes de Thuróczy*: i. m. (28. jz.) 160–161.; *Trencsényi-Waldapfel I.*: i. m. (33. jz.) 11–12.

54 *Trencsényi-Waldapfel I.*: i. m. (33. jz.) 10–11.; Mályusz E.: Királyi kancellária i. m. (1. jz.) 67–72.

55 Engel P.: i. m. (32. jz.) I. 12.

ber 30-i privilégium⁵⁶ *narratiója* alapján adják elő Nagy Lajos bárójának 1348–1349. évi itáliai haditetteit.⁵⁷ A szöveg is jelzi, hogy krónikásunknak a Nápoly környéki eseményekről annak a kiváltságlevélnek a nyomán van tudomása, amely az ország határain túl hadakozó arisztokratának érdemeiért két erősséget – Csáktornyát (Čakovec, Horvátország) és Sztrigót (Stridóvár, Štrigova, Horvátország) – is juttatott a Muraközben.⁵⁸ Azt, hogy a Nagy Lajos uralkodását előadó munka olyan történetíró tollán született, aki a kancellárián futott be karriert, az 1363. évi boszniai hadjáratról⁵⁹ szóló tudósítás is mutatja. Az eseményekről hírt adva Küküllei kitér arra, hogy a katonai vállalkozás során Apáti (Keszei) Miklós esztergomi érsek – egyben kancellár (1356–1366)⁶⁰ – sátrából a király közhitelű kettős pecsétjét ellopták. Lajos ezt követően új felségpecsétet adott ki, amellyel valamennyi, az elveszett *sigillum maius* alatt az uralkodása kezdetétől kibocsátott diplomát meg kellett erősíteni.⁶¹ Mivel ebből az okból kifolyólag a korábbi adományleveleket szükségszerűen be kellett mutatni az udvarnál, a kancellárián működő és párhuzamosan a történeti munkáján dolgozó Küküllei számára megfelelő alkalom kínálkozhatott arra, hogy az itáliai hadjáratokat említő privilégiumok során újfent végigtekintsen.⁶² *gestája* első *particulája* éppen ebben az időben, 1363–1364 táján készülhetett el.⁶³

Írásomban nem térek ki részletesen a 15. század elbeszélő hagyományára. Annyit azonban meg kell ezen a ponton jegyezni, hogy a késő középkori történeti irodalom emblematikus figurája, Thuróczy János – aki a királyi kúria jegyzője volt, mielőtt Drági Tamás személynök (1486–1490) ítélmesterévé (1486–1488)⁶⁴ lépett volna elő – 1488-ban nyomtatásban is megjelent *Chronica Hungarorum*ában maga is hasznosította az oklevelek tanúságtételét.⁶⁵ Privilégiumlevél *narratiójára* – a Kanizsai János esztergomi érsek (1387–1418)⁶⁶ és fivérei javára kibocsátott

56 CDH IX/1. 756–761. (399. sz.); AOKl. XXXIV. 388–390. (706. sz.). A *narratiót* magyar fordításban ld. KHO 276–281. (143. sz.) (ford. Kapitánffy István).

57 Az itáliai események kapcsán újabban ld. *Csukovits Enikő*: Lackfi István Apuliában. In: *Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*. Szerk. Dáné Veronka–Lupescuné Makó Mária–Sipos Gábor. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016. 61–68.

58 [...] sicut hec et alia quamplura gesta sua et servitia etiam privilegio ipsius regis super donatione castrorum Oztrogo et Chakthornya vocatorum inter fluvios Draua et Mura existentium in remunerationem premissorum sibi concessio plenius continetur – *Johannes de Thuróczy*: i. m. (31. jz.) 170.

59 *Pór A.*: Nagy Lajos i. m. (30. jz.) 371.

60 *Engel P.*: i. m. (32. jz.) I. 89.

61 *Johannes de Thuróczy*: i. m. (31. jz.) 179.; *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. (19. jz.) 95. Nagy Lajos nagypecsétjeihez ld. *Szentpétery I.*: i. m. (15. jz.) 199.

62 *Fekete Nagy Antal*: Küküllei János, 1320–1394. A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4. (1934) 119.

63 *Kristó Gy.*: Utószó i. m. (33. jz.) 95–96.

64 *C. Tóth Norbert–Horváth Richárd–Neumann Tibor–Pálosfalvi Tamás*: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 74.

65 *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. (19. jz.) 109–110., 112.

66 *Engel P.*: i. m. (32. jz.) I. 64.

1401. február 17-i diploma⁶⁷ elbeszélő egységére – épül példának okáért az a krónikafejezet,⁶⁸ amely az 1395. év eseményeinek sorában Nagy Lajos leányának, Mária királynőnek a halálát is említi.⁶⁹

*

A fenti áttekintés mutatja, hogy krónikásaink a 14. század elejétől kezdve mind gyakrabban fordultak a diplomatikai anyaghoz: az adalékokat, amelyekre elbeszélésüket felfűzték, a jogbiztosító iratok szolgáltatták számukra. Dolgozatom második egységében arról a sajátos magyarországi kancelláriai gyakorlatról szövegek, amelynek eredményeképpen okleveleinkbe ágyazva sokszor bőséges tárgyalásban jelennek meg a privilégiumlevél keletkezési korának politikatörténeti eseményei. A jelenségre kitérő német nyelvű diplomatikai irodalom – mint azt fentebb láthattuk – a *Heldentaten-Narratio* terminust alkalmazza⁷⁰ azon „rövid krónikák” megjelölésére, amelyek az adománylevelek rendelkező részeit megelőzik: a diplomákból kibontakozó egyéni történetek az adományos azon cselekedeteit adják elő, amelyek a kérdéses személyt a *donatióra* méltóvá tették.

A magyar medievisztika az eseménytörténeti rekonstrukció során régtől fogva hasznosítja az oklevelek elbeszélő részeit: a kancelláriai dokumentumokra az Árpád-kori Magyarország politikatörténetét a 19. század végén feldolgozó Pauler Gyula is nagymértékben támaszkodott.⁷¹ A történeti adalékokban gazdag *narratiók* önálló tárgyalása Mályusz Elemér vékony kötetének 1973. évi megjelenéséig váratott azonban magára. A vizsgálatait a 14–15. század fordulójára – Luxemburgi Zsigmond uralkodásának (1387–1437) első évtizedeire – összpontosító történész hívta fel első ízben a figyelmet a hazai diplomatikai anyag sajátos, az európai okleveles gyakorlatban is egyedülállónak bizonyuló vonására.⁷²

67 Sopron vármegye története. Oklevéltár. I–II. Szerk. Nagy Imre. Litfass Károly, Sopron, 1889–1891. I. 541–553. (383. sz.); Zsigmondkori oklevéltár. Szerk. Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert et al. I–. Akadémiai–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Bp., 1951–. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II.: Forráskiadványok 1–.) II/1. 106. (884. sz.).

68 *Johannes de Thuróc*: i. m. (31. jz.) 210–211.

69 *Mályusz E.*: Királyi kancellária i. m. (1. jz.) 73–82. Mária halálának időpontjához ld. *C. Tóth Norbert*: Az 1395. évi lengyel betörés. A lengyel–magyar kapcsolatok egy epizódja. In: *Honoris causa* i. m. (25. jz.) 450–458.

70 *Fichtenau, H.*: i. m. (10. jz.) 313.

71 *Pauler Gy.*: i. m. (14. jz.). Néhány évvel korábban így járt el már Szabó Károly is, ld. *Szabó Károly*: Kun László, 1272–1290. Franklin–Méhner Vilmos, Bp., 1886. (Magyar Történeti Életrajzok).

72 *Mályusz E.*: Királyi kancellária i. m. (1. jz.).

A kutatás III. István (1162–1172) Farkas várszolga részére tett 1162. évi privilegiát⁷³ tekinti a bővebb szövegezésű *narratió*típus első jelentkezésének:⁷⁴ ettől a dátumtól kezdve az uralkodói kiváltságlevelekben rendszeresen feltűnik az adományos érdemeinek ismertetésére szolgáló elbeszélő rész, amely a későbbiekben nem csupán a királynéi oklevéladásba, de a magánosok kiadványaiba is utat tört magának.⁷⁵ A hősi cselekedetek sokszor aprólékos katalógusai a 13. század elején éppen annak a Róbert székesfehérvéri prépostnak a kancellársága (1207–1209)⁷⁶ idején hiányoznak, aki számára külföldi – liège-i – származása miatt alighanem idegen lehetett a hazai írásbeliségben meghonosodott gyakorlat.⁷⁷ A *narratiók* eredetét illetően a szakma korántsem jutott konszenzusra. Mályusz a maga részéről úgy foglalt állást, hogy a diplomákban olvasható históriákat minden bizonnyal a honfoglalás kori hősi énekek kései továbbéléseként kell értékelnünk.⁷⁸ Eltérően vélekedik a kérdésről Zsoldos Attila, aki úgy látja, a *narratiók* jogi funkcióval bírnak: a *destinatarius* érdemeinek felsorolására azért volt szükség, mert a 12. század második felétől kiformalódó jogelv szerint az uralkodó az „igaz szolgálattal” (*iusto servitio*) – ez alatt pedig elsősorban a hadjáratokban való részvételt kell értenünk – szerzett birtokokat a megadományozottaktól nem vehette vissza.⁷⁹

Mályusz Elemér csupán egy szűkebb időszak királyi adományleveleit vette részletesebben is górcső alá: a diplomákba foglalt elbeszélésekkel kapcsolatos eredményei az 1387 és 1410 közötti két évtizedre korlátozódnak. Bár a *narratiók* szisztematikus egybegyűjtésével és vizsgálatával máig adós a hazai medievisztika, Kristó Gyula és Borosy András munkái jelzik a privilégiumokba ágyazott nemesi

73 CDH II. 164.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadiane critico-diplomatica. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. I–II/4. MTA, Bp., 1923–1987. I/1. 34. (101. sz.); KHO 36. (2. sz.) (ford. Makk Ferenc).

74 Mályusz E.: Királyi kancellária i. m. (1. jz.) 9.; Kristó Gy.: Előszó i. m. (2. jz.) 18. I. (Szent) István (997/1000–1038) 1002. évi pannonhalmi alapítólevele ugyancsak tartalmaz elbeszélő részt: az egyes szám első személyben íródott, a Koppány-lázadásról beszámoló narrációt interpolációnak tartja a kutatás – KHO 35. (1. sz.); Kristó Gy.: Előszó i. m. (2. jz.) 19–22.

75 Kristó Gy.: Előszó i. m. (2. jz.) 24.

76 Beke Margit: Róbert. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Uő. Szent István Társulat, Bp., 2003. 98–103., kül. 99.; Zsoldos A.: i. m. (18. jz.) 107.

77 Mályusz E.: Királyi kancellária i. m. (1. jz.) 11–12.; Kristó Gy.: Előszó i. m. (2. jz.) 23–24.

78 „A XIII. sz.-ban már általános kancelláriai gyakorlat eszerint azért magyar sajátosság, mert a középkorban latinul oklevelező népek közül Európában egyedül a magyar őrizte meg keletről magával hozott művelődésének azt az elemét, amely alkalmas volt arra, hogy a fejedelmi énekeknek a hagyományok fenntartása terén játszott szerepét a királyi kancellária a társadalom igényéhez igazodva átvegye” – Mályusz E.: Királyi kancellária i. m. (1. jz.) 26.

79 Zsoldos Attila: Karászi Sándor bán és utódai (Észrevételek a narratiók eredetéről és szerepéről). Századok 135. (2001) 398–405. Vö. Sütő Szilárd: „Érdemdús” oklevelek. A részletező középkori magyar *narratiók* problémáihoz. In: Arcana tabularii i. m. (45. jz.) I. 187–200. A kérdéshez ld. még Székely György Mályusz Elemér kötetével (A Thuróczy-krónika i. m. [48. jz.]) kapcsolatban megfogalmazott kritikáját: Századok 103. (1969) 1216.; vö. Mályusz Elemér: Válaszul Székely György kritikai megjegyzéseire. Századok 105. (1971) 136–137. Bár a magyar jelenség nem az európai gyakorlatban gyökerezik, megjegyezhetjük ezen a ponton, hogy a Magyar Királyság határain kívül narratív elemeket általában jogbiztosító szándékkal vezettek be az oklevelekbe. Ld. Meyer, O.: i. m. (11. jz.) 136.; Fichtenau, H.: i. m. (10. jz.) 312.

történetek jelentőségét a történészszakma számára. Míg Kristó egy százhuszonhét oklevél elbeszélő részét tartalmazó antológiát adott közre – a szöveggyűjteményben magyar fordításban olvasható históriák 1162 (1002) és 1410 között keletkeztek –, addig Borosy a 13–14. századi *narratió*kat tette vizsgálat tárgyává: tanulmányai az oklevelekben fellelhető „hősi énekek” legbővebb, a kutatás számára jelenleg hozzáférhető inventáriumát adják.⁸⁰ A következőkben a Kristó és Borosy gyűjtéseiben szereplő források nyomán mutatom be az Anjou-kori diplomáinkból kibontakozó magyar történetet.

Melyek tehát a magyar nemesség hősi cselekedeteit előadó oklevélbeli históriák lényegesebb sajátosságai? A *narratió*k, amelyek a kiváltságolt személy meritumait rögzítik, nem feltétlenül nyújtják a címzett hadi érdemeinek kimerítő felsorolását: adományleveleink egy része csupán általánosságban utal azokra a szolgálatokra, amelyeket a politikai elit tagjai az Anjou-uralkodók alattvalójaként elláttak. Példaként idézhetjük Fonyi Balázs borsodi ispán és füleki várnagy⁸¹ 1327. évi privilégiumának sztereotip fordulatait: a *donatió*val I. Károly a *comes* iránta tanúsított hűségét honorálta.⁸² Míg a *narratió*k egy része nem rajzol pontosabb képet azoknak az előkelőknek a pályájáról, akiknek erőfeszítéseit a király adománnyal jutalmazta, szép számban akadnak olyan diplomák is, amelyek részletesebb históriákat hagyományoztak ránk: a *gestaszerű* betétek esetenként igen informatívaknak bizonyulhatnak I. Károly vagy Nagy Lajos híveinek karrierjét és az Anjouk külpolitikáját illetően. Egy 1309. május 8-án kelt uralkodói *donatio* röviden tesz csupán említést a privilégiumban részesített személy – Csák Máté tárnokmestere, egy bizonyos Berencsi Márton⁸³ – 1304. évi részvételéről a Přemysl-házbeli Vencel (magyar királyként László, 1301–1305) ellen vezetett csehországi hadjáratban,⁸⁴ ám akadnak olyan *narratió*k is, amelyek terjedelmes „eposzt” szövegnek a *destinarius* harci kiválóságai köré. A Csór nembeli Gönyői Tamást a jogaiiban megerősítő oklevél András herceg nevelőjének a *curriculum*ához nyújt adalékokat: a csókakői és gesztesi várnagy⁸⁵ hősiességével a Basarab havasalföldi vajda

80 KHO; Borosy A.: Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században i. m. (2. jz.); Uő: Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században i. m. (2. jz.).

81 Engel P.: i. m. (32. jz.) I. 118., 313.

82 1327. máj. 25.: [...] attendentes fidelitates et servitia meritoria eiusdem [sc. Blasii – Cs. J.] quae idem nobis et regno nostro in diversis expeditionibus pro exaltatione nostri regiminis et honoris pro reintegratione et augmento reipublicae ac pro reformatione pacis in regno in multis sumptuosis laboribus et personae periculis cum effusione sui sanguinis laudabiliter exhibuit et impendit, cupientes eidem pro huiusmodi gratis et acceptis servitiis regio favore respondere – CDH VIII/3. 228. (73. sz.); AOkl. XI. 117. (242. sz.).

83 Engel P.: i. m. (32. jz.) II. 32.

84 CDH VIII/1. 341–344. (146. sz.); 343.; AOkl. II. 278. (634. sz.); KHO 199. (100. sz.) (ford. Szegfű László). Az eseménytörténeti háttérhez ld. Skorka Renáta: Rokonok és szövetségesek. I. Károly és a Habsburg hercegek együttműködése az interregnum éveiben. In: Arcana tabularii i. m. (45. jz.) II. 625–638., kül. 634. (A tanulmány angol nyelvű változatát ld. With a Little Help from the Cousins – Charles I and the Habsburg Dukes of Austria during the Interregnum. Hungarian Historical Review 2. [2013] 243–260.)

85 Engel P.: i. m. (32. jz.) I. 296., 317.

elleni hadjáratban tüntette ki magát, mielőtt I. Károly ifjabb gyermekével útra kelt volna Apuliába.⁸⁶ Böbeszédűségével olvasóját is meglepi az az adománylevél, amely Nagy Lajos udvari lovagjának, az uralkodóját 1350-ben Nápolyba kísérő Mermonyának az itáliai „kalandjait” énekli meg.⁸⁷ Hasonlót mondhatunk el arról a privilégiumról, amely Nádasd nembeli Margit viszontagságairól, valamint férje, Magyar Pál gimesi várnagy⁸⁸ I. Károlynak tett hű szolgálatairól tudósít az oligarchák elleni küzdelmek idején.⁸⁹ Előfordul, hogy egy személy több kiváltságlevelet is nyert: ezekben az esetekben megfigyelhetjük, hogy milyen bővüléssel ment keresztül a *destinarius* egyéni sorsát elbeszélő anyag a kancelláriai nótáriusok tollán.⁹⁰ A már idézett 1350. évi privilegiális oklevél⁹¹ újabb „fejezetekkel” egészíti ki annak a Lackfi Istvánnak a biográfiáját, akinek meritumait egy három évvel korábbi diploma *narratiója* is vázolja. Utóbbi dokumentum – amely a bárót a simontornyai vár birtokában erősíti meg – a későbbi erdélyi vajda I. Károly alatt kibontakozó karrierjének kezdeteit, valamint a Nagy Lajos 1345. évi litvániai hadjáratában⁹² való részvételét beszéli el.⁹³

Az oklevelek, amelyekben a jelen dolgozatban bemutatott *narratiókat* megtaláljuk, javarészt az Anjou-korban kiformalódó új arisztokrácia érdemeit juttalmazó királyi kiváltságlevelek. A narratív elemeket tartalmazó diplomák között olyan iratok is akadnak azonban, amelyeket nem az uralkodó bocsátott ki.⁹⁴

86 1335. jún. 22.: Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. MTA, Bp., 1878–1920. (= AO) III. 174–177. (125. sz.): 175–176.; AOkl. XIX. 166–167. (361. sz.); KHO 259–261. (135. sz.) (ford. Blazovich László). Csór nembeli Tamás pályájához ld. *Pór Antal*: Csór Tamás, királyi főajtónálló, liptói és körösi főispán, csókakői, gesztesi és ó-budai várnagy (1330–1360). Az Erdélyi Múzeum-Egyület Bölcsélet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának Kiadványai 7. (1890) 24–47.; *Schmidtmayer Richárd*: Vitány, Gesztes, Tata, Gerencsér várai és uradalmi a késő középkorban. Doktori értekezés. [Kézirat, 2015.] 28–30.

87 1364. jan. 27.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Ed. Marko Kostrenčić–Tadija Smičiklas. I–XVIII. Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium auxilio Regiminis Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Zagrabiae, 1904–1990. (= CDCr) XIII. 331–335. (247. sz.): 331–333.; KHO 298–300. (152. sz.) (ford. Lázár István Dávid). Ld. még *Borosy A.*: Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században i. m. (2. jz.) 425. Mermonya személyéhez ld. *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. S. a. r. és szerkesztői jegyzetekkel ellátta Klaniczay Gábor. Akadémiai, Bp., 1988. 294.

88 *Engel P.*: i. m. (32. jz.) I. 317.

89 1332. nov. 8.: CDH VIII/3. 592–596. (271. sz.): 593–595.; KHO 256–258. (134. sz.) (ford. Blazovich László).

90 A jelenséget Zsigmond-kori példakon keresztül szemlélteti *Mályusz E.*: Királyi kancellária i. m. (1. jz.) 31–46.

91 Ld. fentebb, 56. jz.

92 A hadjárat történetéhez legújabban ld. *Skorka Renáta*: Nagy Lajos első litván hadjárata. In: Elfeledett háborúk i. m. (37. jz.) 247–262.

93 1347. jún. 30.: Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre. I–II. Sopron vármegye, Sopron, 1899–1891. (= SO) I. 196–201. (155. sz.): 198–200.; AOkl. XXXI. 323–324. (611. sz.); KHO 265–268. (138. sz.) (ford. Orbán Imre).

94 Példákra ld. *Borosy A.*: Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században i. m. (2. jz.) 431–434.

A királyi kancellária kiadványainak mintájára a királynéi oklevéladó szerv dokumentumaiban is feltűnnek a kedvezményezett személy érdemeit előadó elbeszélések. Mária királyné – Károly első felesége – nem felejt el megemlíteni, hogy az általa megadományozott Kázmér fia Péter 1306-ban Esztergom alatt súlyosan megsebesült.⁹⁵ A bárók is felsorolják azon familiárisaik érdemeit, akik hűségét jutalmazni kívánják: Babonics János szlavón bán (1316–1322)⁹⁶ annak hálájaképpen biztosít vámjövédelmet Rakolnoki Miklós számára, hogy utóbbi – ahogyan azt a megfelelő oklevél *narratiója* indoklásként előadja – a Kőszegiek ellen vívott harcában támogatta őt.⁹⁷

A *destinatariusok* körén végigtekintve képet nyerhetünk – még ha a vázlat kissé elnagyolt is – az Anjou-kori Magyarország hatalmi elitjéről. Igaznak bizonyul az a szakirodalmi megállapítás, miszerint az oklevelek elbeszélő részének hossza egyenes arányban áll a kiváltságolt személy rangjával: a legterjedősebb *narratiók* az országos főméltóságok viselőinek érdemeiről számolnak be.⁹⁸ I. Károly uralkodása alatt egy, az Árpád-kori bárói réteget felváltó arisztokrácia születésének lehetünk tanúi: a királyt a hatalma megszilárdításában támogató előkelők jutnak a legmagasabb tisztségekbe, s a kezükben összpontosulnak a legnagyobb birtoktestek.⁹⁹ A Debreceni Dózsa javára tett 1319. évi privilegium kiváló példáját szolgáltatja azoknak az adományleveleknek, amelyekkel az uralkodó az ügyéhez

95 1306. jún. 23.: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. Ed. Nagy Imre et al. I–XII. Magyar Történelmi Társulat, Pest–Bp., 1871–1931. (= ZO) I. 112–113. (126. sz.): 112.; AOkl. II. 26. (42. sz.); KHO 195. (96. sz.) (ford. Koszta László). Vitatott, hogy az oklevél kibocsátóját Mária sziléziai hercegnővel kell-e azonosítanunk, vagy azt kell feltételeznünk, hogy Károlynak két Mária nevű felesége is volt, s az első Halicsból érkezett. A kérdésről ld. *Kristó Gyula*: Károly Róbert családja. Aetas 20. (2005) 14–28., kül. 15–18.; *Csukovits E.*: Az Anjouk Magyarországon i. m. (37. jz.) 110. Az Esztergom alatti hadi eseményekre ld. *Skorka R.*: Rokonok i. m. (84. jz.) 632.

96 *Engel P.*: i. m. (32. jz.) I. 16.

97 1320. szept. 26.: CDCr VIII. 572–573. (467. sz.): 573.; KHO 229. (118. sz.) (ford. Kristó Gyula); AOkl. V. 343–344. (894. sz.). Az 1317. évi szlavóniai háborúhoz ld. *Engel Pál*: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122. (1988) 89–146., kül. 107., 122. A Henrik-fiak történetét tárgyalja *Zsoldos Attila*: A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”. Vasi Szemle 64. (2010) 651–661. (Másodközlése in: *Uő*: Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és hadtörténetírás határvidékéről. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp., 2016. [A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára] 215–225.).

98 *Mályusz E.*: Királyi kancellária i. m. (1. jz.) 32.

99 Az Anjou-kor báróihoz ld. *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Magvető, Bp., 1986. (Nemzet és Emlékezet) 182–263.; *Enikő Csukovits*: Le gouvernement du royaume de Hongrie: personnel et institutions. In: Les grands officiers dans les territoires angevins. I grandi ufficiali nei territori angioini. Publications de l'École française de Rome, Roma, 2016. (Collection l'École française de Rome 518.) <http://books.openedition.org/efr/3042> (utolsó letöltés ideje: 2016. okt. 5.). Az Árpád-ház kihalását követő válságos évtized Károlyt támogató előkelőit bemutatja *Kristó Gyula*: I. Károly király főúri elitje (1301–1309). Századok 133. (1999) 41–62. A tisztségviselők arisztokráciájának születéséhez ld. *Engel Pál*: A honor (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez). Történelmi Szemle 24. (1981) 1–19.; *Uő*: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Századok 116. (1982) 880–922.; *Uő*: Nagy Lajos bárói. Történelmi Szemle 28. (1985) 393–413.

csatlakozó nemesek hűségét honorálta: a diploma hosszasan sorolja a bihari főúr katonai érdemeit.¹⁰⁰ A kérdéses *narratio* hőse annak köszönheti felemelkedését, hogy Károly oldalán harcolt a kiskirályok elleni küzdelemben. Dózsa – aki az említett oklevél tanúsága szerint részt vett az Amadé-fiak vereségét hozó rozgonyi ütközetben – előbb Szabolcs megye alispánja lett (1316 körül), hogy azután a vajdai (1318–1321), majd karrierje csúcsán a nádori tisztségbe (1322) emelkedhesék.¹⁰¹ Károly hatalmának főbb támaszai közül annak a Héder nembeli Köcski Sándornak az alakja is feltűnik a privilégiumokba ágyazott elbeszélésekben, aki Kőszegi Henrik fiainak pártját a királyéra felcserélve jutott magasra a ranglétrán: a halálát megelőző négy évben az országbírói méltóságot (1324–1328) töltötte be.¹⁰² A bőbeszédű *narratiók* nyomán ugyancsak kirajzolódik előttünk az Anjou-kori arisztokrácia második generációja: Nagy Lajos báróinak köre. A király itáliai hadjáratainak és nápolyi aspirációinak történetét azon diplomák illusztrálják a legnagyobb részletességgel, amelyek a korábban már említett Lackfi István vajda haditetteit¹⁰³ vagy Vásári Miklós esztergomi érsek diplomáciai küldetését részletezik.¹⁰⁴

100 1319. okt. 17.: ZO I. 171–174. (198. sz.): 172–173.; AOkl. V. 233. (607. sz.); KHO 227–228. (117. sz.) (ford. Almási Tibor).

101 Debreceni Dózsa tisztségeire és pályájára ld. *Komáromy András*: Dózsa nádor és a Debreczeni család. Turul 9. (1891) 1–9., 67–78.; *Módy György*: A falutól a mezővárosig. In: Debrecen története. I. Szerk. Szendrey István. Debrecen Városi Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, Debrecen, 1984. 99–129. (Másodközlése in: *Historia et ars. Módy György válogatott tanulmányai*. Szerk. Vajda Mária. [Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága], Debrecen, 2006. [A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 59.] 52–89.); *Csukovits Enikő*: Dózsa. In: KMTL 172.; *Engel P.*: Archontológia i. m. (32. jz.) I. 2., 11., II. 56.; *Piti Ferenc*: Szabolcs megye hatóságának archontológiája (1284–1386). In: *Uő*: Szabolcs megye hatóságának oklevelei. I. (1284–1386). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged–Nyíregyháza, 2004. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 55.) 11.; *Zsoldos Attila*: Debrecen mint igazgatási központ a 14. század elején. In: Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila–Papp Klára–Szálkai Tamás. Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata–Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–Alföldi Nyomda Méliusz Műhelye, Debrecen 2011. (*Speculum historiense Debreceniense* 7.) 49–66.; *Bárány Attila*: Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal. Uo. 67–113.

102 Pl. 1327. aug. 29.: Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Ed. Ipolyi Arnold–Nagy Iván–Páur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. I–VIII. Sauerwein Géza–MTA Történelmi Bizottsága, Győr–Bp., 1865–1891. (= HO). I. 143–149. (99. sz.): 147.; AOkl. XI. 196–197. (414. sz.); KHO 248. (130. sz.) (ford. Gécz Lajos). Köcski Sándor pályájához ld. *Pór Antal*: Köcski Sándor. Századok 22. (1888) 785–797.; *Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Akadémiai, Bp., 1976. 67–72.; *Csukovits Enikő*: Köcski Sándor. In: KMTL 371–372.; *Almási Tibor*: Az 1328. évi országbíróváltás okleveles adatai. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. 19–37.; *Engel P.*: Archontológia i. m. (32. jz.) I. 7., II. 134–135.; *Piti Ferenc*: Okleveles adatok az 1324. évi országbíróváltáshoz. Fons 4. (1997) 243–250.; *Tóth Ildikó*: Károly Róbert első országbírói. Tiszatáj 61. (2007) 81–82.

103 Ld. fentebb, 56. jz.

104 1355. márc. 27.: *Fraknoi Vilmos*: Genealógiai kérdések. Turul 17. (1899) 137.; KHO 291–294. (149. sz.) (ford. Orbán Imre). Az esztergomi érsek pályájához ld. *Pór Antal*: Genealógiai kérdések. Turul 10. (1892) 124–125.; *Karácsonyi János*: Vásári Miklós esztergomi érsek származása. Turul 12. (1894) 43–44.; *Pór Antal*: A négy Miklós. Századok 36. (1902) 601–614., 716–728.;

Hogy Lajos uralkodásának négy évtizedéből csupán néhány további emblemikus figurát emeljünk ki, megemlíthetjük itt Raholcai Kont Miklós nádor (1356–1367)¹⁰⁵ vagy Himfi Benedek bolgár bán (1366–1369)¹⁰⁶ alakját: cselekedeteikről ugyan csak megemlékeznek a kancellária jegyzői.

Az adományosok körének áttekintését követően elengedhetetlen, hogy szövegünk néhány szót az Anjou-uralkodók híveinek az oklevelekben sokszor a legapróbb részletekre kiterjedően előadott szolgálatairól. Ahogyan azt a fentebb hozott példák is sejtetik, a *narratiók* javarészt a csatamezőn szerzett érdemeikről számolnak be. Ritka kivételek akadnak azonban.¹⁰⁷ Míg Kacsics nembeli Szécsényi Tamás erdélyi vajdát (1321–1342) 1323. évi privilégiumlevelének tanúsága szerint azért jutalmazta Károly Somoskő várával, mivel hírül adta számára fia születését,¹⁰⁸ más nemesek azzal az indokkal részesültek kiváltságban, hogy egy vadászat alkalmával útbaigazítást adtak Lajosnak és kíséretének.¹⁰⁹ Az oklevelekben olvasható históriák Vásári Miklós vagy Kont Miklós diplomataként befutott karrierjét is

Csukovits Enikő: Vásári Miklós. In: KMTL 721.; *Hegedűs András*: Vásári IV. Miklós. In: Esztergomi érsekek i. m. (76. jz.) 171–175. I. Károly és Nagy Lajos nápolyi aspirációjának kérdését részletesen bemutatja *Miskolczi István*: A magyar Anjouk trónigénye Nápolyra. Történeti Szemle 13. (1928) 18–78.

105 1365. jún. 30.: Oklevelek a magyar–bulgár összeköttetések történetéhez, 1360–1369. Történelmi Tár 21. (1898) 359.; KHO 303. (154. sz.) (ford. Lázár István Dávid). Kont Miklós pályájához ld. *Pór A.*: A négy Miklós i. m. (104. jz.); *Engel Pál*: Kont Miklós. In: KMTL 368.; *Uő*: Archontológia i. m. (32. jz.) I. 3., II. 201.

106 1369. jún. 24.: CDH IX/4. 172–174. (113. sz.): 173.; KHO 304. (155. sz.) (ford. Lázár István Dávid). Nagy Lajos bárójának karrierjére ld. *Holub József*: Himfi Benedek halálának éve. Turul 37. (1922–1923) 37–38.; *Engel P.*: Honor, vár, ispánság i. m. (99. jz.) passim; *Kumorovitz Lajos Bernát*: I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török”) háborúja. Századok 117. (1983) 919–982. passim; *Engel Pál*: Himfi Benedek. In: KMTL 263.; *Uő*: Archontológia i. m. (32. jz.) I. 34., II. 100.; *Szovák Kornél*: Meritorium apud Dominum fructus cumulatum (Megjegyzések a 14. század főúri vallásosságához). In: R. Várkonyi Ágnes. Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. ELTE BTK, Bp., 1998. 79–87.; *Horváth Richárd*: Bigámista volt-e Himfi Benedek bolgár bán? (Adalékok a Döbrentei Himfi család történetéhez). Turul 83. (2010) 116–118. Újabban Marie-Madeleine de Cévens foglalkozott Himfi Benedek vallásosságának kérdésével: előadása „Les orientations religieuses de Benoît Himfi († 1380). Un tropisme mendant de bon aloi?” címmel hangzott el az ANR EUROPANGE program 2016. november 17–19. között Saint-Étienne-ben megrendezett nemzetközi konferenciáján („Les officiers et les choses publiques dans les territoires angevins [XIIIe–XVe siècles]. Vers une culture politique?”).

107 *Borosy A.*: Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században i. m. (2. jz.) 434–438.

108 1323. márc. 6.: AO II. 65–66. (58. sz.): 65.; AOKl. VII. 38. (61. sz.). A példát hozza *Borosy A.*: Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században i. m. (2. jz.) 434. Szécsényi Tamás pályájára ld. *Sebők Ferenc*: Szécsényi. In: KMTL 620.; *Engel P.*: Archontológia i. m. (32. jz.) I. 11., II. 222. Az 1322–1323 (esetleg 1321–1322) fordulóján született és korán elhalálozott Károly nevű fiúgyermek kapcsán ld. *Kristó Gy.*: Károly Róbert családja i. m. (95. jz.) 23–25.

109 1344. febr. 12.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–IV. Ed. Ferdinandus Knaus–Ludovicus Crescens Dedek et al. Gustavus Buzárovits–Archivum Primatiale–Argumentum, Strigonii–Budapestini, 1874–1999. III. 532. (692. sz.); AOKl. XXVIII. 83. (75. sz.). A kérdéses példát hozza *Borosy A.*: Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században i. m. (2. jz.) 436.

megvilágítják: 1347-ben a király őket küldte Dél-Itáliába, hogy hadjáratát előkészítsék, s a magyarországi Anjouk nápolyi trónigényének ügyét képviseljék.¹¹⁰

Felmerül mindezek után a kérdés, hogy hogyan is használhatja a magyar középkorkutatás a történeti adatokban bővelkedő okleveleket. Ahogyan Kristó Gyula fogalmazott, a *narratió*kat keletkezésük kronologikus rendjében végigolvasva sajátos magyar történetet kapunk: a diplomákba ágyazott elbeszélések a köztörténethez is számos adalékot kínálnak.¹¹¹ Hogyan ábrázolják tehát az Anjouk regnálásának időszakát a 14. századi királyok által kibocsátott privilégiumok nemesi történeti? A következőkben azt kísérel meg néhány példán keresztül bemutatni, hogy mely események jelennek meg nagyobb gyakorisággal az I. Károly és Nagy Lajos regnálása alatt kelt jogbiztosító iratokban.

Károly, aki 1300 augusztusában ifjú trónkövetelőként érkezett meg a dalmát tengerpartra,¹¹² számos alkalommal részesítette adományban azokat a híveit, akik az ország területe feletti tényleges uralom megszerzésére irányuló küzdelmében őt a mágánssal szemben támogatták. Azok a *narratió*k, amelyek az Anjou-uralkodó regnálásának első évtizedeiből származnak, az oligarchák elleni harcok¹¹³ egyes epizódjait rögzítik. Az uralkodó 1313. április 23-án kelt oklevele emlékezik meg a Kassa közelében egy esztendővel korábban megvívott (1312. június 15.) csatáról, amelyben – amint azt a *narratió*ból megtudhatjuk – Szécsényi Tamás is részt vett.¹¹⁴ A Dél-Itáliából Károly kíséretében Magyarországra érkezett Druget Fülöp az 1317. november 3-i privilégiumlevél tanúsága szerint a Szepességben szerzett magának elévülhetetlen érdemeket, amikor a leghatalmasabb tartományúr, Csák Máté ellenében fellépett.¹¹⁵ Megjelennek okleveleinkben az ország határain kívül

110 A forrást ld. fentebb, 104. jz. Az Itáliába küldött, a királyi hadat megelőző követekre ld. *Miskolczy I.*: Nagy Lajos nápolyi i. m. (30. jz.) 49–54.

111 *Kristó Gy.*: Előszó i. m. (2. jz.) 26–27. A *narratió*k köztörténeti adalékaira ld. *Zsoldos Attila*: Tamás fia Sinka érdemei (Elhallgatás és manipuláció oklevelek narratíváiban). In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1998. 327–337.

112 *Csukovits E.*: Az Anjouk Magyarországon i. m. (37. jz.) 7.

113 A tartományúri hatalomra ld. *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1979. 139–212.; *Attila Zsoldos*: Kings and oligarchs in Hungary at the turn of the thirteenth and fourteenth centuries. *Hungarian Historical Review* 2. (2013) 211–242. Az oligarchák elleni küzdelmek történetét részletesen feldolgozza *Engel P.*: Az ország újraegyesítése i. m. (97. jz.); *Kristó Gy.*: Az Anjou-kor háborúi i. m. (30. jz.) 9–65.; *Uő.*: I. Károly harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok* 137. (2003) 297–347. Az erdélyi eseményekre legújabban ld. *Zsoldos Attila*: Erdélyi háborúk a 14. század elején. In: *Elfeledett háborúk* i. m. (92. jz.) 198–231.

114 CDH VIII/1. 489–491.; AOkl. III. 218–219. (486. sz.); KHO 208–209. (106. sz.) (ford. Szegfű László).

115 AO I. 445–448. (401. sz.); 446–447.; AOkl. IV. 236. (624. sz.); KHO 217–218. (112. sz.) (ford. Szegfű László). Druget Fülöpre ld. *Engel Pál*: Druget. In: KMTL 174.; *Uő.*: Archontológia i. m. (32. jz.) II. 66.; *Szőcs Tibor*: A nádori intézmény korai története 1000–1342. MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, Bp., 2014. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 5.) (a kötetben több helyen, pl. 116–118.). Az Északkelet-Magyarországon 1315-től kiépülő Druget-tartományra ld. *Zsoldos Attila*: Károly és a városok. In: Pénz, posztó, piac. Gazdaságtör-

vívott háborúk is: Köcski Sándor országbíró – aki 1319-ben Szalafőnél Kőszegi Henrik „kiskirály” fiai ellen bocsátkozott ütközetbe – ott volt 1322. szeptember 28-án Mühldorfnál, ahol III. (Szép) Frigyes osztrák herceg (1308–1330) és az őt támogató magyar seregek IV. (Bajor) Lajos német királytól (1314–1347) vereséget szenvedtek.¹¹⁶ A *narratiók* nagyobb hányadukban a harcmezőn végbevitt hőstettekről számolnak be, ám szól oklevélbe foglalt elbeszélés diplomáciai küldetésről is. A már említett Csór nembeli Tamás kapcsán a jogbiztosító irat nem csupán azt emeli ki, hogy az adományos az 1330. évi hadjárat alkalmával hősieen harcolt Basarab havasalföldi vajda ellen, de megtudhatjuk róla azt is, hogy 1333–1334-ben ő kísérte Károly fiatalabb gyermekét, András herceget Nápolyba, hogy ott I. (Bölcs) Róbert (1309–1343) unokájával, Johannával (uralkodott: 1343–1382) frigyre lépjen.¹¹⁷

A Nagy Lajos idejéből ránk maradt *narratiókban* – korántsem meglepő módon – a külpolitikai események dominálnak. A királynak a fivére meggyilkolását¹¹⁸ követően Apuliába vezetett hadjáratai mellett ugyancsak visszatérő eleme a kancelláriai fogalmazók tollán született törtétiáknak Zára 1346. évi ostroma.¹¹⁹ Egykori nevelőjét, Poháros Péter abaúji ispánt (1343–1360) – kiváltságlevelének tanúsága szerint – az uralkodó azon szolgálataiért tüntette ki, amelyeket a dalmáciai város alatt teljesített.¹²⁰ Az a Mermonya nevű udvari vitéz, akinek 1350. évi apuliai cselekedeteiről az adománylevelél igazi hősi éneket zeng, a zárai táborban saját költségén kiállított fegyveresekkel csatlakozott királyához.¹²¹

Azzal kapcsolatban, hogy mennyiben bizonyulnak hasznosnak a *narratiók* adalékai a politikatörténet számára, egy további megjegyzést szükséges ezen a ponton megtennem. Az esetek többségében az oklevelekben említett hőstettek véghez vitele és a meritumok kancelláriai írásba foglalása között évek teltek el, s a kronológiai fogódzó gyakorta teljes hiánya szövegeinkben nem könnyíti meg a

téneti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Weisz Boglárka. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 276., 278.

116 1325. dec. 4.: HO I. 137–143. (97. sz.): 139–140.; AOkl. IX. 291–292. (539. sz.); KHO 241–242. (126. sz.) (ford. Gécz Lajos). A szalafői ütközetéről és a mühldorfi csata lefolyásáról ld. Kristó Gy.: Az Anjou-kor háborúi i. m. (30. jz.) 53., 69–70.; Skorka Renáta: A csökkentett vám-tarifájú út kialakulása I. Károly uralkodása alatt. Történelmi Szemle 55. (2013) 452–453.

117 Ld. fentebb, 86. jz.

118 A témához ld. Kropf Lajos: Az aversai gyilkosság. Erdélyi Múzeum 13. (1896) 97–111., 163–177., 211–228., 258–273.; Miskolczy István: András herceg tragédiája és a nápolyi udvar. Századok 62. (1928) 766–800., 869–887.

119 A Zára megvívására vezetett hadjárat történetét tárgyalja Domanovszky Sándor–Vértesy Jenő: Nagy Lajos első hadjárata Velence ellen. Századok 34. (1900) 778–799., 905–923.; Baumgarten Ferenc: Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velence viszonya történetéhez. Századok 36. (1902) 1–20., 112–130., 326–346.; Kristó Gy.: Az Anjou-kor háborúi i. m. (30. jz.) 101–102., 104–109.

120 1347. okt. 3.: AO V. 132–134. (59. sz.): 132–133.; AOkl. XXXI. 475. (918. sz.); KHO 269. (139. sz.) (ford. Orbán Imre). Poháros Péterre ld. Kurcz Á.: Lovagi kultúra i. m. (87. jz.) 39., 45., 50., 81–82., 93., 118., 188., 191., 292.; Engel P.: Archontológia i. m. (32. jz.) I. 95., II. 197.

121 Ld. fentebb, 87. jz.

diplomák tanúságtételét kiaknázni kívánó történész dolgát. A bizonytalanságokra példaképpen idézhetjük Elefánti Dezső segesvári várnagy 1319. évi privilégiumát, amely szerint a kiváltságot az adományos a Borsa Kopasz fia által ostromolt *Cheewar* (valószínűleg Szilágycseh) védelme során tanúsított hősi helytállásának köszönheti. Bár a kérdéses jogbiztosító irat hosszasan méltatja a *destinarius* bátorságát, a leírás nem nyújt számunkra segítséget az elbeszéltheti hadi esemény datálásával kapcsolatban: a kutatás legfeljebb erős gyanút fogalmazhat meg, amikor úgy ítéli, az uralkodó híve 1317-ben védelmezhetette a lázadók által végül felgyújtott várat.¹²²

Mivel a *narratiók* egyéni történeteket őriztek meg számunkra, utalásaik az Anjou-kori politikai elit tagjainak pályafutására koncentrálnak prozopográfiai vizsgálatok¹²³ számára is hasznosaknak bizonyulhatnak. Vegyük itt újfent elő Köcski Sándor példáját! I. Károly harmadik országbírójának alakja nem csupán a számára kiállított uralkodói privilégiumokban tűnik fel:¹²⁴ a főúr más, az oligarchák elleni küzdelemben Károlyhoz csatlakozó nyugat-magyarországi nemesek adományleveleiben is előfordul.¹²⁵ Az oklevelek megvilágítják a báró karrierjének kezdeteit: Köcski Sándorral első ízben mint Kőszegi Henrik dédunokájának familiárisával találkozhatunk, ám a diplomákba ágyazott históriák hőse utóbb a királynak ajánlja fel szolgálatait.¹²⁶ Unokahúga, Nádasdi Margit 1332-ből való privilégiuma évek távlatából említi az akkorra már az élők sorából is távozott egykori országbíró cselekedeteit: a *narratio* az egyszerű vasi nemesből országos méltóságra emelkedett Sándort a Kőszegi János elleni harcok egyik vezéralakjaként ábrázolja.¹²⁷ Bár a jogbiztosító iratokba foglalt történetek nem sokban járulnak hozzá az archonto-

122 1319. jún. 21.: AO I. 520–523. (471. sz.): 522–523.; AOkl. V. 197–198. (501. sz.); KHO 225–226. (116. sz.) (ford. Kristó Gyula). Az adat értelmezésére ld. *Engel P.*: Az ország újraegyesítése i. m. (97. jz.) 110. Elefánti Dezső személyére ld. *Engel P.*: Archontológia i. m. (32. jz.) II. 68.; *Fügedi Erik*: Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja. Osiris, Bp., 1999. (Mikrotörténelem) 111–118. (eredeti megjelenés: Magvető, Bp., 1992.).

123 A módszer fontosságára a Nagy Lajos-kori arisztokráciáról írott dolgozatában *Engel Pál* is felhívta figyelmet, ld. *Uő*: Nagy Lajos bárói i. m. (99. jz.) 399. A biográfiai módszer alkalmazására a hazai gyakorlatban ld. *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam a Hunyadiak korában. Századok 91. (1957) 46–123., 529–602.; *Kubinyi András*: A kincstári személyzet a 15. század második felében. Tanulmányok Budapest Múltjából 12. (1957) 25–50.; *Bónis Gy.*: i. m. (25. jz.); *Köblös József*: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1994. (Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok 12.); *Fedeles Tamás*: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2005. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.); *C. Tóth Norbert*: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. A kanonoki testület és az egyetemjárás. MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, Bp., 2015. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 7.).

124 Ld. pl. 116. jz.

125 1329, Szarka Miklós privilégiuma: AO V. 589–593. (367. sz.): 590.; AOkl. XIII. 396–397. (666. sz.); KHO 249. (131. sz.) (ford. Géczi Lajos).

126 1327. aug. 29.: HO I. 143–149. (99. sz.): 147.; AOkl. XI. 196–197. (414. sz.); KHO 248. (130. sz.) (ford. Géczi Lajos).

127 Ld. fentebb, 89. jz.

lógiai adatok pontosításához,¹²⁸ olyan életrajzi elemeket rejthetnek, amelyek a szóban forgó személyről realiztikusabb portrét engednek rajzolni. Oklevél elbeszélő része őrizte meg példának okáért Kont Miklós nádor Kanizsai István zágrábi püspök (1356–1375)¹²⁹ irányában tanúsított ádáz ellenszenvének emlékét,¹³⁰ s ugyan-csak *narratio* adja elő, hogyan szolgálta a királyi családot a Zách-merénylet során is védelmező Kenezsici Miklós András herceget.¹³¹

A diplomákba foglalt históriákat azok a művelődéstörténészek is haszonnal forgathatják, akik azt vizsgálják, hogy hogyan jelentkeznek a 14. századi forrásokban – így a nemesek rövid „*gestáiban*” – a lovagi értékek. Kurcz Ágnes véleménye szerint a *narratiók*ban az Anjou-kori királyi udvar ideáljai tükröződnek: a privilégiumlevelek gyakorta klisékben bővelkedő leírásai – a szigorú értelemben vett történetírói alkotásokhoz hasonlóan – hangsúlyozzák az állhatatosság (*probitas*) vagy a hűség (*fidelitas*) erényeit. Az egyéni hőstetteket a középpontjukba állító hosszabb-rövidebb elbeszélések példák egész tárházát kínálják a hadi szolgálat során a dicsőséget kereső lovag számára.¹³² Elegendő itt említenünk Csór nembeli Tamás már több ízben citált adománylevelét, amely I. Károly havasalföldi hadjárataráról is hírt ad: a jelenet az önfeláldozásáról tanúságot tevő hős alakját állítja elénk, amikor elbeszéli, hogy a csata viszontagságai közepette a várnagy több ízben is saját lovát ajánlotta fel uralkodója számára.¹³³ Bár az Anjou-kori politikai elit „históriás énekei” rendszerint konkrét eseményekről számolnak be, és a király számára tett szolgálatok sokszínű skáláját vonultatják fel, a *destinatariusok* hősteteinek ábrázolásában számos hasonlóság mutatkozik. A bárók és a *milesek* említésre méltó cselekedeteit az adománylevelek sztereotip fordulatokkal jelenítik meg. Visszatérő momentuma az okleveleknek, hogy az uralkodó szabadkozik: nem sorolhatja fel maradéktalanul a kiváltságban részesített személy meritumait (*de quibus, qui longum esset suo modo per singula enarrare et presentibus inderi tediosum*).¹³⁴ A kancelláriai jegyzők nem felejtik el hangsúlyozni az adományos kiváltságát, amikor említést tesznek az őt a jutalomra méltóvá tevő erényes vállal-

128 A munka szükségességét jelzi *Süttő Szilárd*: Adalékok a 14–15. századi magyar világi archontológiához, különösen az 1384–1387. évekhez. *Levéltári Szemle* 52. (2002) 28–39.

129 *Engel P.*: Archontológia i. m. (32. jz.) I. 79.

130 1374. nov. 30.: CDH IX/5. 576–580. (303. sz.): 577.; KHO 305–307. (156. sz.) (ford. Lázár István Dávid).

131 1344. okt. 10.: AO IV. 450–452. (272. sz.): 450.; AOkl. XXVIII. 386–387. (684. sz.); KHO 264. (137. sz.) (ford. Orbán Imre). Kenezsici Miklós családjára ld. *Haiczl Kálmán*: A Kistapolcsányiak. *Turul* 46. (1932) 20–51., kül. 21., ill. 47. (1933) 26–34., 75–78.

132 *Kurcz Ágnes*: Az Anjou-kori oklevelek narrációja. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70. (1966) 179–180.; *Uő*: Lovagi kultúra i. m. (87. jz.) 175–193., 238–239.

133 [...] quociens equum nostrum sub nos habitum cespitari et fatigari cernebat, equum suum tociens subtus nos si necesse fuisset dare volens et indubitate mortis periculo pro nobis pedes remanere non formidans exhibuit laudabiliter et impendit – AO III. 175. Ld. fentebb, 86. jz.

134 1312. aug. 11.: CDH VIII/5. 79–80. (40. sz.): 79.; AOkl. III. 165–166. (361. sz.); KHO 207. (105. sz.) (ford. Szegfű László). A jelenségre ld. *Mályusz E.*: Királyi kancellária i. m. (1. jz.) 56–64.; *Kristó Gy.*: Előszó i. m. (2. jz.) 26.

kozásairól (*quem sue virtutis opera regali remuneratione dignum reddunt*),¹³⁵ a király szolgálatában tanúsított buzgóságáról és ura iránti lojalitásáról (*obsequia meritoria fidelitatis, domini Karoli regi fideliter adherens, ardore fidelitatis accensus*),¹³⁶ vagy az ütközetek halálos veszedelmében (*se ab adversariis mirabili occasione et excusacione a mortis periculo defensando*)¹³⁷ szerzett sebesüléseiről (*quinque vulneribus letalibus saucitus*)¹³⁸ és kiontott véréről (*non sine eorum sanguinis effusione*).¹³⁹ A „heroikus énekek” az ellenségről szólva is toposzokhoz folyamodnak: a Károllyal szembezálló hűtlen bárók (*Matheus de Trinchinio dampnate memorie noster infidelis*),¹⁴⁰ a nyugati háborús ellenfelek (*contra Wenecienses iura nostra regalia avide usurpantes*)¹⁴¹ vagy a keresztény ország határain túl élő pogány népek (*contra sevam gentem Tartarorum*)¹⁴² ábrázolására szövegeinkben azok az állandó jelzők tűnnek fel, amelyeket egyébként az európai történeti irodalom is általánosan alkalmazott a konfliktusok megjelenítésekor.¹⁴³

A középkori magyar történetre irányuló kutatások elsőrangú forrásait képező *narratiók* még inkább felértékelődnek, amikor elérjük a 15. század első évtizedeit: a krónikák és az udvari *gesták* helyét ekkor – a szigorú értelemben vett történetírás csaknem teljes hiányában – az oklevelekben elbeszélte egyéni történetek veszik át.¹⁴⁴ Mivel az évszázadok során folyamatosan bővülő krónikásanyag Zsigmond korában nem talált folytatóra, a Hunyadi Mátyás (1458–1490) idejében tollat ragadó Thuróczy János maga is az iratokat volt kénytelen vállatára fogni, amikor a Luxemburgi-király uralmának egyes eseményeiről *Chronica Hungarorum*-ában hírt kívánt adni.¹⁴⁵ A magyar okleveles gyakorlat sajátosságával, az adománylevelekben szereplő históriákkal kapcsolatos összegzésem végére érkezve egyetlen

135 HO I. 140. Ld. fentebb, 116. jz.

136 AO II. 403–404. (352. sz.); KHO 254–255. (133. sz.) (ford. Géczi Lajos).

137 1336. nov. 16.: AO III. 290–298. (203. sz.); 297.; AOkl. XX. 311–312. (436. sz.); KHO 262–263. (136. sz.) (ford. Blazovich László).

138 1348. nov. 13.: AO V. 247–249. (125. sz.); 248.; AOkl. XXXII. (765. sz.); KHO 270. (140. sz.) (ford. Orbán Imre).

139 Ld. fentebb, 106. jz.

140 1323. jan. 20.: ZO I. 218–220. (250. sz.); 219.; AOkl. VII. 16–17. (16. sz.); KHO 232–233. (121. sz.) (ford. Blazovich László).

141 AO V. 133. Ld. fentebb, 120. jz.

142 Ld. fentebb, 138. jz.

143 *Csukovits Enikő*: A „tekerő kígyó” és a „sátán csatlósa”. Ellenségkép a középkori magyar királyi adománylevelek narrációiban. Történelmi Szemle 51. (2009) 195–206. (A tanulmány francia nyelvű változatát ld. „Le serpent tortueux” et „les satellites du Satan”: L’image de l’ennemi dans les narrations des chartes de donation des rois Anjou en Hongrie. In: La diplomatie des États angevins aux XIIIe et XIVe siècles. Actes du colloque international de Szeged, Visegrád, Budapest, 13–16 septembre 2007. Ed. Zoltán Kordé–István Petrovics. Accademia d’Ungheria in Roma, Roma–Szeged, 2010. 339–348.) Az európai államokkal konfliktusba keveredő magyarok kapcsán is hasonló toposzok jelennek meg a nyugati elbeszélő hagyományban: a narratív kútfőkben alkalmazott jelzőkre ld. *Körmendi Tamás*: A magyarság ábrázolása a nyugat-európai elbeszélő forrásokban a 13. század végéig. Korall 10. (2009) 30–46.

144 *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. (19. jz.) 99–100.

145 *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika i. m. (48. jz.) 130–138.

dolgot kell még megjegyeznem: fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a részletező *narratiók* a 15. század második felében kikopni látszanak a kancelláriai gyakorlatból. A jelenség okait a szakirodalom nem tárta fel pontosabban.¹⁴⁶

*

A fentiekben a magyar kutatás azon eredményein tekintetem végig, amelyek az Anjou-kori történetírás és a kancelláriai tevékenység összefüggéseivel kapcsolatosak. A problémát két aspektusában tárgyaltam. Miután írásom első egységében felvázoltam, hogy hogyan kölcsönöztek az okleveles anyagból az I. Károly- és a Nagy Lajos-kori történeti irodalom termékei, tanulmányom második részében a privilégiumokba ágyazott „hősi énekeknek”, a nemesek meritumait felvonultató históriáknak szenteltem figyelmemet.

Míg a jogi írásbeliségnek a krónikásirodalomra gyakorolt hatása Európa-szerre ismert jelenségnek számított, addig az adománylevelekbe iktatott hosszabb elbeszélő részekre sokkal inkább a magyar diplomatikai gyakorlat specifikumaként kell tekintenünk. A 14. századi Magyarországon a nótáriusok szépirói talentuma nem annyira a tollukon keletkezett történetírói munkákban mutatkozott meg – a kor egyetlen kancelláriai hivatalnok, aki *gesta*írássra adta fejét, Nagy Lajos biográfusa: Kükkülei János volt –, mint inkább az oklevelek részletező *narratió*iban. A kérdéskör bemutatása során ki kellett térnem azokra az egymással ellentétes álláspontokra, amelyek a szakirodalomban a diplomákba foglalt históriák eredetét és szerepét illetően megfogalmazódtak. Példák sorával igyekeztem érzékeltetni, hogy miféle 14. század történelem – egy, az egymás mellé illesztett egyéni históriákból összeálló korkép – bontakozik ki a kancelláriai fogalmazók néhol terjengős, néhol rövidebb beszámolóiból. A szövegekre támaszkodva rávilágíthattam arra is, hogy hogyan használható a *narratió*kat a politika-, a társadalom- vagy a művelődéstörténet.

A nyugat-európai medievisztika a politikatörténeti rekonstrukció során gyakorta támaszkodik a bőséggel a kutatás rendelkezésére álló évkönyvek, krónikák és *gesták* tanúságtételére, ám a magyar középkor kutatójának az elbeszélő források csekély száma miatt fokozottan kell megállapításait a levéltári dokumentumokra alapoznia. A sovány krónikatermés is magyarázza tehát, hogy az eseménytörténeti adalékokban gazdag *narratiók* – a nemesek érdemeit előadó „gesták” – a hazai történész különös érdeklődésére tarthatnak számot. Az adománylevelekbe ágyazott elbeszéléseket olvasva az a kérdés is megfogalmazódhat bennünk, hogy nem szükséges-e vajon a narratív kútfő fogalmát a privilégiumokba foglalt történetekre is kiterjesztenünk.¹⁴⁷

146 Mályusz E.: Királyi kancellária i. m. (1. jz.) 99–100.

147 Az elbeszélő forrás fogalmára ld. David Dumville: What is a chronicle? In: The Medieval Chronicle i. m. (12. jz.) 1–27.

JUDIT CSÁKÓ

CHANCELLERY AND HISTORY WRITING IN 14TH-CENTURY HUNGARY

A SURVEY OF RESEARCH HISTORY

Due to the investigations of Elemér Mályusz, the close connection between chancellery literacy and history writing in medieval Hungary is a well-established fact in Hungarian medieval studies. With an emphasis on the reigns of Charles I and Louis I (1301–1382), the present paper surveys those results of the research that concern the relationship between the charters and the narrative sources. By way of some examples, the author demonstrates the extent to which diplomatic practice (ie. the writing of charters) influenced contemporary chronicle literature, then presents the narrative parts of the letters of privilege which emanated from the chancelleries of the Angevin rulers. These – sometimes quite long – noble histories, embedded in a legal context, can indeed be regarded as pieces of historical construction.

*Csákó Judit (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet)*

KOVÁCS VIKTÓRIA*

Lelesz patrónusai

Kollányi Ferenc *A magánkegyúri jog hazánkban a középkorban* című, 1906-ban megjelent akadémiai székfoglaló értekezésében a királyi kegyuraság három típusát különböztette meg: a királyi alapítású egyházakét; az alapítók, illetve utódaik által az uralkodónak átadott kegyuraságot; továbbá az olyan *patronatust*, ami az alapítóktól vagy utódaiktól háramlott a királyra.¹

A 14. század második felében (újra) királyi kegyuraság alatt álló leleszi Szent Kereszt-egyház a 14–16. századi (1389–1513) forrásokban az esztergomi érsek joghatósága alatt lévő intézmények között szerepel.²

A 14. század végét megelőző időszakot illetően a leleszi egyház kegyuraságára és az esztergomi érsek joghatóságára nézve a kutatás a források kevés és szórványos volta miatt jóval bizonytalanabb lábakon áll, és – különösen a prépostság Anjou-kori kegyuraságának kérdésében – elegendő adat híján feltételezésekbe bocsátkozik. Az ismert adatokból a következő kép rajzolódik ki: a kezdeti időkben, a 12. század végi alapítást³ követően királyi kegyuraság alatt álló leleszi premontrei monostor rövidebb-hosszabb, de mindenképpen átmeneti magánkegyúri periódusok

* A szerző az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) tagja. Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma és az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő NTP-NFTÖ-16 számú, a Nemzet Fiatal Tehetségeiért Ösztöndíja keretében anyagi támogatásban részesült.

1 Kollányi Ferenc: *A magánkegyúri jog hazánkban a középkorban*. MTA, Bp., 1906. 96. A háramlás történhetett magszakadás esetén; ha a kegyurat fej- és jószágvesztésre ítélték; ha a kegyuraságára bízott egyházat megkárosította; vagy ha az egyház kegyúr nélkül maradt (*propter patronorum defectum*). Uo. 111.

2 1389, 1397, 1400, 1454, 1464, 1513: Kiss Gergely: *Királyi egyházak a középkori Magyarországon*. Pécsi Tudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2013. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3.) 179. Az esztergomi érsek leleszi joghatóságára ld. még 1449: Stiftsarchiv Geras, Urkunden (1188–1992) 1449. ápr. 18. http://monasterium.net/mom/AT-Sti-AGe/Urkunden/1449_IV_18/charter (utolsó letöltés: 2017. jan. 3.); 1522: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 258 561. Az itt, illetve később idézett 15–16. századi adatok jelentős részét C. Tóth Norbert és Péterfi Bence bocsátotta a rendelkezésemre.

3 Az alapítás kérdését később részletesebben érintem.

(1252–1274 előtt;⁴ ?–1290–?⁵ 1329–1362–?)⁶ után valamikor 1389 előtt újra a király patronátusa alá került.⁷

A következőkben több, eddig ismeretlen Árpád-kori, továbbá a kutatás által még nem hasznosított Károly-kori, valamint a meglepetéseket még jócskán tartogató Lajos-kori anyagból előkerült forrásra alapozva a leleszi prépostság kegyuraságának „újabb” története olvasható.

A prépostság kegyurai az Árpád-korban

Mindenekelőtt szükséges röviden érinteni a prépostság alapításának és javakkal való ellátásának kérdését. A jogi értelemben vett *verus patronatus*, a „valódi kegyuraság” fogalma ugyanis e két tényező körül kristályosodott ki a 13. századra: azt a személyt, illetőleg örököseit illette meg, aki az illető egyházat alapította és megadományozta.⁸

A leleszi prépostság 1214. évi úgynevezett „alapítólevele” a Bunyitay Vince által Becsegergely nembelinek tartott⁹ Boleszló váci püspök (1193–1212)¹⁰ alkalmasint két, a monostor javára tett végrendeletéről is tudósít. Az oklevél információi szerint a püspök első testamentuma, amit annak idején III. Béla erősített meg, Imre király idejében elveszett, míg a második végrendelet voltaképpen maga a – kutatás által általában hamisítványnak minősített¹¹ – alapítólevél, amelyben a püspök örökségét II. András neve alatt foglalták írásba.¹² Ha hitelt adunk annak, amit

4 Kiss G.: i. m. (2. jz.) 70.; *Oszvald Ferenc*: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 6. (1947) 246.

5 Kiss G.: i. m. (2. jz.) 70.

6 *Körmendi Tamás*: A premontrei rend megtelepedése az Árpád-kori Magyarországon: a rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig. II. Turul 75. (2002) 52.: 18. jz.

7 Uo. 46.; Kiss G.: i. m. (2. jz.) 70–71.

8 Vö. *Kollányi F.*: i. m. (1. jz.) 75.: 7. jz.

9 Bunyitay Vince Boleszló, illetve testvére, Elvin váradi püspök birtokainak fekvésére alapozza következtetését. *Bunyitay Vincze*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I–III. Nagyvárad, 1883–1884. I. 81. Borovszky Samu Elvin váradi püspököt – valószínűleg Bunyitay nyomán – ugyancsak Becsegergely nembelinek mondja. Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk. Borovszky Samu. Országos Monografia Társaság, Bp., 1901. 600.

10 *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. História-MTA TTI, Bp., 2011. 96.

11 Az oklevelet hamisítványnak minősítette (a teljesség igénye nélkül) Erdélyi László, Hóman Bálint, Szentpétery Imre és Richard Marsina is. A korábbi véleményekkel szemben Érszegi Géza az alapítólevél hitelessége mellett érvelt. *Erdélyi László*: Az első állami egyenes adó elmélete. Szent Bonaventura Ny., Kolozsvár, 1912. 11–13., 21., 27–28.; *Hóman Bálint*: Adó vagy földbér? Századok 47. (1913) 190.; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II. Ed. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Akadémiai, Bp., 1923–1987. (= RA) 295. sz.; Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Academiae, Bratislavae, 1971–1987. (= CDES) I. 144.; *Érszegi Géza*: A leleszi monostor alapítóleveléről (1214). Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 16. (2003) 13–19.

12 CDES I. 144–150. (kritikai kiadás).

az 1214. évi oklevél az első végrendelet eltűnéséről leírt, úgy az iratot az Imre király és testvére, András herceg közötti trónharcok viharai sodorhatták el. III. Ince pápa értesülései szerint 1199. március 10-én Imre fegyveres kíséretével a király ellen konspiráló¹³ váci püspök székesegyházába vonult. Miután a püspököt lerángatták az oltár lépcsőjéről, majd kivonszolták a saját templomából, feltörték a sekrestyét, és a templom kincstárából többek közt a püspök vagyonát (*patrimonium*) is magukkal vitték, amit Boleszló egy általa újonnan alapított szerzetesháznak¹⁴ (*domui cuidam religiosae*) szánt.¹⁵ Ezt az intézményt Érszegi Géza a „leleszi monostor magjával” azonosította.¹⁶ A leleszi alapítást egyébként a prépostság úgynevezett alapítólevele érdekes módon nem köti *expressis verbis* a váci püspök személyéhez, abban mindössze annyi szerepel, hogy a főpap örökölt, adományul kapott és vásárolt birtokait a leleszi premontreiekre, magát a monostort pedig – rokonsága kizárásával – királyi egyház gyanánt (*uti regalem ecclesiam*) keresztfiára, a későbbi IV. Béla királyra hagyta.¹⁷ Boleszlót elsőként egy 1252. évi királyi oklevél jelöli meg a monostor alapítójaként (*fundator*).¹⁸

A prépostság kegyura tehát Béla király lett,¹⁹ aki 1252-ben Miklós bán fiát, András *comest* és utódait tette a monostor patrónusaivá,²⁰ akik feltehetően a Gutkeled nem sárvármonostori ágához tartoztak.²¹ Arra, hogy a sárvármonostoriak pontosan mikor és miért szűntek meg a prépostság patrónusainak lenni, nincs adat. Az azonban, hogy IV. László 1274-ben a saját egyházaként (*ecclesie nostre sancte crucis de Lelez*) emlegette a monostort, legalábbis arra utal, hogy a kegyuraság legkésőbb IV. László uralkodásának első felében ismét királyi kézbe került.²²

1290. április 29-én IV. László a leleszi monostor kegyuraságát a Balogsemjén nembeli Ubul fia Mihály *comes* fiainak, István és Pál mestereknek adományozta.²³ Ugyanaznap kelt másik oklevelével felszólította az egyház prépostját, konventjét,

13 1199: Árpádkori új okmánytár. I–XII. Szerk. Wenzel Gusztáv. MTA, Pest–Bp., 1860–1874. (= ÁÚO) VI. 200.

14 Érszegi Géza fordítása. *Érszegi G.*: i. m. (11. jz.) 17.

15 1199: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Typ. Univ., Budae, 1829–1844. (= CD) II. 359.

16 *Érszegi G.*: i. m. (11. jz.) 17.

17 Vö. CDES I. 145.

18 CD IV/2. 140–141. (RA 980. sz.).

19 1252: ius Patronatus monasterii S. Crucis de Lelesz, quod quidem ius in ipso monasterio nobis cesserat venerabilis pater Bogyizlaus, quondam Episcopus Vacienensis – CD IV/2. 140. Vö. 1214: CDES I. 144–150. Az oklevél szövege alapján Boleszló egyértelműen Bélát, és nem Andrást tette meg a monostor kegyurának. Vö. *Körmendi T.*: i. m. (6. jz.) 46.; *Kiss G.*: i. m. (2. jz.) 70.

20 CD IV/2. 140.

21 *Karácsonyi János*: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. MTA, Bp., 1900–1901. II. 59.; *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. In: Arcanum DVD Könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret. Arcanum, Bp., [2004.] Gútkeled nem 5. Sárvármonostori ág 1. tábla: elágazás.

22 1274: Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350). I. Ed. Ľubomír Juck. Veda, Bratislava, 1984. 61. (RA 2480. sz.). Vö. *Oszvald F.*: i. m. (4. jz.) 246.

23 CD V/3. 487. (RA 3553. sz.). Vö. *Engel P.*: i. m. (21. jz.) Balogsemjén nem 1. Kállai 1. tábla: semjéni ág.

jobbágyait és népeit, hogy az új patrónusoknak minden szokásos jogot, szolgálatot és mindent, ami őket illet, biztosítsanak.²⁴ A király május 27-én újabb parancsot intézett Lelesz népeihez: elrendelte a monostorhoz tartozó népek *mansiói* után szedett, Mihály *comes* fiainak, István és Pál mestereknek átengedett egy fertős *collecta* mielőbbi megfizetését.²⁵ A két említett, április végén kelt királyi oklevél kitér arra is, hogy a prépostság patrónusai addig IV. László adománya révén Simon fiai, Baksa, Tamás, Dénes, Detre, György és Simon²⁶ voltak, de őket, továbbá Tamás fiait, Lackot (Lászlót) és Dancsot²⁷ a kegyuraságtól a király „nyilvánvaló és közismert kihágásaik miatt” (*propter manifestos et notorios excessus*) megfosztotta.²⁸

Lelesz kegyuraságának Árpád-kori, 13. századi története már az eddig ismert adatok tükrében is jócskán bővelkedett a fordulatokban, amit jól mutat, hogy az 1252 és 1290 között eltelt nem egészen négy évtizedben IV. Béla király, a sárvár-monostori Gutkeledek, illetve IV. László király után a Baksa rokonság és a Balogsemjén nembeliek is a monostor patrónusainak szerepében tűntek fel.²⁹ Az Árpád-kori patronátus története Szécsi Miklós országbíró 1355. október 21-én kiadott ítéletlevele³⁰ segítségével egészíthető ki, illetve pontosítható. Az országbíró a monostor kegyuraságáért Sztritei László fia Tamás³¹ és Eszenyi Tamás fia János³² felpereseknek az uralkodó, I. Lajos király és rajta keresztül a leleszi prépost mint alperes(ek) ellen 1354-ben, Zólyomban indított perét írja le,³³ melynek során több oklevél bemutatására is sor került.

Az 1355. évi ítéletlevél szövegében tartalmi átírás vagy említés formájában megőrzött oklevelek közül hét használható fel a kegyuraság Árpád-kori történetének kiegészítésére (vö. *1. táblázat*): hat IV. László király ez idáig ismeretlen oklevele (1, 3, 4, 5, 6, 7),³⁴ és egy, a leleszi konvent által kibocsátott diploma (2). Mivel a királyi oklevelek közül ötről (3, 4, 5, 6, 7) az országbírói ítéletlevél világosan

24 ÁÚO IX. 558–559. (RA 3554. sz.).

25 ÁÚO IX. 549. (RA 3558. sz.).

26 Vö. Engel P.: i. m. (21. jz.) Baksa rokonsága 1. tábla.

27 Vö. uo. Baksa rokonsága 7. tábla: Sztritei, Csapi (polyánkai).

28 ÁÚO IX. 558–559. (RA 3554. sz.).

29 1252: CD IV/2. 140–141. (RA 980. sz.). Vö. Balics Lajos: A római katolikus egyház története Magyarországon. I–II. Szent István-társulat, Bp., 1885–1890. II. 269.; Oszvald F.: i. m. (4. jz.) 245–246.; Körmendi T.: i. m. (6. jz.) 46.; Kiss G.: i. m. (2. jz.) 70.; 1290. ápr. 29.: CD V/3. 487. (RA 3553. sz.); (1290.) ápr. 29.: ÁÚO IX. 558–559. (RA 3554. sz.); 1290. máj. 27.: ÁÚO IX. 549. (RA 3558. sz.). Vö. Balics L.: i. m. II. 269.; Oszvald F.: i. m. (4. jz.) 246.; Kiss G.: i. m. (2. jz.) 70–71., ill. 314. jz.

30 DF 233 687. Kiadását ld. a függelékben.

31 Vö. Engel P.: i. m. (21. jz.) Baksa rokonsága 7. tábla: Sztritei, Csapi (polyánkai).

32 Vö. uo. Baksa rokonsága 8. tábla: Csapi (Eszenyi).

33 A jogvita során a pereskedő felek által bemutatott, az ítéletlevélben tartalmilag átírt – szám szerint tizenhárom – oklevél közül mindössze egynek az eredeti példánya maradt ránk (1342: DF 233 628.). További egy esetben rendelkezünk az eredeti oklevélről készült fénypéppel (1348: MNL OL, Diplomatikai Levéltár [= DL] 104 915.), a többi oklevél – tudomásom szerint – kizárólag ebből az ítéletlevélből ismert.

34 Az országbírói ítéletlevélben szereplő oklevelekre a továbbiakban az *1. táblázat* sorszámaival hivatkozom.

kimondja, hogy év nélküli (*annos tamen emanationis sue in se non habentes*), a maradék egyről (1) pedig valószínűsíthető ugyanez,³⁵ meglehetősen bizonytalan eredményeket ígérő vállalkozás mind az oklevelek relatív kronológiájának a megállapítása, mind elhelyezésük a korábban említett, IV. László uralma alatt kiadott, évi és napi kelettel is rendelkező oklevelek sorában. A hét oklevél közül mindössze egy ad abszolút támpontot a kronológiához: a leleszi konvent 1283. évi kiadványa (2) – célszerű tehát ebből kiindulni. Az oklevél szerint a lelesziek Simon fiát, Tamás *comest* IV. László parancsára egyházuk patrónusává fogadták. Aligha véletlen, hogy az 1283. évi oklevél Simon hat fia közül kizárólag Tamást említi: arról lehet szó, hogy a kegyuraságot eredetileg Tamás kapta az uralkodótól – méghozzá 1283 táján, a konvent oklevele ugyanis bizvást tekinthető az egyházra szóló királyi adomány (1) *terminus ante quem*jének.

Feltételezve, hogy a prépostság kegyuraságának Tamás birtokába jutása nem volt független saját maga és rokonsága szűkebb-tágabb környékbeli birtokszerzéseitől, nem elhanyagolható ezek rövid áttekintése.³⁶ Tamás a királyi agaraszok ispánjaként testvéreivel, Baksával, Dénessel, Detrével, Györggyel és Simonnal még 1271-ben kapta meg a feketehalmi várnál tett szolgálataiért V. István királytól a zempléni várhoz tartozó, lakatlan Kengyelteleke (*Kengeltelequi*) földet.³⁷ Miután 1280-ban IV. László Tamásnak adományozta a királyi erdőövök földjét, a Patakhhoz tartozó Radványt,³⁸ a testvérek egy sor felső-Tisza-vidéki birtokot szereztek csere, de főleg vétel útján: 1280-ban a bodroghközi, Zemplén megyei Kövesdet és Semjént, illetve a szabolcsi Halászt,³⁹ 1281-ben az Ung megyei Sztritét,⁴⁰ 1282-ben Karcsát⁴¹ és szintén 1282-ben Eszenyt (előbbi Zemplén, utóbbi Szabolcs megye).⁴² Ez a meglehetősen rövid idő alatt kialakított szabolcsi–ungi–zempléni birtokháló adhatott alapot az összetartó⁴³ testvérek igényére egyfajta saját, „családi” egyházra a környéken, míg végül a család a közeli Leleszben találhatta meg a számítását, amit tehát 1283 körül (2) kaphatott meg

35 Habár az 1355. október 21-i ítéletlevél egyaránt tartalmi átírását adja a IV. László privilégiumát 1312-ben, majd az átíró oklevelet 1323-ban átíró és megerősítő I. Károly-okleveleknek, egyik sem említi IV. László adományozásának időpontját.

36 A Baksák birtokszerzéseire vonatkozó adatokat idézi *Karácsonyi J.*: i. m. (21. jz.) I. 163–165.

37 ÁÚO VIII. 342. (RA 2128. sz.).

38 CD V/3. 17.

39 CD V/3. 52–53. Vö. 1283: ÁÚO XII. 383.; Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeö. A zichi és vasonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Imre et al. Magyar Történelmi Társulat, Pest–Bp., 1871–1931. (= Zichy) I. 64.

40 DL 57 214.

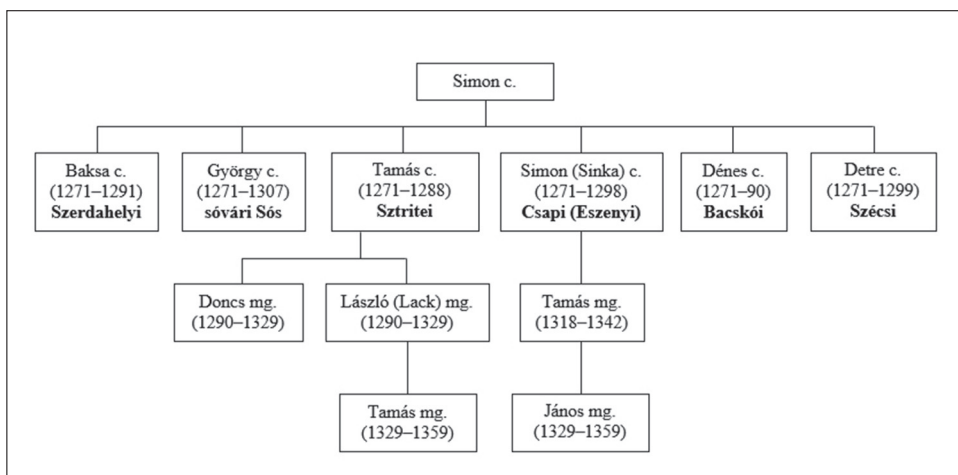
41 CD V/3. 132.

42 CD V/3. 321. = CD V/3. 510. (RA 3157. sz.). Vö. *Németh Péter*: A középkori Szabolcs megye települései. Ethnica, Nyíregyháza, 1997. 72.

43 A Baksák tudomásunk szerint egészen 1329-ig nem osztoztak meg birtokaikon. Vö. Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula. MTA, Bp., 1878–1920. II. 452–455. (Anjou-kori oklevéltár. I–XV., XVII., XIX–XXXI., XXXIII–XXXIV., XXXVIII. Szerk. Almási Tibor–Blazovich László–Géczi Lajos–B. Halász Éva–Kőfalvi Tamás–Kristó Gyula–Makk Ferenc–Piti Ferenc–Sebők Ferenc–Teiszler Éva–Tóth Ildikó. Bp.–Szeged, 1990–2015. [= Anjou-oklt.] XIII. 679. sz.).

Tamás IV. Lászlótól (1). Simon fia Tamásnak a korábban említett Radványon⁴⁴ kívül az Ung megyei Rát (*Rath*) megszerzésében is szerepe volt. Rát földet és falut 1284-ben Baksa, Tamás, György és testvéreik az 1282 őszén a kunok ellen vívott hód-tavi csatában⁴⁵ teljesített szolgálataikért kérték és kapták meg a királytól.⁴⁶ Könnyen lehet, hogy Tamás szintén a Hód-tónál szerzett érdemeire hivatkozva jutott Leleszhez.

Tamásnál maradva, és visszatérve az ítéletlevél tartalmilag átírt, dátum nélküli, királyi oklevelei relatív kronológiájának felállításához, a következő lépésben célszerű elkülöníteni a csak Tamást említőket (1, 3) azoktól, amelyekben a többi testvér is feltűnik (4, 5, 6, 7). Előbbiekből kettő van. Az egyik egy privilégium, a király futólag már többször érintett, a monostor kegyuraságára, haszonvételeire és tartozékaira szóló adománylevele (1), amelynek kiadása biztosan megelőzte az 1283. évi oklevélét. A másik diplomával IV. László bizonyos Martonos fia Benedek *comestől*⁴⁷ vette vissza az egyházat arra hivatkozva, hogy annak kegyuraságát Tamásnak korábbi oklevelével adta (3). Utóbbi oklevél kiadására tehát mindenképp a Tamásnak tett adományt követően került sor.

1. ábra. A Baksa rokonság leszármazási táblája (részlet)

(Az adatok forrása: Engel P.: Középkori magyar genealógia i. m. [21. jz.]

44 1280: CD V/3. 17.

45 A csata időpontjának részletes meghatározását ld. *Zsoldos Attila*: Téténytől a Hód-tóig. (Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata). *Történelmi Szemle* 39. (1997) 69–80., 86–97.

46 DL 57 217. (némileg hiányosan: CD V/3. 249–251.) (RA 3332. sz.).

47 Martonos fia Benedek *comes* esetleg azonos lehet az egi káptalan év nélküli, IV. László királynak címzett jelentésében feltűnő királyi emberrel. Zichy I. 71. Vö. *Engel P.*: i. m. (21. jz.) Agárdi-rokonság 1. tábla: Agárdi.

A monostor kegyuraságának története nagyobb hiátusok nélkül szöhető tovább, ha az 1355. évi ítéletlevélben tartalmilag átfűrt királyi oklevelek közül azokra koncentrálunk, amelyek a patronátus Simon fiaitól való elvételét és a nekik történő visszaadását (*reddidisset et restituisset*) említik. Két ilyen van: egy *memoralis* (4), valamint egy, bizonyos Bánk ifjúnak címzett oklevél, ami az előbbi tény fényében arra utasítja őt, hogy a monostor kegyuraságából vonja ki magát (5). Kézenfekvő lenne ezt az elvételt az ismert, 1290. áprilisi elvételnak megfeleltetni, Lelesz visszaadását pedig a végnapjait élő, rohamosan olvadó társadalmi bázissal bíró uralkodó kétségbeesett kísérletének betudni, hogy a Felső-Tisza-vidéken ellene lázadók táborából a környék nemeseinek egy részét – tudniillik a Baksákat⁴⁸ – lemorzsolja, de erősebb érvek szólnak az elképzelés ellen, mint mellette. Noha Bánk *iuvénis*től – akit eszerint kegyúrként a Balogsemjének 1290. tavaszi, rövid leleszi „közjátéka” utánra, de a Baksák visszatérése elé kellene „beszorítanunk” (vö. 5) – a nevén kívül nincs információnk, már eleve az sem valószínű, hogy IV. László egyre fogyatkozó hívei kisebbitése árán próbált volna újabb támogatókat szerezni. Márpedig az 1290. április–májusban Lelesz kegyuraiként feltűnő Balogsemjén nembeli István és Pál, akiket a király június 18-án apjukkal, Mihállyal együtt ugocsai ispánokká tett,⁴⁹ a sors, a kunok, vagy talán inkább a Borsák szeszélye folytán végül mindhalálig, az uralkodó váratlan, július eleji meggyilkolásáig kitartottak mellette.⁵⁰ Ugyancsak feltűnő, hogy IV. László szóban forgó két oklevele (4, 5) a kegyuraságot kizárólag Simon fiaihoz köti, Tamás fiai közül sem Lászlót, sem Dancsot nem említi – feltehetően azért, mert az oklevelek kiadásakor ők még nem éltek. Ilyenformán azonban a két oklevél semmiképpen nem kelhetett 1290 áprilisa után, mivel László (Lack) és Dancs is szerepel az uralkodó 1290. április 29-i parancslevelében.⁵¹

A Baksák tehát hihetőleg nem egyszer, *nem először* vesztették el a leleszi egyházat 1290 tavaszán, amit IV. Lászlótól – 1290 nyarán – már nem is kaptak vissza. Úgy tűnik, korábban egyszer már visszaszerezték „monostorukat”, ami feltehetően 1288 körül történhetett. 1288 februárjában legalábbis Simon fiai, Tamás és Baksa visszakapták a királytól örökölt és szerzett birtokaikat,⁵² és megengedhetőnek tűnik ide kötni a prépostság visszaszerzését is (4, 5). Ekkor kelhetek a leleszi prépostnak, a monostor konventjének, jobbágynak és népeinek címzett, Tamás *comes* és Simon többi fia – mint kegyurak – iránti engedelmességre felszólító, szintén az 1355. évi ítéletlevél tartalmi átírásából ismert királyi parancsok is (6, 7).

Más kérdés, mi indíthatta a királyt a Baksák birtokainak és „egyházának” elvételére.⁵³ Minden bizonnyal hűtlenség. Habár adatok híján nehéz közelebbit mon-

48 Erről ld. később.

49 Vö. Zsoldos A.: Archontológia i. m. (10. jz.) 215.

50 Karácsonyi J.: i. m. (21. jz.) I. 182. A Balogsemjének 13. század végi politikai szerepvállalására újabban ld. Zsoldos Attila: IV. László és a Kállaiak ősei. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 42. (2000).

51 ÁÚO IX. 558–559. (RA 3554. sz.).

52 Zichy I. 64–65. (RA 3471. sz.).

53 A bekezdésben László utolsó éveit eseménytörténetének vázát Szűcs Jenő interpretációja alapján adom. Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Osiris, Bp., 2002. 441–445.

dani, elképzelhető egy helyi lázadás a király, illetve támogatói ellen; de gondolhatunk arra is, hogy Simon fiai – György kivételével – csatlakoztak az uralkodóval szemben a Kőszegiek segítségére siető Borsa Kopasz seregéhez. Alkalmasint az 1287. márciusi, Zsitvánál vívott csatából is kivették a részüket, és IV. László e húzásait „honorálhatta” javaik elvételével. Baksa Simon fiainak a király által a pártjára visszatérőknek meghirdetett, 1287. májusi vagy novemberi amnesztia révén sikerülhetett visszaszerezniük birtokaikat – és vélhetően a leleszi monostort is. Az ügy elsimításában testvérüknek, a „különutas”, királyhű, az országot a lengyel–magyar határvidék felől fenyegető tatár támadástól 1287–1288 fordulóján sikerrel megvédő Györgynek is szerepe lehetett. A testvérek, úgy tűnik, csak színleg tértek vissza az uralkodó hűségére, akitől hamarosan György is elfordult. Az 1289. december 7-én, majd 25-én kiadott, a tiszántúli megyék nemeseit is a Balogsemjén nembeli Ubul fia Mihály és fiai seregébe szólító királyi parancsok „aktív ignorálása” eredményezhette azokat a „közismert kihágásokat”, amelyekre hivatkozva 1290 áprilisának vége előtt IV. László elvette a Baksáktól Lelesz kegyuraságát, hogy azt éppen Mihály fia Istvánnak és Pálnak juttassa.

1. táblázat.

Az 1355. évi ítéletlevélben (DF 233 687.) tartalmilag átirat vagy említett Árpád-kori oklevelek feltételezett relatív kronológiája⁵⁴

	Keltezés	Az oklevél valószínű kelte	Regesza
1.	–	1283 k.	[IV.] László király a leleszi monostor kegyuraságát minden haszonvételével és tartozékával Tamás <i>comes</i> nek adományozza. ⁵⁵
2.	1283		A leleszi konvent oklevele szerint a konvent és a monostor népei biztosítják [IV.] László királyt, hogy parancsának megfelelően Tamás <i>comest</i> , Simon fiát a monostor kegyurának és különös védelmezőjüknek elfogadták.
3.	–	1283 k.	[IV.] László Martonos fia: Benedek <i>comes</i> nek címzett oklevelével kinyilvánítja, hogy bár a leleszi monostor kegyuraságát másik oklevelével Benedek <i>comes</i> re ruházta annak kérésére, de mivel a kegyuraságot Simon fia: Tamás <i>comes</i> nek korábbi oklevelével adta, ezért az teljesen őt [ti. Tamás <i>comest</i> – K. V.] illeti, ezért a király megparancsolja Benedek <i>comes</i> nek, hogy oklevelének kézhezvételét követően késedelem nélkül, teljesen adja vissza Tamásnak a tőle esetleg kegyuraság címén elvett dolgokat.
4.	–	1288	[IV.] László király memorialis oklevele szerint bár Tamás és Baksa <i>comes</i> ektől és <i>fratereiktől</i> : Simon fiaitól elvette a leleszi monostor kegyuraságát, Simon fiainak szolgálataiért azt mégis visszaadja nekik.

54 Az oklevelek a táblázatban viselt számuk alapján könnyen megtalálhatók az ítéletlevél szövegkiadásában (ld. Melléklet).

55 Említi I. Károly 1312. évi privilégiuma. Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I–II. Ed. Vincent Sedláč. Academia, Bratislavae, 1980–1987. (= RDES) I. 452. (tartalmi átirás alapján) (Anjou-oklt. III. 417. sz.).

	Keltezés	Az oklevél valószínű kelte	Regeszta
5.	–	1288	[IV.] László király Bánk ifjúnak címzett oklevelével – mivel a leleszi monostor kegyuraságát Baksa és Tamás <i>comes</i> eknek és <i>fratere</i> iknek: Simon fiainak visszaadta – megparancsolja Bánknak, hogy a leleszi kegyuraságot Simon fiainak adja vissza, és magát attól teljesen tartsa távol.
6.	–	1288	[IV.] László király oklevele szerint megparancsolja a leleszi monostor prépostjának, konventjének, jobbágynak és népeinek, hogy Tamás <i>comes</i> nek és Simon más fiainak mint kegyuruknak minden szokott jogot, szolgálatot és amivel tartoznak, teljesen adjanak meg.
7.	–	1288	[IV.] László király a megelőzővel (6.) valószínűleg hasonló tartalmú oklevele ⁵⁶

2. táblázat. Lelesz patrónusai az Árpád-korban

1214–1252	IV. Béla
1252–?	Gutkeled nem sárvármonostori ág (?): Miklós bán fia András <i>comes</i>
1274	király
1283 k.–	Baksa rokonság: Simon fia Tamás
1283 k.	Martonos fia Benedek <i>comes</i>
1288 k.	Bánk <i>iuvēnis</i>
1288 k.–	Baksa rokonság: Simon fia Baksa, Tamás, Dénes, Detre, György és Simon; Tamás fia Lack/László és Dancs
1290. április 29.–	Balogsemjén nem: Ubul fia Mihály fia István és Pál
1298–1303 k.	Baksa rokonság

A monostor patrónusai a 14. században

István és Pál kegyurasága rövid és átmeneti epizódnak bizonyult a monostor történetében. A Balogsemjének befolyása IV. László halálával semmivé lett. Mihály fia Istvánt elfogták, Pál külföldre menekült, birtokaikat is elvesztették,⁵⁷ így aligha meglepő, hogy a következő alkalommal ismét a Baksákkal kapcsolatban hallunk a leleszi kegyuraságról. 1298–1303 között Bicskei Gergely választott esztergomi érsektől kérték IV. László erre vonatkozó adományának megerősítését.⁵⁸ A 14. század első harmadában a Baksák kegyurasága folyamatosan adatol-

56 Az ítélettelvél összevonja IV. László két oklevelének tartalmi átírását (*in tenoribus vero aliarum duarum litterarum sepiusnominati domini Ladislai regis inter cetera adinveniebatur*), amit azok tartalmának nagymértékű hasonlósága, esetleg azonossága magyarázhat.

57 Karácsonyi J.: i. m. (21. jz.) I. 182. Vö. Zsoldos A.: A Kállaiak ősei i. m. (50. jz.) 185–190.

58 priuilegium Domini Gregorii, Strigoniensis Ecclesiae electi, ac Administratoris, super consensus sui praebitione donationis Patronatus S. Crucis de Lelez, per Ladislaum regem Georgio, filio Simonis et fratribus suis collati – CD IX/2. 299. Vö. Karácsonyi J.: i. m. (21. jz.) I. 161. Az irat

ható. 1312-ben Eszenyi Tamás fiai, László és Dancs elérték I. Károly királynál, hogy a Patak királyi várost kifosztó Amádé-fiak zsákmányának visszaszerzéséért és más szolgálataikért nekik adja Lelesz kegyuraságát, megerősítve számukra IV. László apjuk, Tamás *comes* részére szóló adományát.⁵⁹ I. Károly átíró oklevelét 1323-ban új pecsétje alatt is átírta és megerősítette.⁶⁰ László és Dancs a köztes időben több alkalommal képviselte a monostor érdekeit. 1317-ben kijárták a királynál az egyház hatalmaskodva elfoglalt Bihar megyei Megyer és Micske, valamint Zaránd megyei Pénteklaka birtokainak visszaadását, ugyanakkor kegyúri pozíciójuk megerősítését is,⁶¹ 1320-ban pedig a prépostság Druget Fülöp által Salamon faluba elmozdított hetivásárának Leleszre történő visszahelyezését sikerült elérniük.⁶² A leleszi prépostság feletti kegyuraság Simon leszármazottainak 1329. évi, az egri káptalan által írásba foglalt birtokosztályában is feltűnt. Ezzel kapcsolatban úgy egyeztek meg, hogy a patronátussal a monostor minden falujában – Egyházaskapost kivéve, ahol a kegyúri jogok teljességét Tamás fiai, Doncs és László élvezhették – közösen rendelkeznek.⁶³ Mivel I. Lajos király 1348. december 13-i oklevele a premontrei prépostságot már királyi kegyurasága alatt állónak mondja,⁶⁴ a Baksák valamikor a két időpont (1329–1348) között veszíthették el a monostort. 1355. évi, az 1354–1355. évi per ítéletét meg-

keltezése Bicskei Gergely (választott) érseki méltóságának idején alapul. Vö. *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (10. jz.) 82.

59 RDES I. 452. (tartalmi átírás alapján) (Anjou-oklt. III. 417. sz.).

60 DF 233 687. (Anjou-oklt. VII. 695. sz.; RDES II. 486.). Az ítéletével az 1323. évi átíró oklevél tartalmi átírásakor a király 1312. évi privilégiumát – nyilván tévedésből – a középső (*predictis litteris suis privilegialibus sub mediocri suo sigillo consignatis*), az 1323. évi átírást pedig az új királyi (eszerint tehát a harmadik – K. V.) pecsét alatt kiadottnak mondja (*idemque privilegium [...] appensione [...] sui sigilli novi et autentici valido patrocínio perpetuo valere confirmasset*). A felperesek által bemutatandó oklevelek felsorolásánál ugyanakkor a szöveg az 1312. évi privilégiumot – helyesen – I. Károly korábbi (*sub priori et antiquiori sigillo ipsius domini Karoli regis*), az 1323. évi átíró oklevelet pedig a középső, a Havasalföldön elveszett (vagyis a második – K. V.) pecsétjével megerősítettnek írja le (*sub mediocri sigillo iamdicti domini Karoli regis in partibus transalpinis casu deperdito*). Vö. *Gárdonyi Albert*: I. Károly király nagypecsétjei. Turul 25. (1907) 56.

61 RDES II. 137. (tartalmi átírás alapján) (Anjou-oklt. IV. 674. sz.).

62 RDES II. 249. (tartalmi átírás alapján) (Anjou-oklt. V. 747. sz.); RDES II. 250. (tartalmi átírás alapján) (Anjou-oklt. V. 750. sz.).

63 *super patronatu autem ecclesie sancte crucis de Lelez taliter inter se uniformiter retulerunt concordasse, quod dictus patronatus eiusdem ecclesie sancte crucis de Lelez in omnibus villis suis preter villam Eghazas Kapus in qua totum ius patronatus preter id quod in aliis villis ecclesie communiter haberent cum eisdem Donch et Ladislao filiis Thome fratribus ipsorum senioribus et suis heredibus communiter reliquissent et coram nobis reliquerunt iure perpetuo obtinendum salvis tamen iuribus dicte ecclesie sancte crucis de Lelez et prepositi eiusdem* – AO II. 454. (DL 40 566.) (Anjou-oklt. XIII. 679. sz.). Vö. *Körmendi T.*: i. m. (6. jz.) 52.: 18. jz.; *Valter Ilona*: Egyházashelyek és templomok a középkori Bodroghözben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 8. (1969) 117. A kegyuraságot érintő rendelkezés más, a fent leírtaknak ellentmondó értelmezését ld. *Soós Elemér*: Adatok a leleszi prépostság történetéhez. I–II. Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez 5. (1899) I. 78.

64 DL 104 915. (Anjou-oklt. XXXII. 904. sz.).

előző birtokosztályaikban nincs már külön rendelkezés a leleszi kegyuraságra vonatkozóan, így a Csapi (Eszenyi) és a Sztritei ág 1355. júliusi külön osztályában sem.⁶⁵

A két ág Leleszre vonatkozó jogigényét az 1354–1355. évi per szüntette meg véglegesen.⁶⁶ A jogvitát a király előtt Zólyomban megjelenő Sztritei László fia Tamás és Eszenyi Tamás fia János indította. A nemesek magukat a monostor „valódi kegyurainak” (*veri patroni*) mondták, ennek bizonyítására IV. László és I. Károly okleveleit is bemutatták. Tamás és János állítása nyomán I. Lajos, hogy kiderüljön, ki alapította és javadalmazta a leleszi egyházat – valamelyik uralkodó, a nemesek elődei, avagy valaki más –, és ebből kifolyólag kit illet a kegyuraság, a leleszi prépostot okleveleinek 1354. október 20-i bemutatására utasította. Erre végül csaknem egy év elteltével, 1355. október 6-án került sor a sűrű leleszi prépostváltásokra⁶⁷ és más indokokra hivatkozva elrendelt perhasztások miatt. A határnapon mindkét fél – Tamás és János, illetve Péter leleszi prépost – személyesen járult a királyi jelenlét bírósága elé, ahol a felperesek 11 oklevelet mutattak be Szécsi Tamás országbírónak és bírótársainak, majd ítéletet kértek: IV. László öt év nélküli (3, 4, 5, 6, 7), I. Károly király 1320. április 6-i,⁶⁸ 1312. évi,⁶⁹ 1323. évi⁷⁰ és 1317. évi,⁷¹ Fülöp szepesi és újvári *comes* 1320. április 6-i,⁷² valamint a leleszi konvent 1283. évi oklevelét (2). Az alperes prépost a király két, 1342. október 1-jén,⁷³ továbbá 1348. december 13-án⁷⁴ kiadott oklevelét mutatta be. Az 1342. évi oklevél a monostor 1214. évi alapítólevelének uralkodói megerősítése volt, az 1348. évi pedig egy *prohibitoria*: a király, miután káplánjától, Balázs préposttól megtudta, hogy a Baksák a kegyuraság megszerzésére aspirálnak, aminek érdekében több káptalannal, konventtel és az ország bírásaival okleveleket adtak ki, az egyház patrónusaként eltiltotta őket ettől.⁷⁵ Miután Szécsi Tamás ezt firtató kérdésére kiderült, hogy a felperesek elődei nem álltak

65 1355: *pretaxatas possessiones et porciones possessionarias, in dictis adequacione et diuisione memoratis partibus premissis modo devolutas, eadem partes cum vniuersis vtilitatibus et pertinentiis ipsarum ut pote [...] Patronatibus ecclesiarum et Capellarum, in eisdem constructarum, ac sub eisdem metis et Limitacionibus, necnon signis metalibus, sub quibus queque parcium, eisdem, ante presentem diuisionem Habuissent et possedissent, et in posterum Habere tenere et plenarie possidere valerent et possent* – Zichy II. 643.; 1355. jún. 29.: AO VI. 350–352.

66 DF 233 687. Kiadását ld. a tanulmány végén.

67 Vö. *Kumorovitz Bernát*: A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig. In: *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára (1134–1934). Fejezetek a magyar premontreiek nyolcszáz éves multjából. A Jászó-Premontrei Kanonokrend gödöllői konventje*, [Gödöllő], 1934. 27.

68 RDES II. 249. (tartalmi átírás alapján) (Anjou-oklt. V. 747. sz.). A felsorolt Károly-kori oklevelek tartalmát ld. fentebb.

69 RDES I. 452. (tartalmi átírás alapján) (Anjou-oklt. III. 417. sz.).

70 RDES II. 486. (Anjou-oklt. VII. 695. sz.).

71 RDES II. 137. (tartalmi átírás alapján) (Anjou-oklt. IV. 674. sz.).

72 RDES II. 250. (tartalmi átírás alapján) (Anjou-oklt. V. 750. sz.).

73 DF 233 628. (CD IX/1. 54–55.: csak az átírókeret) (Anjou-oklt. XXVI. 516. sz.).

74 DL 104 915. (Anjou-oklt. XXXII. 904. sz.).

75 DL 104 915. (Anjou-oklt. XXXII. 904. sz.).

rokonságban a leleszi monostor alapítójával, Boleszló váci püspökkel, többek közt azzal érvelve, hogy sem Tamás és János, sem elődeik nem nyertek *új adományt* a birtokra, és/avagy⁷⁶ IV. László Károly által helyben hagyott adományát nem erősítették meg a királlyal, a felpereseket marasztalta el a perben. Egyúttal az ügyben való további pereskedéstől is eltiltotta őket.

A korábbi szakirodalomban olvasható, hogy 1362-ben a Baksák – mint patrónusok – szerződést kötöttek a budai János mesterrel a leleszi egyház tornyának felépítésére.⁷⁷ A fentebbiekből azonban egyértelműen kiderül, hogy ekkor már nem a Baksák Lelesz kegyurai. Ezt igazolja a leleszi prépostság magánlevéltárában őrzött 1362. májusi 25-i kiadvány is, amely szerint Péter prépost – és nem a Baksák – állapodtak meg János budaváraljai kőfaragóval 200 forintban egy, a leleszi templomhoz építendő, 50 rőf magas, 6-6 rőf széles oldalfalú torony és a nyugati oldalon egy kapu (*hostium*) emeléséről.⁷⁸ Valójában 1355-ből és későbből – egyelőre – csak a királyi kegyuraságról árulkodó adatokat találunk. 1355 novemberében, amikor a prépost a bihari Micskét, Megyert és Hagymást akarta elcserélni a váradi püspökkel annak közelebb fekvő, szabolcsi Egyházaspátróh, Örpátróh, Bajul, illetve Dobokatelek nevű birtokaira, a cseréhez a királytól – minden bizonnyal annak kegyúri minőségében – előzetes engedélyt kért.⁷⁹ Ugyanígy tett a konvent 1358-ban, mielőtt a beregi Zápszoly (*Saptzul*) falu területén lévő szőlőjét elcserélte a lónyai nemesek Patak határában fekvő királyhegyi (*in districtu civitatis Pataak dicte et in monte Kyrallhege dicto*) szőlőjével. Utóbbi ügylethez a lelesziek a premontrei rend magyarországi vizitátorának, István sági apátnak a hozzájárulását is kikérték.⁸⁰

A monostorral való rendelkezés hagyománya a Baksák körében ugyancsak erős lehetett, ha az 1355. évi elmarasztaló ítélet után még csaknem száz év elmúl-

76 Az „új adomány” fogalmának értelmezéseire ld. *Engel Pál*: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. In: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Vál., szerk., a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Osiris, Bp., 2003. 527–554.

77 Vö. *Körmendi T.*: i. m. (6. jz.) 52.: 18. jz.

78 DF 233 720.

79 *ex consensu et permissione incliti principis domini nostri dei gracia Lodovici regis Hungarie* – DF 233 688. Lelesz bihari birtokainak cseréjére, korábbi álláspontommal ellentétben, úgy vélem, sem ekkor, sem 1387-ben nem került sor (ekkor Micskét és Hagymást szándékoztak elcserélni a zempléni Vajdára), ahogy azt korábban leírtam. Vö. *Kovács Viktória*: A leleszi premontreiek szálakai birtoklásának háttere. *Történelmi Szemle* 57. (2015) 275. Vö. *Bunyitay V.*: i. m. (9. jz.) II. 279., III. 263. Mivel egyik esetben sem (1355: DF 233 688.; 1387: CD X/1. 388., CD X/8. 222–223. = DF 233 971. = Zsigmondkori oklevéltár. I–XII. Összeáll. Mályusz Elemér et al. Akadémiai–MOL, Bp., 1951–2013. [A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II.: Forráskiadványok I., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52.; = ZsO] I. 23. sz.) egy független hiteleshely előtt kötött szerződésről van szó, hiszen tulajdonképpen mindkét iratban csak az egyik fél, ti. a leleszi „van jelen” aktívan, az oklevelek nem contractusok, csak afféle szándéknyilatkozatoknak tekinthetők, talán éppen a prépostok váradi küldötteinek készültek. Hogy a csere 1387-ben sem történt meg, megerősíti, hogy Lackfi István nádor 1388-ban kiadott ítéletlevelében – Garai Miklós nádor 1382-ben hozott, privilégiumba nem foglalt döntését megerősítve – Micskét a Garai Miklós oklevelében foglalt határok alatt a leleszi prépostnak és az egyház konventjének ítélte. DF 233 979.

80 DL 84 273.

tával is élt: az egyház kegyurasága és a prépostság adományozásának joga (*facultas collatio prepositure*) 1441-ben – ha csak rövid időre is – Csapi Imre fia Ákos hűsége és támogatása jutalmául, I. Ulászló adományából visszakerült a rokonsághoz.⁸¹ Az adománylevél sajnos nélkülözi a részleteket „a király elődeinek – udvari vitéze, Ákos által felmutatott – hiteles okleveleiről”, amelyek szerint a prépostság kegyúri jogait sokáig felmenői, köztük a monostor alapítói és javadalmazói (!) gyakorolták; Ákosnak ráadásul arról is sikerült meggyőznie Ulászlót, hogy a kegyuraság elődeinek a jogaik fenntartása terén mutatkozó érdektelensége miatt került annak idején, és volt egészen addig jogtalanul (*indebite*) királyi kézben.⁸² Mivel Csapi Ákos kijelentéseinek egy részét semmilyen általunk ismert, a rokonság birtokában lévő irat nem támaszthatta alá, különösen nem az 1355. évi, állításainak kategorikusan ellentmondó ítéletével, sokkal inkább egy (vagy több), az 1354–1355. évi pert követően, talán éppen erre az alkalomra készítettet oklevélen alapulhatott az „akció”. A Baksa rokonság leleszi patronátusa Ulászlóval együtt szállhatott végleg sírba; a kegyúri jogokat 1449-ben Hunyadi László „hivatalosan” is Pálóczi Lászlónak adta,⁸³ ezzel a prépostság tartósan a Pálóciak védőszárnyai alá került, Lelesz patrónusai a középkor végéig a család tagjai, Imre, majd Antal és Mihály voltak.⁸⁴

81 DL 37 242 (12). Idézi: *Antonius Szirmay*: Notitia topographica politica inelyti comitatus Zempléniensis. Ed. Martinus Georgius Kovachich. Typ. Univ., Budae, 1803. 309. A rokonság név szerint felsorolt tagjai: István, Ákos carnalis frater, (Csapi) Miklós fia László, Csapi Pál fia Domonkos; (Sztritei) Domonkos fia László és Miklós, Sztritei János fia Tamás; (Szécsi) Jakab fia György és Szécsi (másik) Jakab fia Miklós; Agóci János fia Dénes és Agóci István fia György; (Szerdahelyi) Ferenc fia Miklós és Szerdahelyi János; Sóvári Sós György és István. DL 37 242 (12).

82 1441: ipsum Akus et fratres suos subscriptos ad patronatum ecclesie sancte crucis de Lelez et preposituram eiusdem ordinis premonstratensis per predecessores eorum, ut fertur fundate, pariter et dotate merum ius habere, ac progenitores ipsorum huiusmodi iuri patronatus dicte ecclesie in conferenda et disponenda, cui maluissent, preposituram eiusdem per plura tempora usos et gavisos fuisse, sed tandem ipsum ius patronatus ab eis per quosdam predecessores nostros reges Hungarie eisdem predecessoris ipsius Akus et fratrum suorum ad deffendendum iura eorum tepidis occupatum et hucusque indebite tentum exitisse certitudinaliter comperimus – DL 37 242 (12).

83 Az oklevél „a modo in antea” kitétele alapján a kegyúri jogokat Pálóczi László már az adománylevelet megelőzően is gyakorolhatta. Stiftsarchiv Geras, Urkunden (1188–1992) 1449. ápr. 18. http://monasterium.net/mom/AT-StiAGe/Urkunden/1449_IV_18/charter (utolsó letöltés: 2017. jan. 4.).

84 1466: DL 72 006.; 1473: DF 234 478.; 1505: DF 234 603. Szirmaynál Wagner alapján 1502-re keltezve. Vö. *Szirmay, A.*: i. m. (80. jz.) 309. Wagner azonban a helyes évi keletet adta meg. Vö. *Carolus Wagner*: Collectanea historiae ecclesiasticae Hungaricae. Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK), Kézirattár, Quart. Lat. 1108. fol. 63v; 1522: DF 258 561. Vö. 1519: *Horváth Richárd–Neumann Tibor–Pálosfalvi Tamás–C. Tóth Norbert*: Németi Pál budai kanonok, majd bozóki prépost levelesládája. Magyar vonatkozású középkori oklevelek feltárása Morvaországban. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I–II. Szerk. Bárány Attila–Dreska Gábor–Szovák Kornél. Bp.–Debrecen, 2014. I. 109.

Az esztergomi érsek leleszi joghatósága

A leleszi Szent Kereszt-egyház a 14. század végi – 16. századi (1389–1513) forrásokban az esztergomi érsek joghatósága alatt álló intézmények között szerepel.⁸⁵ Az Árpád- és az Anjou-korból származó források az érsekség joghatósága tekintetében a 14. századra, annak is a második felére engednek némi rálátást, azaz a királyi patronátus időszakára, miután a prépostság korábban, a fent leírtak alapján több mint fél évszázadon át, az 1280-as évektől a Károly-kor végéig magánkegyuraság alatt állt. Mindez arra utalhat, hogy az esztergomi érsek Lelesz feletti joghatóságát a királyi kegyuraság alapozta meg.⁸⁶

1348 körül Dörögdi Miklós egri püspök⁸⁷ pert indított a leleszi prépost ellen – egyebek közt – a monostor faluja, Lelesz tizedei miatt, amelyekre a megyéspüspök igényt formált. Balázs prépost a pert Avignonban a pápa elé vitte, de az egri püspök végül a Balázs mögé álló esztergomi és a kalocsai érsek kérésére lemondott a követeléseiről; a főpap Leleszt illetően gyakorlatilag elismerte a premontrei rendnek adott pápai kiváltságok közül a tizedmentességet és a prépostság *exemptióját*.⁸⁸ Utóbbin, véleményem szerint, jelen esetben, a premontreiek rendi kiváltságaival⁸⁹ összhangban, a rendes (magyar) egyházi hierarchia alóli kivétel értendő, nem pedig az érseki joghatóság alá tartozás. 1371-ben János leleszi prépost a Dörögdi Miklóst követő egri püspöktől, Szécsényi Mihálytól kapott nehezen visszautasítható meghívást a május 6–8-ára meghirdetett egri egyházmegyei zsinatra: a püspök a megjelenést egyházi büntetések (*sub penis suspensionis interdicti et excommunicationis*) és 7 marka bírság kilátásba helyezésével igyekezett ösztönözni.⁹⁰ Nem tudjuk, hogy a prépost végül elment-e a zsinatra, az azonban bizonyos, hogy az egri püspökök a későbbiekben is számítottak a leleszi prépost megjelenésére zsinataikon, mivel 1385-ben Kanizsai János egri püspök (1384–1387)⁹¹ ötfős küldöttsége érkezett Pálóci Domonkos préposthoz (1378–1404),⁹² aki kiközösítés terhe alatt 15 napot kapott arra, hogy megjelenjen előtte, és magyarázatot adjon rá, miért maradt távol a zsinatától.⁹³

Az egri püspök – valós, vélt vagy vágyott – joghatóságára utaló jelek után a 14. század végén, Kanizsai János érseksége idején (1387–1418)⁹⁴ jelentek meg az Esztergom joghatóságát, illetve jogigényét kimondó források. 1388-ban Zadeleni Márton császári közjegyző foglalta írásba Pál leleszi örkanonok Pálóci Domokos prépost, a magyar premontrei rendtartomány vizitátora elleni, az egész magyaror-

85 1389, 1397, 1400, 1454, 1464, 1513: Kiss G.: i. m. (2. jz.) 179.

86 Vö. uo. 72.

87 Miklós 1330–1361 között volt Eger püspöke. Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. História–MTA TTI, Bp., 1996. I. 68.

88 1348: CD IX/1. 583–585. (a fejreresztában 1347. évi kelettel) (Anjou-oklt. XXXII. 493. sz.).

89 Ezeket III. Ince 1198. évi és IV. Márton 1281. évi kiváltságlevelei biztosították. Kiadásuk: Oszvald F.: i. m. (4. jz.) 236–237.

90 DF 233 840.

91 Engel P.: Archontológia i. m. (86. jz.) I. 68.

92 Kumorovitz B.: i. m. (66. jz.) 27.

93 DF 233 967.

94 Engel P.: Archontológia i. m. (86. jz.) I. 64.

szági premontrei rend nevében tett tiltakozását.⁹⁵ Pál szerint a prépost „tudatlanságában” (*ignorancia sui animi captus*) odáig ment, hogy Cíkó István egri püspök ellen foganatosított fellebbezésében azt állította: a leleszi prépostok emberemlékezet óta az esztergomi érsek zsinatát látogatták, és soha nem vettek részt az egri püspökén. Holott valójában sem a püspök, sem az érsek zsinatára nem jártak, és ha a leírtakban igazság lenne (*si ita est*), Domonkos egyházát annak *exemptióját* feladva az érseknek rendelte volna alá. Ráadásul – az örkanonok állítása szerint – a prépost nem állt el fellebbezésétől, ami ellen sem ő, sem a rend nem tudott jogi úton fellépni a vizitátor fenyegetései miatt.⁹⁶ A következő évben Kanizsai János érsek a prépost panaszára avatkozott be annak az egri püspökkel kialakult konfliktusába, amennyiben elrendelte a pataki plébánosnak, hogy szentelt olajat és krizmát juttasson a prépostnak, miután az egri püspök ezt megtagadta tőle. Utóbbi cselekedetével az egri püspök – az esztergomi érsek interpretációjában – az egyházának közvetlenül alávetett (*nobis immedietate subiectus*) leleszi prépostot az érseki joghatósággal ellenkező dolgokra akarta kényszeríteni (*ad aliqua nostre iurisdiccioni contraria vellet coartare*).⁹⁷

A „valódi”, „gyakorlati” joghatósági viták mindazonáltal Eger és Lelesz, és nem Eger és Esztergom között folyhattak a 14. század második felében. Erre éppen Kanizsai János esztergomi érsek IX. Bonifác pápához írt, erősen elragadtatott hangvételű, 1399. évi fellebbezőlevele világít rá. Az érsek ugyanis megelégedte a leleszi prépost, Pálóci Domonkos és pomázi Cíkó István egri püspök (1387–1399)⁹⁸ közötti újabb és újabb, pápai ügyhallgatók előtt lefolytatott joghatósági vitákat. Leginkább azonban amiatt neheztelt, hogy a felek a kérdésben a feje felett pereskednek, holott, amint azt levelében négyszer (!) is hangsúlyozta, Lelesz Esztergomnak van alávetve. Az érsek végül az Apostoli Székhez fellebbezett a két egyház ellen, egyúttal sürgetően kérte, hogy a periratokat (*apostolos*) mihamarabb (*instante, instantius et instantissime*) juttassák el hozzá. A két fél között – mint írja – „jelenleg is per van függőben Rómában”.⁹⁹ A fellebbezőlevél azért különösen értékes, mert belőle az érsek tolmácsolásában megismerhetjük a felek törekvéseit és többé-kevésbé hivatkozási alapjait is. Kanizsai János elmondása szerint Pálóci Domonkos jogtalanul – egyébként a premontreiek rendi kiváltságainak megfelelően¹⁰⁰ – azt állította, hogy felette, hasonlóan a többi premontrei egyházhoz, kizárólag a pápának van joghatósága, a püspököknek és az érsekeknek nincs. Cíkó István álláspontja szerint a monostor lelkiekben mindig is az egri püspökségnek volt alávetve: a lelesziek a püspöktől kapták az egyházi szentségeket, és zsinatra is oda kell menniük. Az érsek ezzel szemben amellett érvelt, hogy nem csak Lelesz és prépostja, de az összes többi magyarországi premontrei monostor is – akár az egyházmegyéjében vannak, akár nem – neki tartozik engedelmisséggel, és az ő lelki joghatósága alatt áll: ennek jeléül az egyházi szent-

95 DF 233 972. Regesztája: *Wagner, C.*: i. m. (84. jz.) fol. 54r.

96 Uo.

97 1389: DF 233 981.

98 *Engel P.*: Archontológia i. m. (86. jz.) I. 68.

99 CD X/2. 685–691.

100 Vö. 88. jz.

segeket már elődei idején is egyháztól kapták, és az érseki zsinatra jártak.¹⁰¹ Utóbbi állítás pikantériáját nem melleleg főleg az adja, hogy éppen a korábban az egri püspöki széket betöltő Kanizsai János (1384–1387)¹⁰² volt az, aki – ahogy arról fentebb már szó esett – Pálóci Domonkost 1385-ben felelősségre vonta azért, mert nem jelent meg az egyházmegyei zsinaton.¹⁰³

Az 1399. évi perből úgy tűnik, az esztergomi érsek Lelesz feletti joghatósága a 14. század legvégén még korántsem volt egyértelmű, hiába erősítette meg IX. Bonifác pápa 1389. november 14-i, Kanizsai érdekében – és nyilván sugalmazására – kiadott oklevelével egy sor másik egyház mellett¹⁰⁴ a leleszire nézve is az érseki *iurisdictiō*t mint régi és megtartott szokást (*consuetudinem eandem, sicut ab olim laudabiliter introducta et ex tunc pacifice observata*).¹⁰⁵ A pápai oklevél érvelése szerint a felsorolt egyházak az érseki zsinatra szoktak járni, valamint a pápai legátusi *procuratiō*k, a nunciusi *provisiō*k és más adók rájuk eső részét is az érseknek szokták leróni.¹⁰⁶ A leleszi magánlevéltár iratai között történetesen az utóbbiaknak ellentmondókat találunk. Például Cudar Imre egri püspök 1379. november 18-i nyugtáját arról, hogy két pápai legátus, Pádai Bonaventura bíboros és a Szent Bertalan apátja (*abbas sancti Bartholi* [!]) taksája címén a leleszi prépost 8 forintot fizetett neki.¹⁰⁷ 1388-ban ugyanakkor Cikó István egri püspök terhelt az egyházmegyéjére az egyházi javadalmak tizedei felének fejében Zsigmond király rendeletére kirótt 400 forint pápai adóból 14 forintot a leleszi prépostra.¹⁰⁸

A jogi akadályok a leleszi prépostság alávetése körül a pápa 1400. május 1-jén – minden bizonnyal szintén Kanizsai érdekében – kiadott oklevelével szűntek meg. IX. Bonifác ebben minden olyan oklevelet érvénytelenített, akár ő, akár elődei adták ki, ami a szövegében megnevezett egyháznak,¹⁰⁹ így Lelesznek is, mentességet biztosított a mindenkori esztergomi érsek joghatósága alól. A pápa a felsorolt egyházakat lelki és világi javaikkal együtt felmentette a – nem esztergomi – érsekek, a püspökök és más rendes bírák „joghatósága, uralma, hatalma, alávetése és vizitációja alól” (*ab omni iurisdictione, dominio, potestate, subiectione et*

101 CD X/2. 685–687.

102 Engel P.: Archontológia i. m. (86. jz.) I. 68.

103 DF 233 967.

104 Ezek listáját ld. Kiss G.: i. m. (2. jz.) 178–182.

105 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Bearb. Franz Zimmermann–Carl Werner–Gustav Gündisch. Hermannstadt–Köln–Wien–București, 1892–1991. (= UGDS) III. 254.

106 et quod praelati ac personae monasteriorum, praepositarum, decanatum et ecclesiarum praedictorum nullum alium praeter ipsum archiepiscopum in eorum superiorem habere et recognoscere et eidem archiepiscopo tamquam eorum immediato superiori et nulli alteri obedientiam et reverentiam debitas exhibere ac ad synodum eiusdem archiepiscopi, quoties illam per ipsum archiepiscopum celebrari contingeret, accedere et procurationibus legatorum ac provisionibus nunciorum sedis apostolicae persolvendis et aliis oneribus supportandis contributionem debitam facere consueverant – UGDS III. 254.

107 DF 233 920.

108 1388: DF 233 974. (hibásan: CD X/1. 458–459) (ZsO I. 833. sz.).

109 Ezek listáját ld. Kiss G.: i. m. (2. jz.) 178–182.

visitatione), és az esztergomi érsek védelme alá rendelte őket mint *exemptos immunes atque liberos* intézményeket.¹¹⁰

A leírtak alapján a Lelesz feletti joghatóságot a 14. század második felében nem kiforrott, statikus állapotként kell elképzelnünk, sőt a joghatóság alakulása még csak nem is határozottan egy irányba tartó folyamat volt. A helyzet, úgy tűnik, időről-időre megváltozott: a leleszi prépost, az egri püspök, az esztergomi érsek és a pápa mindenkori viszonyrendszerének és a szereplők aktuális érdekérvényesítő képességének függvénye lehetett. A 14. század második felében az esztergomi érsekek – elsősorban Kanizsai János – a monostor királyi kegyuraságára, a leleszi prépostok pedig rendjük kiváltságaira alapozhatták jogigényüket, míg az egri püspökök arra, hogy a prépostság egyházmegyéjük területén fekszik. A királyi patronátust és az elvileg ezen alapuló érseki joghatóságot ugyan *expressis verbis* még a leleszi egyház Esztergomnak való alávetettségét kényszeresen ismételtető Kanizsai János sem kapcsolta össze IX. Bonifác pápának címzett fellebbezésében, de vélhetően ezt takarják az érsek által általánosságban említett „régí és kipróbált szokások” (*de antiqua et hactenus approbata, ac inuiolabiliter obseruata consuetudine*), bár emellett János a premontreiek – a rend szabadságait felsoroló pápai oklevelek alapján jogigényének homlokegyenest ellentmondó – reguláját is felemeltette álláspontjának alátámasztására.¹¹¹

Az egri püspök és a leleszi prépost követeléseinek jogalapját végül IX. Bonifác 1400. évi oklevele szüntette meg, ami a leleszi premontrei egyházat illetően az esztergomi érsek stabil joghatósága origójának tekinthető.¹¹²

Melléklet

1355. okt. 21.: DF 233 687

Szécsi Miklós országbíró a leleszi monostor kegyuraságát László fia Tamással és Tamás fia Jánossal szemben a királynak ítéli

Nos, comes Nicolaus de Zeech, iudex curie serenissimi principis domini Lodovici Dei gratia incliti regis Hungarie comitatusque de Turuch tenens honorem memorie commendantes tenore presentium significamus quibus expedit universis, quod cum Thomas filius Ladislai et Iohannes filius Thome de Zech ad regie maiestatis accedentes conspectum se veros patronos ecclesie de Lelez prefuisse et extitisse eidem domino nostro regi dixissent, ac super ipso patronatu litteras dominorum videlicet Ladislai et Karoli olym illustrium regum Hungarie felicium recordationum eidem regie serenitati in Zolyo, in loco venationis sue feria sexta proxima ante festum nativitatis virginis gloriose anno Domini

¹¹⁰ UGDS III. 252–253.

¹¹¹ Vö. CD X/2. 686. Vö. 88. jz.

¹¹² Vö. *Szirmay, A.*: i. m. (80. jz.) 309.

M^o CCC^o XL^{mo} quarto¹¹³ preteritum demonstrassent, ipsaque regalis benignitas de eo, utrum predicta ecclesia per priores predecessores suos illustres reges Hungarie vel predecessores dictorum nobilium aut aliquorum aliorum fundata existeret et dotata ex hocque patronatus eiusdem ecclesie ipsi domino nostro regi vel eisdem nobilibus magis deberet attinere, omnem certitudinem volens indagare, fideli suo preposito de Lelez, ut ipse vigesimo secundo die festi Beati Mychelis archangeli tunc venturo¹¹⁴ coram sua maiestate vel domina regina genitrice sua karissima compareret, et universa instrumenta ecclesie prenotate si que super fundatione et dotatione ac patronatu eiusdem haberet emanata deberet exhibere, ut ipsis visis matura deliberatione prehabita discernere valeret, an sua regalis maiestas vel ipsi nobiles existerent et esse deberent veri patroni ecclesie prenotate, firmiter precipiendo dedisset in mandatis; tandem ipso XX° secundo die festi Beati Mychelis archangeli occurrente, predictis partibus scilicet fratre Thoma preposito et dictis nobilibus personaliter coram ipso domino nostro rege constitutis, quia idem frater Thomas dicte ecclesie prepositus se in preposituram ecclesie tunc ex novo prefectum fore et de instrumentis eiusdem non esse informatum asseruisset, ideo exhibitionem dictorum instrumentorum ad octavas festi epiphaniarum Domini¹¹⁵ eadem regalis excellentia duxisset prorogandam, demum ipsis octavis festi epiphaniarum Domini occurrentibus, pretactis nobilibus personaliter coram prelibato domino nostro rege astantibus, quia frater Nicolaus custos pro Petro preposito dicte ecclesie de Lelez cum procuratoriis litteris conventus eiusdem loci comparendo eundem fratrem Petrum prepositum similiter tunc ex novo in ipsam preposituram advenisse et de instrumentis eiusdem ecclesie non esse informatum indicasset, ideo exhibitionem dictorum instrumentorum ad octavas diei cynerum tunc affuturas¹¹⁶ similiter ipsa regalis maiestas duxisset prorogandam, cumque ipsa instrumentalis exhibitio ex speciali mandato ipsius domini regis iuxta continentiam litterarum magnifici viri comitis Nicolai Druget condam iudicis curie regie predecessoris nostri pie memorie ab ipsis octavis diei cynerum ad octavas festi Beati Mychelis archangeli tunc venturas¹¹⁷ protelata extitisset, demum ipsis octavis festi Beati Mychelis archangeli occurrentibus, medioque tempore divino vocante iudicio ipso comite Nicolao Druget viam universe carnis ingresso faventeque salvatoris clementia ipso domino nostro rege honore prescripti iudicatus curie sue nostram personam sublimante nobis unacum venerabilibus in Christo patribus dominis Nicolao archiepiscopo Strigoniensis, locique eiusdem comite perpetuo, Nicolao Zagrabiensis aule regie vicecancellario, Stephano Nytriensis sacre theologie magistro ecclesiarum episcopis, et honorabilibus viris Dominico preposito ecclesie Sancte Thome martyris de promontorio Strigoniensi, vicario generali eiusdem domini Nicolai archiepiscopi, Gregorio custode doctore decretorum, Benedicto lectore ecclesie Waradiensis, magnificisque viris Nicolao regni Hungarie palatino et iudice Comanorum, Cykow magistro tavarnicorum regalium, Thoma filio Petri magistro ianitorum eiusdem domini nostri regis, Olyverio condam magistro tavarnicorum regalium nunc comite Zathmariensi et Maramorisiensi, Nicolao filio Petewch condam voyvada Transilvano ac magistris Iohanne filio Gyelety de Boymuch, Iohanne filio Alexandri de Gymus, castellanis

113 Az oklevélíró eltéveszti az évszámot, az irat belső kronológiája alapján az 1354. évnek kellene szerepelnie, ebben az esetben (1354) szeptember 5-e a *Marie nativitas* előtti péntek.

114 Okt. 20.

115 (1355.) jan. 13.

116 Febr. 26.

117 Okt. 6.

Stephano dicto Bubek comite Lyptoviensi, Mychele Rufo de Bykche vicepalatino, Nicolao de Debrew viceiudice nostro, Nicolao eiusdem domini palatini, Iacobo nostro, Petro domini Nicolai Konth voyvade et Laurentio eiusdem magistri Cykow prothonotariis et aliis quamplurimis regni nobilibus in nostra sede iudiciaria sedentibus causalesque processus quorumlibet coram nobis litigantium iusto deliberationis examine dimetientibus et unicuique iuxta sui processus qualitatem iuris fragrantium tribuentibus predicti Thomas filius Ladislai et Iohannes filius Thome de Zech actores personaliter ab una et ipse dominus Petrus prepos[itus ecclesie] de Lelez in causam attractus parte ex altera ad nostram personaliter accedentes presentiam primo et principaliter iidem Thomas filius Ladislai et Iohannes filius Thome de Zech volentes se patronos ipsius monasterii de Lelez prefuisse et existere debere declarare, quasdam undecim litteras sub variis formis et sententiis diversis, ut in sequentibus declaramus, confectas, quinque videlicet domini Ladislai olim regis Hungarie felicitis memorie, un[am] memorialem ac duas preposito et conventui de Lelez et iobagionibus ac populis ad idem monasterium de Lelez pertinentibus et similiter duas, unam scilicet comiti Benedicto filio Mortunus et alteram Bank iuveni domus sue per ipsum dominum Ladislaum regem transmissas et directas mandata sua regalia explicantes, annos tamen emanationis sue in se non habentes, necnon quatuor domini Karoli olim sceptri regiminis Hungarie regni feliciter gubernantis, unam patentem in Themeswar in octavis festi Pasce Domini anno eiusdem M^o CCC^o XX^o¹¹⁸ et tres privilegiales, unam scilicet sub priori et antiquiori sigillo ipsius domini Karoli regis anno Domini M^o CCC^o duodecimo¹¹⁹ et aliam sub mediocri sigillo iamdicti domini Karoli regis in partibus Transalpinis casu deperdito anno Domini M^o CCC^o XX° tertio¹²⁰ eandem confirmantem ac quartam modo simili sub priori et antiquiori sigillo predicti domini Karoli regis anno Domini M^o CCC^o septimo decimo¹²¹ et unam conventus eiusdem monasterii Sancte Crucis de Lelez anno Domini M^o CC^o octuagesimo tertio, unam autem magistri Philippi comitis de Scepus et de Vywar in Themeswar in octavis festi Pasce anno Domini M^o CCC^o XX^o¹²² emanatas nostro iudiciario examini presentarunt. In quarum unius scilicet littere patentis ipsius domini Ladislai regis (4)¹²³ serie informabamur tali modo, quod licet patronatum monasterii de Lelez ipse dominus Ladislaus rex a comitibus Thoma et Baxa ac fratribus ipsorum filiis Symonis abstulerit, tamen ob merita fidelium servitiorum filiorum eiusdem Symonis ipsum patronatum filiis dictis Symonis reddidisset et restituisset. Alia siquidem littera prelibati domini Ladislai regis (3) predicto comiti Benedicto transmissa inter cetera declarabat, quod licet ipse dominus Ladislaus rex patronatum predicti monasterii de Lelez propter petitionem et instantiam eiusdem comitis Benedicti mediantibus aliis litteris suis sibi contulerit, tamen quia patronatum ipsius monasterii comiti Thome filio Symonis fideli suo mediantibus litteris suis prioribus contulisset, propter ea apud eundem eo modo et ea plenitudine quemadmodum eidem primitus dinosceretur contulisse, voluisset conservare, ideo fidelitati ipsius comitis Benedicti firmiter precipiendo mandasset, quatenus visis predictis litteris suis res ipsius comitis Thome fidelis sui si quas in Lelez ratione patronatus ipsius monasterii abstulisset, sine dilatione et occasione aliqua redderet et restitueret ipsi

118 1320. ápr. 6.: RDES II. 249. (Anjou-oklt. V. 747. sz.).

119 1312: RDES I. 452. (Anjou-oklt. III. 417. sz.).

120 1323: DF 233 687. (RDES II. 486.) (Anjou-oklt. VII. 695. sz.).

121 1317: RDES II. 137. (Anjou-oklt. IV. 674. sz.).

122 1320. ápr. 6.: RDES II. 250. (Anjou-oklt. V. 750. sz.).

123 A vastaggal szedett számok az illető okleveleknek az *I. táblázat*ban adott számainak felelnek meg.

comiti Thome plene et integre. Tertia autem littera iamdicti domini Ladislai regis (5) predicto Bank iuveni domus sue directa inter cetera explicabat, quod quia dictus dominus Ladislaus rex partronatum monasterii de Lelez comitibus Boxa et Thome ac fratribus ipsorum filiis Symonis restituisset, precepisset fidelitati ipsius Bank firmiter, quatenus ipsum patronatum de Lelez filiis eiusdem Symonis relinqueret et resignaret de ipso patronatu se omnino retrahendo. In tenoribus vero aliarum duarum litterarum sepius nominati domini Ladislai regis (6, 7) inter cetera adinveniebatur, quod ipse dominus Ladislaus rex fidelibus suis preposito conventui iobagionibus et populis monasterii de Lelez firmiter precepisset, quatenus ipsum comitem Thomam et alios filios Symonis reverenter tanquam patronos eorum reciperet omnia iura servitia et debita consueta eisdem plenarie amministrando. Predicta autem littera eiusdem conventus de Lelez (2) inter cetera declarabat, quod ipse conventus et universi populi eiusdem monasterii de Lelez de precepto domini Ladislai illustris regis Hungarie ac de bona ipsorum voluntate virum ydoneum comitem Thomam filium comitis Symonis in patronatum dicti monasterii et in protectorem eorum recepissent specialem. In continentia vero litterarum patentium predicti domini Karoli regis inter cetera reperiebatur quod dictus dominus Karolus rex consideratis fidelitatibus et servitiis meritoriis¹²⁴ magistri Ladislai comitis de Zemlyn et magistri Danch filii Thome dilectorum et fidelium suorum petitionibusque ipsorum regio inclinatus cum favore forum, quod per magistrum Philippum comitem de Vyvar et de Scepus in preiudicium ipsorum et possessionis sive ecclesie de Lelez removendo in possessione sua Salomon vocata celebrari facere dixissent, et ipse dominus Karolus rex ex veridica relatione in dicta possessione Lelez celebrari cognovisset, ex benivolentia et permissione eiusdem magistri Philippi de possessione sua Salomon vocat[a] dictum forum removendo in sepedicta possessione Lelez eo iure ea amplitudine qua antiquitus celebraretur singulis septimanis feria secunda anuisset et concessisset perpetuo celebrandum. In litteris autem eiusdem magistri Philippi habebatur quod ipse universis castellanis comitibus officialibus et omnibus aliis in comitatibus de Vywar et de Zemlyn constitutis auctoritate domini sui regis firmiter dedisset in mandatis, quod ex speciali gratia et permissione domini regis et eiusdem magistri Philippi forum magistri Ladislai et Danch filiorum Thome de Lelez, quod feria secunda fieri consuevisset, ubique libere et absque omni impedimento ad eundem diem proclamari per loca fori publice permitterent, nec ipsum forum seu ad ipsum causa mercandi intrantes et euntes in aliquo presumpmerent molestare. In tenore enim unius littere privilegialis predicti domini Karoli regis conspeximus haberi, quod cum ipse dominus Karolus rex anno Domini M° CCC° septimodecimo in expugnatione castri Kopoz condamnati tunc infidelis sui Adryan vocati fuisset, ipsumque castrum divina anuente gratia iuxta suum votum et optatum optinuisset, tandem ipso domino Karolo rege unacum prelati et baronibus regni sui in consilio consedentibus nobilis vir magister Danch filius Thome patronus ecclesie de Lelez vice et nomine prepositi ac conventus ipsius ecclesie ad ipsius domini Karoli regis accedens presentiam possessiones Myxe et Meger vocatas in comitatu Byhoriensi existentes item possessionem Penteklaka vocatam in comitatu Zarandyensi existentem in preiudicium dicte ecclesie potentialiter detentas usque tunc, sicut dixisset, cum instantia sibi restitui postulasset. Ipse igitur dominus Karolus rex, qui ex suscepti regiminis officio unum quemque in suo iure conservare et specialiter comodis ac utilitatibus ecclesiarum invigilare teneretur, petitionem ipsius magistri Danch iustam et honestam

124 Az oklevélben: *meritoris*.

cognoscens de consilio prelatorum et baronum regni sui supradictorum possessiones prenomatas a detentoribus earum indebitis quiblibet auferendo cum universis earundem utilitatibus sub certis metis et antiquis eo iure, quo ipsius ecclesie esse dinoscerentur et fuisse ab antiquo, restituisset eidem pacifice possidendas et habendas patronatui protectioni et conservationi¹²⁵ supradicti magistri Danch et Ladislai fratris eiusdem ac heredum eorundem tanquam patronorum easdem possessiones et alias ubique ipsius ecclesie existentes committendo. In tenore vero alterius privilegii sepiusdicti domini Karoli regis conspeximus haberi serieose, quod idem dominus Karolus rex consideratis fidelitatibus et servitiorum meritis predictorum Ladislai et Danch magistrorum, que sibi in diversis negotiis et agendis suis oportunis cum fervore supreme fidelitatis alacriter et indefesse exhibuissent et inpendissent, ac specialiter cum Iohannes Nicolaus David et Ladislaus magistri filii Homodei condam palatini contra civitatem regiam Pathak et alios fideles suos ad spoliandum et ad destruendum ipsos venissent, iidem Ladislaus et Danch magistri tanquam viri militarii contra eosdem cum fidelibus eiusdem domini Karoli regis insurgentes predicta spolia omnino ab ipsis recepissent, ac pro aliis servitiis eorundem in eodem privilegio declaratis in aliqualem recompensationem ac sue regie dilectionis indicium donationem predicti domini Ladislai regis (I) Hungarie super predictum monasterium Lelez vocatum et patronatum ipsius¹²⁶ eidem comiti Thome factam ipsis Ladislao et Danch magistris ac per eos ipsorum heredibus et heredum suorum in posterum successoribus prout predictus comes Thomas per donationem regis supradicti predictum monasterium Lelez vocatum tenuisset habuisset et possedisset cum omnibus utilitatibus suis et pertinentiis universis dedisset donasset et contulisset ac confirmasset perpetuo et irrevocabiliter possidendum tenendum pariter et habendum. Continentia siquidem tertie littere privilegialis eiusdem domini Karoli regis inter cetera exprimebat, quod preassumptus dominus Karolus rex iustis et legitimis ac admissioni dignis predictorum Ladislai et Danch magistrorum filiorum Thome petitionibus de solite regie benignitatis gratia favorabiliter inclinatus tenorem eiusdem antiqui privilegii sui predictis litteris suis privilegialibus sub mediocri suo sigillo consignatis inseri faciendo ratificasset approbasset et acceptasset, idemque privilegium eisdem Ladislao et Danch magistris appensione¹²⁷ sui sigilli novi et autentici valido patrocinio perpetuo valere confirmasset. Quarum litterarum exhibitionibus factis et perlectis continentiis earundem prefati Thomas filius Ladislai et Iohannes filius Thome de Zech super facto patronatus prelibati monasterii de Lelez ex parte eiusdem Petri prepositi per nos iudicium et iustitiam impertiri postularunt iure et iustitia regni requirente. In quarum contrarium prelibatus dominus Petrus prepositus de Lelez quasdam duas litteras patentes unam prelibati domini nostri Lodovici regis in Vysegrad feria tertia proxima post festum Beati Mychelii archangeli anno Domini M° CCC° XL^{mo} secundo,¹²⁸ litteras patentes pretacti domini Karoli regis in Vysegrad in octavis festi Penthecostes anno Domini M° CCC° tricesimo quarto sub tertio et ultimo sigillo suo confectas, litteras privilegiales domini Andree olym illustris regis Hungarie felicis memorie anno ab incarnatione Domini M° CC° decimo quarto super fundatione et dotatione sepedicti monasterii de Lelez emanatas transscribentes et confirmantes et aliam Bude in festo Beate

125 Az oklevélben javítva *protectionem et conservationem* mől.

126 Az oklevélben *et nélkül patronatum ipsorum* szerepel.

127 Az oklevélben: *appensionem*.

128 1342. okt. 1.: DF 233 628. (CD IX/1. 54–55.: csak az átírókeret) (Anjou-oklt. XXVI. 516. sz.).

Lucie virginis et martyris anno Domini M^o CCC^o XL^{mo} octavo¹²⁹ emanatam nostro iudiciario conspectui curavit exhibere. In cuius quidem littere privilegialis tenore predicti domini Andree regis inter cetera vidimus contineri, quod ipse dominus Andreas rex ad instantiam fidelis sui Bolezlai Wacyensis episcopi, quia sue devotionis integritatem multis rerum concepisset [argumentis nolens tam preclare¹³⁰] benignitatis obsequia irremunerata relinquere vel dilui posse nubilo cuiusquam oblivionis testamenti ipsius seriem secundum, quam ipse de rebus suis tam mobilibus, quam immobilibus disposuisset, auctoritate regia censuisset confirmandam, quia idem episcopus tempore dilecti fratris ipsius domini Andree regis Emerici regis cum ob regie celsitudinis ingratitude falsi sceleris penas subisset autenticum super serie predicti testamenti inclite recordationis patris sui bulla Bele regis insignitum in presentia ipsius domini Andree regis se pluribus amisisse edocuisset arg[umen]tis, idem igitur Bolezlaus Wacyensis ecclesie episcopus temporalibus eterna terrenis celestia casuris perhempniter mansura comparare desiderans universa predia sua cum libertinis servis et ancillis ratione hereditarie successionis ad se devoluta seu que ex munificentia regia vel principum regni collata dinoscerentur vel aliquo sibi emptionis titulo competere viderentur ecclesie Sancte Crucis et canonicis in ea sub titulo Premonstratensis ordinis in candido habitu deo militantibus, ut in eisdem litteris privilegialibus domini Andree regis notaretur, omnia devotius obtulisset. Hoc insuper ipse dominus Andreas rex ipso privilegio suo duxisset inserendum propter quandam dignum existimans cautelam, quod nullus ex hominibus in eodem privilegio memorandis cuiuslibet conditionis privilegio libertatis gloriatur cum nullis eorum preter quod in ipso privilegio esset annotatum beneficium manumissionis fuisset assecutus, nullus etiam eorum quos consanguineitatis gradus sibi redderet proximos alicuius rei gratia ex hiis qui in ipso privilegio notantur unquam liberum servum vel ancillam protestatus esset obtulisse, nec cuiquam eorum licet in prediis, terris, silvis, agriculturis, vineis, molendinis, piscaturis ullam sibi vindicare portionem, quia universa, que iuri suo quolibet modo competere viderentur libere et absque alicuius calumpniatione eidem ecclesie se protestatus esset obtulisse testimonioque totius regni eandem ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis ut firma et stabilis perpetuis posset haberi temporibus Bele regi quarto filio dicti domini Andree regis, quem sibi adoptasset in filium quando ipsum de sacro fonte baptismatis elevasset, tam sibi, quam posteris suis sub regalis magnificentie protectionis uti regalem ecclesiam iure perpetuo contulisset possidendam. Contulisset igitur predictus episcopus predium, quod Lelez vocaretur, in quo situm esset monasterium, sibi a secundo rege Bela filio ducis Almi collatum, quando eum de sacro fonte baptismatis elevasset, cuius mete in eodem privilegio seriose continentur. Igitur, quia humana sepe violentia id, quod non posuit, tollit, et ubi non seminat, metit, idcirco perversis negotiis prudenter ipse dominus Andreas rex occurrens cum etatis sue negotia litterarum memorie commendasset, nam solet frequenter accidere, quod et ipsos iustitie testes de medio revelat interitus et a multis eradat oblivio que viderentur,¹³¹ unde ne qua posset in posterum super hiis que superius anotarentur oriri calumpnia, nec aliquis de progenie sepedicti Bolezlai Wacyensis episcopi vel quilibet alius donationem ab ipso sepedicte ecclesie factam presumendo attemptaret casu quolibet infringere, necnon confirmationi sue posset vel auderet in posterum obviare,

129 Eredetiájának fényképe: DL 104 915. Regesztája: Anjou-oklt. XXXII. 904. sz. alatt.

130 Kiegészítés az alapítólevél szövege alapján.

131 Az oklevélben: *videntur*.

predictas litteras auctoritate regia et subscriptione nobilium in eisdem litteris contentorum confirmando sigilli sui caractere pariter et auctoritate iussisset insigniri. In litteris vero predicti domini nostri Lodovici regis comperimus haberi seriose, quod quia ipse dominus noster rex et domina regina genitrix sua karissima religioso viro fratre Blasio preposito de Lelez capellano suo notificante intellexisset, quod quidam homines, specialiter homines de generatione Symonis in oculo atque palam conarentur se effici facere patronos ecclesie sue Sancte Crucis de Lelez et subintrare in eandem contra ius suum regium patronatus ecclesie sue memorate et ipsum patronatum minus debite niterentur usurpare, et super hoc se litteris quamplurimis in presentia plerumque capitulorum et conventuum ac iudicum regni more subreptivo emanari procuratis subfulcirent. Quia¹³² tamen patronatus ipsius ecclesie de Lelez ex antiquo iure ad suam regiam maiestatem pertineret, ipseque dominus rex eiusdem ecclesie verus et legitimus patronus existeret, ideo predictum prepositum et conventum pretacte ecclesie et eorum successores serie predictarum litterarum suarum inhibuisset, ne predictis hominibus cuilibet, specialiter hominibus generationis Symonis in patronatum ipsius ecclesie sue subintrare volentibus deberent consentire, predictos etiam homines universos super hoc quoquomodo satagentes et ipsum patronatum sibi vindicare et subintrare volentes, specialiter homines de dicta generatione Symonis se ab intromissione in ecclesiam memoratam et eiusdem patronatum similiter predictarum litterarum suarum tenore prohibuisset. Cumque revisis tenoribus predictarum litterarum per ipsum dominum Petrum prepositum exhibitarum, prenotatos Thomam filium Ladislai et Iohannem filium Thome de Zech super eo, si aliquo gradu et nexu affinitatis et proximitatis ipse dominus Bolezlaus episcopus Wacyensis fundator et dotator predictae ecclesie Sancte Crucis de Lelez ipsis et eorum predecessores attinuit, ac etiam de eo, si aliqua plura instrumenta preter preexhibita in facto patronatus predictae ecclesie de Lelez haberent confecta vel ne, ut nostro inest officio, legitime requisitos habuissemus, tandem ipsi Thomas filius Ladislai et Iohannes filius Thome sepefatum dominum Bolezlaum episcopum nulla proximitatis linea sibi et eorum predecessores attinuisse nulla etiam plura instrumenta preter preexhibita super premissis se habere sed solummodo vigoribus et virtutibus preexhibitarum litterarum eis patronatum dicti monasterii de Lelez pertinuisse et pertinere debere allegarunt.

Verum quia inter humane nature comoda nil dignius, nil felicius nilque salubrius, quam transitoria perpetuis caduca perhempnali stabilitate in celesti patria perdurantibus commutentur valet et potest reperiri seu adinveniri, predictusque dominus Bolezlaus episcopus ecclesie Wacyensis transitoria perpetuis et terrena celestibus commutare intendens et comparare cupiens atque voto salubri desiderans universa predia sua ratione hereditarie successionis ad se devoluta seu etiam que ex munificentia regia vel principum regni data et collata habuisset vel aliquo emptionis titulo ipsum contigisset ecclesie Sancte Crucis et canonicis in ea sub titulo Premonstratensis ordinis in candido habitu cunctorum salvatori devote iugiter militantibus et famulantibus libere et absque alicuius calumpniatione obtulisse, testimonioque totius regni eandem ecclesiam cum omnibus suis pertinentiis ut firma et stabilis perpetuis posset habere temporibus cum quodam predio suo quod Lelez vocaretur, in quo situm esset monasterium, sibi a secundo rege Bela filio ducis Almi, quando eum de sacro fonte baptismatis levando in filium adoptionis receperat et assumpserat perhempnali iure possidendam tenendam pariter et habendam dedisse donasse concessisse ac titulo testamentario legasse, preassumptusque dominus Andreas rex hoc attendens et

132 Az oklevélben: *quia*.

considerans, ut pie voluntatis desiderium et laudande difinitionis intentio ex eo merito esset adiuvanda cura que solitudini adhibenda ut ea que pro quiete religiose conversationis essent diffinita et ordinata nullatenus negligantur, sed potius regalibus subsidiis roborentur prudenter contra premissa occurrendo, ne qua posset in posterum super hiis que superius annotantur oriri calumpnia, ne aliquis de progenie sepedicti Bolezlai Wacyensis episcopi vel quilibet alius donationem ab ipso sepedicte ecclesie factam presumendo attemptaret casu quolibet infringere, necnon confirmationi sue posset vel auderet in posterum obviare, predictam concessionem, traditionem, translationem, donationem et testamentariam legationem per ipsum dominum Bolezlaum episcopum ut est prehabitu salubriter f[actam] sigilli sui karactere pariter et auctoritate insigniri faciendo perpetua stabilitate confirmasse et roborasse;

demumque tempore procedente preassumptosque principes dominos Karolum et Lodovicum inclitos reges Hungarie sanctorum regum vestigia immitantes, que circa spiritualia et dei ecclesias in eisque deo cunctorum creatori ac gloriose virgini matri ei[u]s, a quibus universa gens karactere christianitatis insignita, sue salutis prestolatur¹³³ exordium iugiter et devote famulantes, curam gerentes specialem salubriterque eisdem providentes, videlicet primo eundem dominum Karolum regem sub impressione tertii et ultimi sigilli sui predictum privilegium domini Andree regis cum toto suo tenore confirmasse, postremo autem iamdictum dominum Lodovicum regem litteras paternas videlicet ipsius domini Karoli regis modo simili perpetuo valere confirmasse, prescriptum etiam dominum Lodovicum regem eo, quod verum et legitimum patronum dicti monasterii de Lelez se existere agnovisset, prenotatum Blasium prepositum et conventum pretacte ecclesie et eorum successores, ne hominibus cuilibet, specialiter hominibus generationis Symonis in patronatum ipsius ecclesie sue regalis excellentie subintrare volentibus et se effici facere patronos ipsius ecclesie Sancte Crucis de Lelez contra ius suum regium patronatus memorate ecclesie et ipsum patronatum minus debite usurpare attemptantibus consentire deberent prohibuisse, universos etiam homines super hoc quoquomodo satagentes et ipsum patronatum sibi vindicare et subintrare volentes, specialiter homines de dicta generatione Symonis se ab intromissione in ecclesiam memoratam et eiusdem patronatum modo simili inhibuisse ex serie premissarum litterarum reperiebantur; predictique Thomas filius Ladislai et Iohannes filius Thome nullum efficax documentum, quo mediante ipsum patronatum ecclesie Sancte Crucis de Lelez ipsorum et predecessorum eorum prefuis[se] valerent comprobare exhibebant, ac nullo documento litterali alicuius regis Hungarie partonatum predictae ecclesie de Lelez ipsis aut eorum predecessoribus titulo nove donationis collatum esse et fuisse declarabant, nec etiam temporibus successivis declarare assumpmebant, sed tantummodo exhibitionibus predictarum litterarum domini Ladislai regis in legationibus tr[ansm]issarum et privilegialium domini Karoli regis sub priori ac etiam posteriori sigillis suis emanatarum easdem litteras domini Ladislai regis confirmantium; predictum patronatum ipsius monasterii ecclesie Sancte Crucis de Lelez per ipsum dominum Bolezlaum episcopum Vacyensem ipsi domino Bele regi et per consequens suis posteris, ut est premissum, regno et sacre corone feliciter presidentibus atque succedentibus omni fraude prorsus remota perpetuo datum et testamentaliter legatum ipsis pertinere debere referebant et suo iuri vindicare ac toto nisu in suum ius convertere. Quod tamen de iure minime facere poterant nitebantur habere et optinere posse, nec etiam

133 Az oklevélben: *prestulatur*.

ipse dominus Karolus rex in preiudicium ipsius domini nostri Lodovici filii sui nunc divina suffragante gratia sceptrum regiminis Hungarie regni feliciter gubernantis prenotatum patronatum eiusdem monasterii de Lelez iuri regio perpetuo deputatum et testamentaliter legatum cuiquam a se alienare valuisse et potuisse unicuique veritatem intuenti cernebantur, ideo de predictorum prelatorum baronum et nobilium regni nobiscum adherentium iuridico et maturo consulti consilio prenotatum patronatum ipsius monasterii ecclesie Sancte Crucis de Lelez iure et legitime pertinere agnoscences eidem regie maiestati et suis posteritatibus universis sacre corone et regno, ut est prehabitu, feliciter presidentibus atque succedentibus prelibato domino nostro Lodovico regi et suis heredibus premissum patronatum ipsius monasterii Sancte Crucis de Lelez et per consequens dicto domino Petro preposito ipsum monasterium cum suis utilitatibus et utilitatum integritatibus eo iure et ea plenitudine prout eis pertinere dinoscitur adiudicavimus et commissimus perpetuo et irrevocabiliter possidendum tenendum et habendum eisdemque Thome filio Ladislai et Iohanni filio Thome perpetue taciturnitatis silentium imponentes ab eodem. In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem presentes litteras nostras privilegiales pendentes et autentici sigilli nostri munimine roboratas duximus concedendas. Datum in Vysegrad sedecimo die octavarum festi Beati Mychelii archangeli predictarum anno Domini M^o CCC^o quinquagesimo quinto.

VIKTÓRIA KOVÁCS THE PATRONS OF LELESZ

Based on a number of hitherto unused sources, the present paper outlines the history of patronage over the Premonstratensian priory of Lelesz from its foundation until the end of the Middle Ages. It seeks to answer the question of what foundations the authority of the archbishop of Esztergom was based on, and when was it effectively extended over this church in the diocese of Eger, which was founded by another prelate, and had been mostly subjected to private patronage until the middle of the 14th century. The annex contains the publication of the judicial decision which, in 1355, annulled the claim to the patronage over Lelesz of the Eszenyi and Sztritei branches of the Baksa kin, who had thus far regarded the monastery as a kind of „family church”.

Kovács Viktória (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport)

RADA JÁNOS

A kultúrharc retorikája és a protestantizmus magyarországi röpiratokban

Fogalmak és források

Kulturkampfön a szóösszetétel hagyományosan számon tartott atyja, a porosz Rudolf Virchow 1873-ban lényegében az „ultramontán” egyházi hatalom felszámolása, megtörése céljából meghirdetett – és ez idő tájt éppenséggel javában zajló – harcot értette. A német historiográfiában a fogalom jó ideig csupán a fiatal, protestáns hegemoniájú Német Birodalom és a római egyház 1872-től 1878-ig tartó erőpróbáját jelölte, beépülve a német történelem Sonderweg-tézisen alapuló elbeszélésmódjába. Mára azonban Németországban teret nyert a fogalom tágabb értelmű használata, amely a Kulturkampfot nem pusztán német, hanem összeurópai jelenséggént értelmezi, amely ráadásul időben is jóval szélesebb intervallumot ölelt fel: összetett jelenségvilága több helyütt már a Vormärz idején felütötte a fejét, míg másutt átnyúlt a 20. századba is. A Kulturkampf ennek értelmében mindenütt a polgári-liberális irányzatok, reformprogramok és szekularizációs projektek társjelenségeként alakult ki.¹

A magyarországi kultúrharc jelentkezését a hazai történettudományi irodalom hagyományosan a mintegy 1890-től az 1894–1895-ös törvényekig zajló egyházpolitikai küzdelmekhez kapcsolja,² jóllehet több történész – célozva például a hazai harcok jóval enyhébb lefolyására – tagadja, hogy az ún. „elkeresztelési” rendelet után ténylegesen olyasfajta kultúrharc keletkezett volna Magyarországon, mint

1 Manuel Borutta a témában írt monográfiájában felvázolja a Kulturkampf-historiográfia fejlődését, főbb irányzatait is. *Manuel Borutta: Antikatholizismus. Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfe*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2011. (Bürgertum Neue Folge. Studien zur Zivilgesellschaft) 19–33.

2 „Kultúrharc akkor keletkezik, mikor az állam alattvalói, illetőleg azoknak tekintélyes részére nézve lelkiismeretben lehetetlenné válik mind az egyházi, mind az állami törvényeknek és rendeleteknek egyformán engedelmessé válni” – írta Salacz Gábor. Elbeszélésében efféle helyzetet teremtett az ún. „elkeresztelési” – lényegében az „elkereszteléseket” büntető – rendelet. Csáky Albin rendelete 1890-ben a vallásfelekezetek viszonyosságáról szóló 1868-as törvény erősebb végrehajtását célozta, amely deklarálta, hogy a vegyes házasságokból született gyermekek nemük szerint öröklik a szülők vallását, és amelyet a katolikus egyház sohasem fogadott el, mert mind a fiúkra, mind pedig a lányokra igényt formált egy-egy vegyes házasság engedélyezése fejében. *Salacz Gábor: A magyar kultúrharc története. 1890–1895*. Dunántúl, Pécs, 1938. 9–11.

amilyen a birodalomalapítás után német földön zajlott.³ A tágabb kultúrharc-fogalom egyelőre nem terjedt el a hazai irodalomban. Magam elsősorban diskurzus-központú kutatások során foglalkozom a témával, s ennek felel meg saját fogalomhasználatom is. A dualizmus kori antiklerikális röpirat-irodalmat vizsgálva a kultúrharc retorikáján azt a tipikus interpretációs keretet értem, amely az egyházpolitikai diskurzusok középpontjába az „ultramontán” egyházi hatalom és az állam harcát helyezi – a harc tétjét az állami szuverenitásban jelölve meg –, szembehelyezi egymással az állampolgári és az egyház iránti lojalitást, az egyháznak állam- és társadalomveszélyes célokat tulajdonít, és államvédelmi, néhol egyenesen etatista jellegű szempontok mentén érvel az egyház befolyását, hatalmát korlátozó egyházpolitikai reformprogramok mellett.⁴ Definíciómát ugyan önálló füzet formájában megjelent röpiratok alapján fogalmaztam meg, ám a kultúrharc retorikája sajátos államvédelmi érvskálájával, frazeológiájával a sajtótermékek mellett például országgyűlési felszólalásokba is beszűrődött.⁵

A kultúrharcos interpretációs keret története régebbre nyúlik vissza, mint a kultúrharc kifejezése: 1870-re, mire a pápai csatlakozhatatlanság dogmája – fellobbantva az egyházellenesség lángját – újfent Róma ellen hangolta Európa liberális és nacionalista csoportjait, a kultúrharc retorikája már Magyarországon is kiforrt magát az antiklerikális röpiratokban. Ekkortájt, a reformkori eredetű liberális elit kormányra jutása után, a felújuló katolikus autonómiamozgalom és az I. vatikáni zsinat légkörében⁶ éppoly erővel tört felszínre az egyházi reformok polémiaja – no meg a katolikus egyház kritikája –, mint ahogy az a század vége táján történt. A tanulmányomban feldolgozott források is egyrészt az 1867-től mintegy 1875-ig terjedő periódusban, másrészt az 1890-től 1895-ig zajló egyházpolitikai harcok idején keletkeztek – vagyis a dualista Magyarország egyházügyileg legfeszültebb, mondhatni legforróbb éveiben.

3 Csorba László felhívja például a figyelmet, hogy a „kultúrharc”-ot hazai viszonylatban érdemeesebb idézőjelbe tenni. Kósa László szerint a mérsékeltebb reformpolitika, továbbá a katolikus uralkodó személye miatt maradt el a német mintájú Kulturkampf Magyarországon. *Csorba László: A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon. 1782–1918. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Bp., 1999. 183.; Kósa László: Az egyházak és az állam viszonyának változásai a 19. századi Magyarországon. In: *Uő: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok. Akadémiai, Bp., 2011. 124–125.**

4 A kultúrharcos diskurzustérben természetesen liberális alapelvek, frázisok és jelszavak is jelentkeztek, ám a legtöbb szöveg szerzője – helyeselte-e vagy sem a „szabad egyház szabad államban” liberális koncepcióját – a kormány széles egyházügyi kompetenciáját propagálva az egyház állam alá gyűrését, szigorú állami felügyeletét, gyámság alá helyezését ajánlotta. Ld.: *Rada János: Egyházkritikai röp- és vitairatok Magyarországon 1867-től 1895-ig (Interpretációk, frazeológia és eszmétörténeti háttér). Egyháztörténeti Szemle 17. (2016) 1. sz. 11–15., 21–22.*

5 1870-ben a kormányzat is államveszélyes fenyegetést látott a pápai csatlakozhatatlanság dogmájában, ami aztán a királyi tetsvényjog (placetum regium) felújítását eredményezte Magyarországon. *Csorba L.: i. m. (3. jz.) 92–94.*

6 A piarista egyháztörténész, Török Jenő szerint például soha, egyetlen évben sem jelent meg annyi antiklerikális iromány, mint 1870-ben, a zsinat idején. *Török Jenő: A katolikus autonómia-mozgalom 1848–1871. Adalékok a magyar liberális-katolicizmus történetéhez. Stephaneum, Bp., 1941. 203.*

Kultúrharc és protestantizmus: a problémafelvetés

„Németország állami egységét védte az ultramontanizmus ellen. A protestáns Észak küzdött ez egységért, a culturharcz elrejtett alakjában, a kath[olikus] Dél ellen. Poroszország Bajorország és a katolikus lakosságú egyéb vidékek ellen. Luthernek porosz katona-kabátba öltözött szelleme vívott [...] Rómával” – fogalmazott Beksics Gusztáv 1891-es antiklerikális jellegű röpiratában,⁷ ahol tehát egy olyan, meglehetősen jellegzetes Kulturkampf-interpretációval operált, amely a harcot részben a katolicizmus és a protestantizmus újabb erőpróbájaként fogta fel, és amelyet később jócskán árnyaltak a történeti kutatások.⁸ A katolikus–protestáns érdekek konfrontációja a hazai egyházpolitikai harcok historiográfiájában is több ízben tűnt fel úgy, mint az események egyik központi mozgatórugója. Elvégre az ún. „elkeresztelési harc”, amelynek során részben a felekezetek feszültek egymásnak, a hazai „kultúrharc” egyik eredőjét, majd szerves részét képezte. Fontos szerepet játszottak a felekezeti szempontok például Salacz Gábor monográfiájában is: az antiliberális-egyházias szemléletű történész a II. világháború előestéjén roszszallólag írta a protestantizmus számlájára, hogy a 19. században „teljes egészében eljegyezte magát a liberalizmussal”, amely ráadásul Magyarországon a tárgyalt események során is „protestáns vezényszóra” hallgatott.⁹ Emellett persze elmondható, hogy a protestánsok ugyan túlnyomórészt tényleg támogatták az egyházpolitikai reformokat, ám nem mindnyájan rajongtak egyformán és felhőtlenül az 1894–1895-ben született törvényekért, hiszen a polgári anyakönyvezés és házasság bevezetésével a lelkészek jelentékeny jövedelemtől estek el.¹⁰ Hiába azonban az ellenpéldák sora – például a liberális katolikusok küzdelmei –, a századforduló idejére olyan sztereotípiák rögzültek, amelyek alapján a katolicizmus a reakciós-középkorias, a protestantizmus pedig a liberális és haladáspárti szemléletet reprezentálta a történelemben.¹¹

Hogyan csapódtak le – már ha lecsapódtak egyáltalán – a fenti felekezeti nézőpontok, sztereotípiák a hazai antiklerikális irományokban? Ugyan a röpiratszerzők többnyire csak érintőlegesen foglalkoztak a protestantizmussal, merthogy a figyelmük elsősorban a katolikus egyház kritikájára és az egyházpolitikai reformokra összpontosult, a reformáció és egyes protestáns jegyek rendszeres citálását mégiscsak megfigyelhetjük a vizsgált diskurzustérben, ahol is – előljáróban meg-

7 „Febronius” [Beksics Gusztáv]: Ultramontanizmus és nemzeti állam. Grill Károly, Bp., 1891. 10. Beksics ez idő tájt használt álneveit ld. pl.: Salacz G.: i. m. (2. jz.) 119.

8 A Kulturkampf törvénykezése például, bár jóval enyhébben ugyan, de némileg az evangélikus egyházat is érintette, Otto von Bismarck pedig nemigen remélhette az evangélikus óporosz konzervatívok támogatását erősen világias politikájában. *Heinrich August Winkler*: Németország története a modern korban. I. Osiris, Bp., 2005. 206.

9 Salacz G.: i. m. (2. jz.) 7–8., 80–81.

10 Kósa László: A református egyház az egyház-politikai küzdelmek idején. In: *Uő*: Művelődés i. m. (3. jz.) 192–293., 299–302.

11 Kósa L.: Az egyházak és az állam i. m. (3. jz.) 118.

jegyezhető – katolikus és protestáns felekezetű szerzők ugyanazon eszmevilág talajáról szinte ugyanúgy hivatkoztak a protestantizmusra. Tanulmányomban tehát görcső alá veszem: hogyan értelmezték a reformációt a röpiratok szerzői, és hogyan épült be a protestantizmus sajátos interpretálása a kultúrharc retorikájába.

A protestantizmus és a kultúrharc retorikája: a protestantizmus mint példa

A kultúrharc retorikájában az egyik, ha nem a legfontosabb kulcsfogalmat Magyarországon is az „ultramontanizmus” képezte, amely a katolikus egyház római origóját, Alpokon túli központját feszegetve szinte mindig magában foglalta a hazafiatlanság vádját: az ultramontán személy, főleg a pap, Róma felé lojális, nem pedig hazája felé.¹² Minthogy a „hazátlan ultramontanizmus” frázisa mögött többnyire ott rejtett egy nemzeti jellegű egyház igénye, a katolikusok római orientációját kifogásoló csoportok előszeretettel exponálták az erősebb helyi identitású protestáns egyházak példáját – és egészében is a protestantizmust preferálták a katolicizmussal szemben.¹³ Gárdonyi Géza például egy 1894-es, a polgári házasságot propagáló röpiratában a protestánsok, sőt a zsidók példáját szegezte szembe a katolikus klérus Róma-hűségével: „A zsidópap soha nem ágál az állam ellen, a lutheránus papnak nincs oka fenekedni; a református papjaink hazafisága kétségbevonhatlan; csak a katolikus papság az, a melynek nem Budapest parancsol, hanem Roma, s nem a magyar nemzet boldogulása a törvénye, hanem a papi uralom biztosítása.”¹⁴ Az evangélikus-katolikus vegyes házasságból született Gárdonyi brosúrájában tehát, amelyet az „egy római katolikus polgár” szerzőségi megjelöléssel publikált, éppúgy a református papságot övezte fel a „kétségbevonhatlan” hazafiság dicsfényével, ahogy a reformátusság maga is hajlott összefűzni a református vallást a magyar hazafiság pátozával.¹⁵ A szintén katolikus Toldy István is respektálta, hogy a „reformáció merész forradalma [...] államok határai közé korlátolt, nemzeti egyházakat” teremtett, majd szintúgy oppozícióba helyezte a „hazátlan ultramontanizmust” a protestantizmus hazafias attitűdjével. Ő az egyházalkotmányok más irányú fejlődésével magyarázta, „hogy az ultramontanizmus

12 Rada J.: i. m. (4. jz.) 10.

13 Amíg például Bismarck a politikai katolicizmusban a birodalom Rómából vezérelt belső ellenségét jelölte meg, addig az 1866-ban fogant, majd 1871-ben született porosz hegemoniájú Reichet maga is hajlamos volt az „evangélikus császárság” szerepében értelmezni. Winkler, H. A.: i. m. (8. jz.) 198.

14 „Egy római katolikus polgár” [Gárdonyi Géza]: Hallgassanak a papok! (Miért prédikálnak a r. kath. papok a polgári házasság ellen?) Rozsnyai Károly, Bp., 1894. 15. – Az álnevet Salacz is feloldja: Salacz G.: i. m. (2. jz.) 291. – A szerzői megjelölés pontatlanul bár, de szerepel Gulyás Pál lexikonjában is. Gulyás Pál: Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. 2. kiad. Akadémiai, Bp., 1978. 139., 554.

15 Kósa László szerint igazán a 19. században, a neoabszolutizmus idején töltődött fel a „magyar vallás” elnevezés nemzeti-ideológiai színezettel. Kósa László: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában. In: *Uő: Művelődés* i. m. (3. jz.) 149.

hazáját nem a hazában, hanem Rómában keresi, s hogy a protestantizmus a haza érdekét helyezi mindenek fölé”.¹⁶

Toldy tehát munkájában egyházszerkezeti problémákra fókuszált, és a protestantizmus példájára irányozta a figyelmet, ami pedig komoly jelentőséggel bírt az 1867 utáni liberális katolikus autonómiamozgalom hajnalán, amikor is a közvélemény szemében felsejlett egy gyökeres belső egyházreform lehetősége.¹⁷ Az egyes egyházalkotmányok és államformák analógiáját fejtegetve Toldy megállapította, hogy amíg a presbiteri rendszer a demokrácia, addig a katolikus egyház „papális” alkotmánya az abszolút monarchia megfelelője, ami folytán minden hatalom a pápánál összpontosul. Egyház és állam elválasztását illetően Toldy – azon túl, hogy a szeparációt Jézus programjából is levezette – úgyszintén komoly érdemeket tulajdonított a reformáció eszméjének, merthogy a reformátorok anno „a szabadságban keresték az erő forrását egyházuk számára”. Kifejtette emellett, hogy az állami és vallási szféra szétválasztását Európa-szerte gátolta, hogy a protestánsok jelentékeny hányada a vallásüldözések elől egyes fejedelmek védőszárnya alá húzódott – egyházi jogköröket engedve át a fejedelmi hatalom számára –, és a presbiteriális-szinodális rendszer nem tudott mindenhol érvényesülni. A szöveg szerzője szerint a skót presbiteriális egyház reprezentálta a legeszményibb formájában a reformáció szellemét, ám példásan fejlődött ez irányba a magyar protestantizmus is. Toldy aztán úgy összegezte mondandóját, hogy szemben a katolikus egyházzal, amely elhatárolja a klérust a laikus közösségtől, és centralizálja a hatalmat az egyházban, a protestantizmus összeforrasztja a papságot a néppel, és megteremti az egyház, a vallás autonómiáját. Ennek eredménye, hogy „a protestáns egyházalkotmányok vagy a republika vagy az alkotmányos, demokratikus monarchia institúcióihoz hasonló”, ellenben „a katolikus egyház szervezete a legridegebb absolutizmusnak mintaképe”.¹⁸ Toldy tehát politikai kategóriák alapján értelmezte az egyházak belső struktúráját, és a katolikus egyház decentralizációját, gyökerekig nyúló, liberális-népkepviseleti jellegű reformját sürgette, ami abszolút megfelelt az autonómiamozgalom idején egyre népszerűbb radikális koncepciónak. Ez idő táján egyébiránt az egyházas tábor többször felrótta, hogy a liberális-radikális egyházreform programja lényegében a protestantizmus mintájára, a katolicizmussal inkompatibilis demokratikus és protestáns jegyeket adaptálva reformálná meg a katolikus egyházat. Ha azonban a diskurzus nem az egyház belső autonómiája, hanem külső önkormányzata körül forgott – amelyre a felső klérus az állammal, a kormánnyal szemben formált igényt –, úgy a klerikális sajtó és a püspökök is a protestánsok jogait, autonómiáját emlegetve hivatkoztak a felekezetek egyenlőségét, viszonyosságát deklaráló 1848. évi XX. törvénycikkelyre. Ez ellen viszont a protestáns sajtó emelt szót, hangoztatva, hogy a katolikus egyház nem független,

16 Toldy István: Elmélkedések az egyházreformról. Köhler, Lipcse, 1868. 191–192., 195.

17 A katolikus autonómiakoncepciókhoz az újabb irodalomban ld.: Sarnyai Csaba Máté: A katolikus autonómia megközelítési lehetőségei Magyarországon 1848-tól a századfordulóig. Századvég 6. (2001) 21. sz. 85–101.

18 Toldy I.: i. m. (16. jz.) 46., 88–90., 191–195.

hiszen abszolút hatalmú ura Rómából igazgatja, magát hatalmilag az állam fölé helyezi, ami folytán nem nyerhet protestáns mintájú autonómiát az államtól.¹⁹ A katolikus egyház külső önkormányzata amúgy Toldy programjában is csak szigorú feltételek fejében jöhetne létre: az egyház belső reformját és az egyházi javak részleges szekularizációját éppúgy feltételül szabta, mint például azt, hogy a magyarországi egyház függetlenedjen Rómától. Figyelemre érdemes, hogy ő a római függéssel is magyarázta, „hogy a kathol[ikus] papság, egyes dícsérendő kivételeket leszámítva úgy polgári mint erkölcsi tekintetben alatta áll pl. a protestáns papságnak”. Koncepciója központi jelentőségű részét képezte továbbá, hogy a belreform tényleges befolyást engedjen át a világi elem számára az egyházban.²⁰

Nem egyedül az egyházszervezet decentralizációja nyomán jártak volna a belső egyházreform pártfogói a protestantizmus útját. Többségük például a cölibátus eltörlését is programjába foglalta. Az antiklerikális irományok is előszeretettel fessegették a papi nőtlenség problémáját – felhívva a polgári kormányzatot, hogy számolja fel maga a kártékony intézményt, amely ferde szexuális életet eredményez, és amely elválasztja a papságot a társadalomtól, hogy ne tudjon integrálódni a helyi közösségbe, a nemzetbe, s mint „papi kaszt” egyedül és feltétlenül a római pápát szolgálja.²¹ A protestáns Kóródy Sándor, a vatikáni zsinat idejének – Papramorgó álnéven – tevékeny antiklerikális írója²² a cölibátust illetően a protestantizmust is citálta, és ő is elfogadta, hogy a protestáns papság azáltal, hogy felhagyott a cölibátussal, egyszersmind lemondott „a polgári társadalom feletti uralomról” is. „S ennek következménye – folytatta Kóródy – egyrészt egészségesebb, szabadabb egyház-alkotmány volt, másrészt az, hogy a protestánsoknál úgy a papság, mint a nép általában erkölcsösebb mint a katolikusoknál.”²³ A jellegzetes felfogás ott rejtőzött a katolikus Beksics Gusztáv 1891-es szövegében is: a szabadelvű párti publicista ugyanis úgy tisztelgett a protestantizmus előtt, mint amely „mindenütt a nemzeti életbe olvad bele s melynek papjait a vér kapcsa köti a társadalomhoz, kik nem hódolnak központi akaratnak és nem fogadnak el vak engedelmességet”.²⁴ Igaz, a cölibátus eltörlése – és általában az egyház belreformja – az 1890-es évek elejére már nemigen szerepelt a röpiratok programjaiban, amelyek többnyire megelégedtek az egyház–állam kapcsolatok megfelelő – természetesen az állam jogait és tekintélyét garantáló – rendezésével, és olyan reformokra fókuszáltak, mint a polgári házasság és anyakönyvezés kodifikációja, esetleg a vallás szabad gyakor-

19 Török J.: i. m. (6. jz.) 131., 137–138., 255.

20 Autonómiaprogramját önálló röpiratban is kifejtette. Ld.: *Toldy István: A katolikus egyházi autonomia és veszélyei*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1870. Idézett szöveghely: 17. – Toldy álláspontja, amely az autonómiát illetően az egyház mély reformját és – mondhatni – lefegyverzését szabta feltételül, igen jellemző felfogás volt az autonómia vitájában. *Csorba L.*: i. m. (3. jz.) 99., 137–138.

21 Rada J.: i. m. (4. jz.) 16–17.

22 Kóródy „Papramorgó” Sándor antiklerikális tevékenységéhez ld.: *Várkonyi András: Az elfelejtett „papramorgó”*. Világosság 3. (1962) 7–8. sz. 92–96.

23 „Papramorgó” [Kóródy Sándor]: Coelibátus és polgári házasság. Heckenast Gusztáv, Pest, 1870.

24 [Beksics G.]: i. m. (7. jz.) 68. – Beksics félelmének is hangot adott itt, hogy az erős, centralizált „ultramontán” egyház könnyedén legyűrheti a törékenyebb, nem központosított egyházakat.

lásáról szóló törvény vagy az izraelita recepció. Minthogy mély, belső egyházreform lehetőségével a század végén maga sem számolt, Beksics hosszasan bizonygatta: nem szabad hagyni, hogy az „ultramontán” egyház protestáns mintájú autonómiát nyerve függetlenedjen az államtól – merthogy ez állami-nemzeti érdekek sérelmével járna.²⁵

A kultúrharcos jellegű egyházpolitikai programok célja az volt, hogy az állami és a társadalmi szférát feloldozzák a klerikális befolyás alól, a röpiratok pedig – lényegében a katolikus egyház kártékony állami-társadalmi szerepét igazolandó – előszeretettel fejtegették, hogy a protestáns társadalmak anyagi és szellemi kultúrája mind Európában, mind a tengeren túl messze meghaladja a katolikus népeké. Kóródy Sándor például az oktatás – éspedig a katolikus felekezeti oktatás – szekularizációját javasolva a protestáns Észak-Európa és a katolikus Dél helyzetére is felhívta a figyelmet pamfletjében. „Mily hatással van a római papság uralma valamely nemzet művelődésére, mutatják a protestáns Angol és Poroszország, a legcivilisáltabb, és mutatják a legújabb időig papi uralom alatt álló Spanyol- és Olaszország, e legműveltebb birodalmak a civilisált világnak”²⁶ – fogalmazott „Papuramorgó”. Ahogy a református és később egyházmegyei világi jegyzői feladatot is ellátó Kóródy, úgy a katolikus és korábban kegyesrendi gimnáziumot végző Simonyi Iván²⁷ is felemlgette a protestáns társadalmak műveltségi fölényét munkájában. A protestáns példa itt sem pusztán öncélúlag jelent meg, hanem szervesen beépült a szerző érvelésébe. Simonyi ugyanis expressis verbis polemizált a „szabad egyház szabad államban” elvén nyugvó liberális egyházpolitikával, amely véleménye szerint a szabadsággal túllontúl tág, szabad teret engedne az államveszélyes ultramontanizmus számára, a katolikus egyház szigorú állami gyámsága mellett érvelve pedig a protestáns egyház–állam kapcsolatok példáját is segítségül hívta. Érvelésében a protestáns társadalmak fejlettebb és szabadabb viszonyaira, magasabb műveltségi szintjére utalt. „Daczára, hogy protestáns országokban az egyház alá volt rendelve az államnak, szabadság és műveltség ott inkább virágzott, mint katolikus államokban. [...] A protestáns országokban mindenütt kitűnők az iskolák: a nép kitartó és munkás; a műveltség magas és általánosan el van terjedve; az ipar virágzó. A nemzet független, a politikai szabadság sokkal előbb fejlődött, mint a kath[olikus] államokban.” A röpirat írója Anglia, Észak-Németország, a skandináv királyságok és az Egyesült Államok példáját szegezte szembe Olaszország, Spanyolország és Mexikó nyomorúságos helyzetével. Simonyi azonban a protestáns országok fejlettségét, jólétét nem a protestáns teológiák specifikus jegyeivel, hanem az állam erőteljesen érvényesülő befolyásával magyarázta, vagyis interpretációjában a protestáns egyházak fő érdeme, amely révén a társadalmak felvirágzásához is hozzájárultak, az volt, hogy nem kérdőjelezték meg a világi

25 [Beksics G.]: i. m. (7. jz.) 61–63.

26 „Papuramorgó” [Kóródy Sándor]: Antiklerikális okoskodások a kath. congressusi komédia, a felekezeti iskolák, a papság népámitási törekvései és egyéb szent dolgok felett. Heckenast Gusztáv, Pest, 1870. (Barátfülek 1.) 97.

27 Ugyanő hamarosan már az Országos Antiszemita Párt képviselőjeként foglalt helyet az országgyűlésben.

hatalom vezető szerepét.²⁸ Érthetőleg ő nem az államtól viszonylag függetlenül, autonóm módon fejlődő – mint például a magyar –, hanem a saját hazájában uralkodó vallás szerepet betöltő, s az állammal szorosan összefonódott protestantizmust hívta példájául. Franciaországgal példálózva a szintén katolikus, sőt fiatalon papi szemináriumba járó, majdan pedig a „felekezeti szellem” jelenségeit lépten-nyomon ostromozó Beksics Gusztáv is megjegyezte, hogy a „protestantismus kiirtása által századokra lökte magát vissza. A hugenottákban megölte saját szellemi potenciáját.”²⁹

Összegezve: itt újfent egy európai interpretációs hagyomány bújik meg a vizsgált szövegvilágban. A 18. századi felvilágosodás idejétől újra meg újra megfogalmazódott ugyanis, hogy – például – „Németországban” a protestáns régiók messze leghagyják a fejlődés, a modernizáció útján a katolikus tájakat, amelyeket továbbra is babonás, bigott vallásosság, siralmas műveletlenség és – a távoli Kelet analógiájára – általános tespedtség, fejletlenség jellemez, amiért pedig a katolikus klérus befolyása, tulajdonképpen az anakronisztikus katolicizmus a felelős.³⁰

Bármennyire messze jutott is egy-egy röpirat írója az etatizmus útján, a szabadság eszméje, a szabadelvűség – természetesen a felvilágosodással és a haladással együtt – mindig fontos, szinte elengedhetetlen jelszó maradt. A reformáció általános, tiszteletteljes aposztrofálásai pedig példázhatják, hogy az a 19. századi interpretációs hagyomány, amely a felvilágosodás normatív alapjáról mérlegelve úgy értelmezte és tartotta becsben a reformációt, mint az európai szabadságeszme, a liberalizmus eredőjét,³¹ az antiklerikális röpiratok lapjain is nyomot hagyott. A reformáció tehát látásmódjuk szerint a felvilágosult eszmevilág jegyében értelmezett haladás, egyetemes fejlődés előtt tört utat.

Simonyi Iván³² például megállapította, hogy a „protestantismus már magában hordja a fejlődhetést. Számos felekezetei még a legszabadabb gondolkodású férfi észjárását is meg tudták egyeztetni a bibliával.” Simonyi általánosságban is méltatta a reformáció mozgalmát, ám nagyszabású, tágabban értelmezett történelmi missziója az ellenreformáció és a jezsuiták miatt szerinte nem ért cél: „A reformatio, ezen egyszerű kísérlet az egyházat az emberiség érdekeivel teljesen kiegyenlíteni, megghiúsult.”³³

Nem meglepők persze a század utolsó harmadában a protestantizmus efféle értelmezései. Amíg Róma a francia forradalom után határozottan szembe fordult a

28 *Simonyi Iván*: Állam és egyház. Aigner Lajos, Bp., 1874. 98–101., 106.

29 [*Beksics G.*]: i. m. (7. jz.) 31. – A szöveg szerzője itt is a „felekezeti szellem”, egész pontosan a „vallási harcok” veszélyeire figyelmeztette olvasóját.

30 Manuel Borutta igen részletesen foglalkozik a jelenséggel. Ld.: *Borutta, M.*: i. m. (1. jz.) 49–120.

31 *Kósa L.*: Katolikus és protestáns i. m. (15. jz.) 147–148.

32 A majdani antiszemita ideológus – az állami szuverenitáson túl – maga is a szabadság, az egyes emberi jogok és a „modern civilizáció” pártján emelt szót a római ultramontanizmussal szemben – sőt a „doctrinaer” liberalizmussal szemben is, amely szerinte pont a szabadság, a liberalizmus elenyészését, vereségét eredményezheti a Rómával folytatott harcban. Ld.: *Rada J.*: i. m. (4. jz.) 13.

33 *Simonyi I.*: i. m. (28. jz.) 16.

világ új jelenségeivel, és nyíltan fellépett a liberalizmus mindahány formája³⁴ ellen – ami átjárta a pápaság majdnem minden eszmei manifesztumát a 19. században –, addig a protestantizmus másfajta választ adott a felvilágosodásra: olyat, amely a modern szabadságigény, a tudomány és a vallás összeegyeztetését célozta meg. Ez pedig Magyarországon is a német filozófiától inspirált liberális teológiai irányzatok térnyerését eredményezte.³⁵

Figyelemre érdemes itt Hatala Péter esete: a felszentelt pap, teológus és orientalista nyelvész ugyanis a csalatkozhatatlansági dogma elfogadása után néhány évvel elhagyta egyházát, és unitárius hitre tért. 1875-ös könyvében aztán, amelyben ő is „hazátlan ultramontanizmus”-ról és a pápának, nem pedig az állami törvényeknek engedelmes papságról, valamint az ész, a tudomány fejlődése által meghaladott dogmákról írt, az unitárius egyházat mint egy toleráns, ténylegesen a jézusi kereszténység alapján álló „független magyar nemzeti egyház” lehetséges alapját ajánlotta, ahol szerinte egyesülhet majd minden haladáspárti, nem ortodox keresztény.³⁶ Íme, egy példa az ideológiai-világnézeti aposztáziára, amely – Róma antiliberális, retrográd irányultsága miatt – egyre többször fordult elő a 19. század második felében.³⁷ A felvilágosult-liberális szellem ugyan egyáltalán nem volt a protestánsok monopóliuma, ám a pápai csalatkozhatatlanságot dogmába foglaló zsinat a liberális katolikusoknak az egyházba vetett reményeit végérvényesen szertefoszlatta.

Az antiklerikális publicisták majdnem mindig foglalkoztak az elmúlt századok történetével is – az érvek valóságos kincsesbányájaként nyúltak a történelemhez –, történeleminterpretációjukban pedig a nemzeti szabadság és a protestantizmus ügye többnyire egymásba forrt, de legalábbis kéz a kézben járt egymással. „A királyság szövetkezett Rómával s a hierarchiával, – a nemzet ellen, mely politikai, s a reformáció ellen, mely vallási szabadságát védelmezte” – fogalmazott Toldy István, majd összegezte: „Ezáltal lett a protestantizmus a szabadság szövetségesévé; ezáltal lett a katolikus egyház az abszolutizmus frigyesevé.”³⁸ Máshol pedig kijelentette: „Magyarországon a szabad protestáns egyházak legújabb időig hatalmas támaszai az ország politikai szabadságának.”³⁹ Toldy itt egy igen elterjedt véleményt vetett papírra: minthogy a kora újkorban a rendi jellegű felkelések a protestánsok ügyét is felkarolták, a magyar történelem protestáns-függetlenségi interpretációja, amely nem csupán protestáns oldalon nyert teret a 19. században,

34 A legnagyobb visszhangot talán IX. Pius 1864-es *Syllabus*a kapta, amelyben a pápa a racionalizmus, az egyház és állam elválasztása, az állami törvények szupremáciája vagy például a sajtó- és a vallásszabadság eszméje mellett úgyszintén tévedésnek minősítette, hogy „a római pápának lehet, sőt kell az előhaladással, a liberalizmussal és az új civilisatióval kiegyezkednie és ahhoz alkalmazkodnia”. Ld.: *Füßy Tamás*: IX. Pius pápasága. III. Szent István Társulat, Bp., 1880. 518–545.

35 *Kósa L.*: Katolikus és protestáns i. m. (15. jz.) 143–150.

36 *Hatala Péter*: Az én hitvallásom. Vodianer, Bp., 1875. 1., 174–177.

37 *Kósa L.*: Katolikus és protestáns i. m. (15. jz.) 151–152.

38 *Toldy I.*: Elmékedések i. m. (16. jz.) 229.

39 *Uő*: A katolikus egyházi autonomia i. m. (20. jz.) 99.

a hazai protestantizmusban jellemző módon a magyar függetlenség és szabadság letéteményesét, stabil szövetségesét jelölte meg.⁴⁰ A protestáns Kóródy Sándor pamfletjében hangsúlyozottan egy „katholikus író”, éppenséggel pont Toldy sorait idézte: „A reformáció a nemzettől nyert segínyt a hierarchia, s a nemzetet támogatta az abszolutizmus ellen. Így a nemzeti szabadság és a protestantizmus a közös támadással szemben önkényt szövetkeztek egymással.”⁴¹ A református Deák Albert antiklerikális röpiratában nem a kora újkort, hanem a reformkort illetőleg fűzte össze a protestantizmus és a magyar nemzet ügyét. „A protestáns érdekek szövetségébe lépett a szabadelvű áramlat és a szabadságra törekvő egész reformirányzat, ellenben a katolikus érdekek kedvezett a pápai befolyásnak ez időtájt kezdődött erősbulése egész Európában” – írta, majd az 1867-hez vezető út történetét fejtegetve is oda jutott, „hogy a nemzet alkotmányos szabadsága és a protestánsok érdekei karöltve járnak”.⁴² Toldy azonban, bár maga is előszeretettel értekezett a protestantizmus és a szabadság múltbéli szövetségéről, árnyaltabban is ecsetelte a problémát, és a katolikus érdemeiről sem feledkezett meg: „Valamint egykor katolikus és reformált egy sorban küzdtek a protestantizmus vallásszabadságáért a harctéren, valamint már évtizedek előtt katolikusok védték legerélyesebben a protestantizmus jogait, úgy vallási kérdésekben ma is nem a felekezetek, hanem a liberális és konservatív pártok állnak szemben egymással.” Utóbb Toldy a liberális katolikusokra utalt. Nem véletlenül: mind töle, mind a többi szerző céljától távol állt, hogy az egyházzal, a hierarchiával együtt a katolikusok összességét is pellengérré állítsa, sőt többen még a papságon belül is differenciálni próbáltak, az alsópapság hazafias, liberális szárnyára terelve a figyelmet, így például Kóródy is.

Kultúrharc és reformáció a röpiratok lapjain

1873 után Magyarországon is elterjedt a kultúrharc kifejezés, amely közzsájon forgott az 1890-es években, az egyházpolitikai harcok idején is, ám már a kortárs közvéleményt is megosztotta a kérdés: vajon ténylegesen kultúrharc kerekedett-e ekkortájt Magyarországon? Beksics Gusztáv 1891-ben még figyelmeztetni próbálta az országot, hogy kerülje el a „kulturharcot, melyet Poroszország és Bismarck, annyi keserűséget és szenvedést okozva, végig küzdöttek”.⁴³ A harc az ő interpretációjában egy esetleges, az országot a jövőben fenyegető lehetőség, nem pedig a jelen valósága volt. Szigetvári Iván azonban 1893-ban megjelent röpiratában már azon élcelődött, hogyan féltette az országot a „kulturharc veszedelmét”. A porosz Kulturkampf háttérében – boncolgatta Szigetvári – lényegében az alábbi, Ma-

40 Kósa L.: Katolikus és protestáns i. m. (15. jz.) 146–147.

41 [Kóródy S.]: Antiklerikális okoskodások i. m. (26. jz.) 104–105.

42 „Trebla Kádder” [Deák Albert]: Harc a nemzetállam ellen. Vagyis: a kulturharc mai jelentőségében. Eggenberger–Gibbon Albert, Bp.–Kolozsvar, 1894. 18., 24. – Életrajzát, vallását, továbbá a röpirat szerzőségét ld.: Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. V. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, Bp., 1943. 348–350. col.

43 [Beksics G.]: i. m. (7. jz.) 73.

gyarországon is felmerülő probléma rejlett: „az állam érvényesíteni akarja hatalmát minden téren, az egyházzal szemben is; hűséget és engedelmisséget kíván összes alattvalóitól, a kath. papoktól is. Erre a pápa saját hatalmát szembeállítja az állammal és a papoknak megtiltja az engedelmisséget.” Mondandóját úgy összegezte, hogy Virchow pusztán a „Kulturkampf” szóösszetételt találta fel, ám a mögöttes jelenség régtől fogva ismeretes Európában: olyannyira, hogy interpretációjában a reformáció „se volt más, mint a pápaság harca az államok szabadsága ellen, átszöve természetesen számos politikai érdekekkel, tulajdonképpen a legnagyobb kulturharc”. Ott pedig, ahol a protestantizmus egészében és végérvényesen győzelemre jutott, az országok „el is végezték a maguk kulturharcát”. A reformációt tehát úgy értelmezte, mint a Kulturkampf első jelentősebb epizódját, erőpróbáját. Szigetvári szerint a harc 1890 után Magyarországon is fellobbant, és csupán az állam teljes győzelme esetén szabad, hogy véget érjen: „majd ha teljesen felszabadítottuk az államot és az állam alattvalóit az egyház igája alól” – szögezte le a szerző.⁴⁴ Amíg tehát Beksics pusztán a porosz-német Kulturkampf összefüggésében emlegette a protestantizmus szellemét, addig Szigetvári már odáig jutott, hogy magát a reformációt integrálta egy tágran értelmezett, évszázados harc történetébe – és nem egyedül ő járt el így.

Deák Albert 1894-es röpiratában szintúgy tágabban értelmezte a „kulturharcz”-ot, amely a szerző szerint is régóta zajlott a pápa világi hatalma ellen, felfellángolva az évszázadok során, a reformáció pedig itt is a harc egyik fejezeteként épült be a röpiratíró narratívájába. Deák így maga is az újkor hajnalán jelentkező reformmozgalom világi-politikai jelentőségét hangsúlyozta: „Az illetéktelen világi uralmat lerázta magáról az erre jobban és igazábban elhivatott politikai világ. Sőt a hit birodalmát is szinte meghódította a tiara árnyékától egy igénytelen német szerzetes.” A reformáció jeles alakjait is respektálta munkájában. Mint írta, „Luther őszinte becsületessége és Kálvin ragyogó tisztasága” vonzóbb választást jelentett a romlott pápai udvarnál, ami folytán Róma hatalma Európa-szerte visszaszorult. A reformáció mozgalma azonban – folytatta az erdélyi jogtudós – mégis megtorpan: rövid defenzíva után a római egyház rendezni tudta sorait, majd idővel offenzívába ment át: ahogy előzőleg az albigenmozgalom, utóbb pedig a francia forradalom, úgy a reformáció sem tudta tehát megtörni a pápaság erejét. A nacionalista szerző reményei szerint a 19. században megerősödött „nemzetiségi eszme”, vagyis a nacionalizmus harcolhat végre eredménnyel a római pápa világi uralma ellen.⁴⁵

Szigetvári 1893-as álláspontját, miszerint pusztán a szó volt új: Kulturkampf, bizonyos szempontból igazolhatja, hogy ugyan 1873 előtt a kifejezést nem hasz-

44 „Rutilus” [Szigetvári Iván]: Lázadó papok. 2. kiad. Deutsch Zsigmond és Társa, Bp., 1893. – Álnévét Gulyás álnév-lexikonja is feloldja: *Gulyás P.*: Magyar írói álnév lexikon i. m. (14. jz.) 380., 635. – Szigetvári az egyetlen szerző, aki saját felekezeti-vallási közönyösségét felvállalva formált igényt a felekezetenküliség jogi lehetőségét megerősítő törvényre. A katolikus egyház frissen megfogalmazott programjára pedig gúnyosan szúrta oda: „Köszönöm, hogy megmentették eltévelyedett szegény lelkemet.” [Szigetvári I.]: i. m. 23.

45 [Deák A.]: i. m. (42. jz.) 5–8., 13.

nálták, a röpiratok lapjain már korábban is jelentkeztek hasonló interpretációk. Jó példa erre Toldy István 1868-as narratívája. Eszerint a középkor végére sem szűnt meg a harc, amelyet „az egyház az állam ellenében vívott”, s amelyet az egyház hatalomvágya fűtött, ám „Róma, folytonos küzdelemben a világi hatalommal, végre is nem kívülről, hanem saját kebelében szenvedte a legnagyobb csapást”. Szerinte a „reformáció nagy egyházi forradalma annyira megingatta a pápaság helyzetét, hogy Róma, ha le nem mondott is az állam felett követelt főúri jogáról, tettleg kénytelen volt concessiókat tenni a világi hatalomnak”.⁴⁶ Toldy tehát maga is méltatta a reformáció történelmi szerepét egy, a pápai hatalommal szemben zajló évszázados harc idejára felől szemlélve.

A protestáns sajtó és a kultúrharc retorikája

Tanulmányomban ugyan nem felekezetiileg pozicionált, vallási motivációjú szövegeket vizsgállok, megjegyzem azonban, hogy a protestáns egyházi sajtó is felhasználta, mozgósította a kultúrharc retorikáját az ősi ellenféllel szemben. „Vigyázzatok hazánk őrei, kiknek kezetekben van a nemzet törvényhozó hatalma, hogy rést ne törjön és azon be ne lopózkodjék állami szervezetünkbe az idegen érdekeknek szolgáló ultramontanizmus!” – olvashatjuk például a liberális *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain 1892-ben, az egyházpolitikai harcok légkörében. A lap írója felrótta, hogy „a főpapság a magyar közjog megsértésével Rómához fordult tanácsért”, tevékenységük pedig nem egyéb, „mint a magyar állam és állami souverénitásának megtagadása”.⁴⁷ Szinte természetes, hogy a lap hangneme egybecsengett a kultúrharc retorikájával, hiszen a protestáns oldal nyíltan helyeselte, pártfogolta az 1868-as törvényt, amelyet az „ultramontán” egyház nem fogadott el, és amellyel az „elkeresztelési harcok” során egyenesen szembeszegült. Ez pedig jó lehetőséget teremtett a protestáns sajtó számára, hogy – az állami tekintélyre apelálva – azonos hangot üssön meg a katolikus egyház nem felekezeti ellenfeleivel.

A protestáns újság persze már jóval ezelőtt is a „modern állam” híveként pozicionálta magát az ultramontanizmussal szemben folytatott harca során. Ballagi Mór például itt hirdette 1870-ben, hogy a zsinat és az ott érvényesülő ultramontán irányzat a modern államra és a polgári társadalomra egyaránt fenyegetést jelent, és ha elfogadják a csalatkozhatatlanság dogmáját, „a pápaság élethalálra folytatandó hadat izen az európai civilisációnak és mindazoknak, ki[k] a modern állam eszmeit a társadalmi együttlét nélkülözhetlen feltételeiül vallják”.⁴⁸ Teljes egészében a kortárs – profán – antiklerikalizmus érvelésmódját és fogalmi hálóját ragadhatjuk itt meg.

46 Toldy I.: Elmékedések i. m. (16. jz.) 88–89.

47 Örök, vigyázzatok! Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 35. (1892) 18. sz. (április 7.) 245–246. col.

48 Ballagi Mór: Szabad egyház szabad államban. II. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 13. (1870) 7. sz. (február 20.) 201. col.

„Protestáns ultramontanizmus”?

A röpiratok jelentős része nem abszolút érvennyel, nem minden téren írt helyeslőleg a protestantizmusról. Toldy István – még az Eötvös-féle népiskolai törvényt megelőzőleg – azt jósolta, hogy „a protestáns papság nagy része ép úgy fogja például a felekezeti oktatás rendszerét védelmezni, mint a legvadabb ultramontánok”. Ugyanő az autonómiát és az egyházreformot illetően is figyelmeztetett: „Nem szabad azért vakon utánoznunk a protestantismus iustitutióit; mert magok a protestáns egyházak sem fejezik ki híven, mindenben a reformáció elveit.”⁴⁹ Kóródy Sándor ugyan a polgári házasság természetes szövetségét jelölte meg a protestantizmusban, röviden mégis megjegyezte, hogy „akadhatnak a protestánsok közt egyes orthodoxok, kik a protestantismus szellemét félreismervén [...] ellenezni fogják e szabadelvű reformot”.⁵⁰ Simonyi Iván – példázva, hogy még egy „demokratikus” szervezett egyháznak sem szabad az államtól túlzottan nagy függetlenséget nyernie – a reformációs központ, Genf példáját hozta fel. „Ezen köztársaság és demokratikusan szervezett egyház a legnagyobb zsarnokságot gyakorolta a lelkiismereten, a családi élet szentélyén. Ezen köztársaság volt az, mely az átutazó spanyol Servetus nevű orvost lassú tűznél halálra kínoztta, mert tagadta volt a szentháromságot.” Simonyi persze nem feledkezett meg a 19. századi „orthodox protestáns” táborról sem, habár ő már röpirata elején leszögezte, hogy a protestantizmus nem haladó, bigott elhajlása nemigen jelent hasonló fenyegetést az államra, mint a római egyház ortodox, ultramontán irányzata.⁵¹

Tény, hogy nem minden protestáns tudott, és jó részük nem is óhajtott megfelelni az antiklerikális röpiratokban festett, néhány ponton erősen idealizált, eszményi protestantizmusképnek. Ahogyan a német nyelvterületen,⁵² úgy Magyarországon is megjelent a „protestáns ultramontanizmus” fogalma. Beksics Gusztáv például felhánytorgatta, hogy a „protestáns ultramontanizmus támogatta a katolikust a zsidóság ellenében”.⁵³ Itt persze az „ultramontanizmus” fogalma már elhagyta eredeti, „ultra montes”-jelentését, és pusztán a felekezeti szempontok előtérbe helyezésére, dogmatizmusra és egyházpolitikai konzervativizmusra utalt.

*

Összegezve megállapítható, hogy az antiklerikális publicisták – polgárias, liberális és nacionalista értékrendjük talajáról – előszeretettel operáltak a protestánsok példájával, merthogy szerintük a reformáció hagyománya, a protestantizmus a 19. században jól, de legalábbis jobban megfelelt mind a liberális, mind pedig a nemzetállami fejlődésnek, mint a katolicizmus, amely fennálló formájában és főleg

49 Toldy I.: Elmélkedések i. m. (16. jz.) 195.

50 [Kóródy S.]: Coelibátus i. m. (23. jz.) 73. – Ő persze alapján itt is pozitív színben tüntette fel a protestantizmust.

51 Simonyi I.: i. m. (28. jz.) 15., 102–103.

52 Borutta, M.: i. m. (1. jz.) 355–357.

53 [Beksics G.]: i. m. (7. jz.) 16.

ultramontán tendenciájával nem fért meg a modern, alkotmányos és nemzeti állammal, illetve a polgári társadalom értékhorizontjával.

A röpiratok az állam és az egyház hatalmi konfrontációjaként értelmezett feszültségek idején előszeretettel fejtegették, hogy a reformáció nem formált igényt olyasfajta egyetemes, világi hatalomra, mint amilyet hagyományosan a pápaság foglalt programjába, és mindenhol fejet hajtott az állam szupremáciája előtt. A kultúrharc retorikájában, ahol is a figyelem jórészt a római befolyás felszámolására összpontosult, a Luther nevével is fémjelzett mozgalmat egyre-másra úgy interpretálták, mint pápaságellenes szabadságharcot – amely a röpiratok értelmezésében több ízben a Kulturkampf fontos epizódját is jelentette. A hazai reformátusság azon túl, hogy semmiféle országhatáron túli hatalomtól sem függött, sajátos „magyar vallás” pátoszával amúgy is jobban imponált a röpiratok nacionalista szerzőgárdájának. A kultúrharc retorikájában az etatizmus túlzásai mellett is fontos szerepet játszottak a liberális elvek, frázisok, a szabadság és a felvilágosodás jelszavai. Ennek megfelelően Róma hajthatatlan antiliberalizmusa és „orthodox” teológiai felfogása a röpiratok állandó célpontjává vált, míg eszményi protestantizmusértelmezésük mentén a szerzők a szabadságeszme érvényesülését és a haladás ügyét fűzték a reformáció programjához. Az egyházi hatalom felszámolásához ráadásul érvül szolgált, hogy a protestáns országokban, ahol nem érvényesült a katolikus klérus befolyása, általánosan elfogadott vélemény szerint magasabb volt a műveltség szintje. Mindemellett az antiklerikálisok szemében a katolikus egyház merev hierarchiájával, felülről szervezett monarchikus rendjével a középkor és a rendi-feudális világ lenyomatát képezte, amellyel egyes protestáns egyházak demokratikus-képviselési jellegű jegyeit szegezték szembe.

A röpiratok lapjain is megfigyelhető tehát az a – máshol is regisztrált⁵⁴ – jelenség, hogy az értelmiség, a középrétegek sorában a katolikus egyház meglehetősen népszerűtlen volt, miközben a polgári, de legalábbis polgárosuló közvélemény jóval erősebb szimpátiával fordult a protestantizmus felé. A 19. századi liberalizmus fénykorában, egyben a modern nemzetépítés idején azonban tanácsos volt visszafogottan bánni a protestáns jegyek túlságos idealizálásával, nehogy az a „felekezetieskedés” vádját vonja maga után. Ez persze a katolikusokat, Toldyt, Simonyit, Beksicset vagy például Gárdonyit cseppet sem fenyegette: legtöbbjük még röpiratában is jelezte katolikus felekezetűségét – jóllehet az antiklerikális diskurzusokban szinte elenyésztek a felekezeti különbségek, és az interpretációk szintjén már nemigen jutottak érvényre.

54 Kósa L.: Katolikus és protestáns i. m. (15. jz.) 141–142.

JÁNOS RADA

THE RHETORIC OF *KULTURKAMPF* AND PROTESTANTISM
IN HUNGARIAN PAMPHLETS

The paper defines the rhetoric of 'cultural struggle' (*Kulturkampf*) on the basis of an analysis of Hungarian anti-clerical pamphlets published between 1867 and 1895. It shows that in the course of the fight for the separation of church and state, the authors of such texts also mobilised the example of the Protestant confessions, along an idealised conception of Protestantism, in their argumentation against the Roman Catholic Church. The citation of idealised Protestant features became as integral to the argumentation of anti-clerical authors of the Catholic confession as to that of the Protestants.

Rada János (Miskolci Egyetem)

TURBUCZ DÁVID

Pilsudski megítélése Magyarországon a két világháború között*

*„[...] az új idők legnagyobb alakja,
aki tanítani, buzdítani, ösztökélni fog minden béklyóba vert nemzetet,
mely igazságot követel a rajta elkövetett igazságtalanságért”*

Az 1919 és 1945 közötti Európában szinte nem volt olyan ország, amelyben nem jelent meg valamilyen formában a vezérkultusz jelensége.¹ Józef Piłsudski² is azon katonai és politikai vezetők közé tartozott, akiknek a személye körül kialakult ilyen kultusz.³

A két világháború közötti korszak így méltán nevezhető – az I. világháború egyik következményeként – az ’erőskezü’ vezérek korának.⁴ Igen elterjedt volt ugyanis, hogy a politikai és a katonai vezéreket olyan személyiségekként ábrázolták, akik – és kizárólag csakis ők, rendkívülinek beállított képességeik miatt – alkalmassak arra, hogy egy adott válságos, kilátástalannak tűnő helyzetet megoldjanak. Ez a kép pedig csak akkor lehetett hihető, ha a vezér képességeit és tulajdonságait eltúlozták, egyoldalúan mutatták be.⁵

Józef Piłsudski személyével ráadásul a kortársak nemcsak a hazájában, hanem külföldön, így Magyarországon is gyakran foglalkoztak. Ez természetesen nem jelenti törvényszerűen azt, hogy külföldön is volt kultusza. Magyarországról min-

* Ez a tanulmány a „Magyarország és Lengyelország a két világháború között: recepciók – összehasonlítások – kapcsolatok” című konferencián, 2016. június 3-án elhangzott előadás bővített változata. Az előadásomat követő kérdésekért és hozzászólásokért köszönettel tartozom Paksa Rudolfnak, Kiss Gy. Csabának, Mitrovits Miklósnak, Andrzej Nowaknak, Gerencsér Tibornak, Maciej Janowskinak, Marek Kornatnak és Petneki Áronnak.

1 A korabeli vezérkultuszokról ld. pl. *Anna von der Goltz*: *Hindenburg. Power, Myth, and the Rise of the Nazis*. Oxford University Press, Oxford, 2009. (Oxford Historical Monographs); *Ian Ker-shaw*: *A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény*. Kortina Kiadó, Bp., 2003.

2 Józef Piłsudski nevét ebben a formában, a mai helyesírás szerint egységesítve használom a tanulmányban, még az idézetekben is. A korabeli sajtóban az alábbi alakokban fordult elő: Pilsudsky, Pilsudszky, Pilsudscki és Pilsudski.

3 A Piłsudski-kultuszról: *Heidi Hein*: *Der Piłsudski-Kult und seine Bedeutung für den polnischen Staat 1926–1939*. Herder-Institut, Marburg, 2002. (Materialien und Studien zur Ostmitteleuropaforschung); *Petneki Áron*: Feltétel nélkül hódolni kell Piłsudski emléke előtt. A Piłsudski-kultusz néhány eleme. Egyházfórum 30. (2015) 2. sz. 1–20.; *Uő*: A Piłsudski-kultusz. Rubicon 27. (2016) 5–6. sz. 46–51.

4 A tanulmányban ’féldézőjelet’ alkalmazok akkor, amikor a korszakra jellemző szavakat, kifejezéseket használom úgy, hogy nem szó szerinti idézésre kerül sor.

5 A vezérkultusz egyik lehetséges definíciójához ld. *Turbucz Dávid*: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. MTA BTK TTI, Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 25–26.

denesetre elmondható, hogy 1919 és 1939 között volt Pilsudski-kultusz. Ebben a tanulmányban azt kívánom bemutatni, hogy a vizsgált időszakban milyen – pozitív (sok esetben kultikus) és negatív tartalmú – álláspontok jelentek meg róla a magyar sajtóban. Megítélése egyáltalán nem volt homogén. Az arányok alapján azonban a pozitív hangvételű, köztük igen gyakran kultikus (kritikátlan) értékelések tekinthetők dominánsnak.⁶ Az is megállapítható még, hogy fokozatosan nőtt a vele kapcsolatos információk mennyisége.

Elemzésem a Magyar Távirati Iroda (MTI) híryanagára,⁷ a radikális jobboldali *Függetlenség*, a konzervatív *Budapesti Hírlap*, *8 Órai Újság*, a polgári liberális *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló* és a szociáldemokrata *Népszava* tudósításaira, cikkeire támaszkodik. Ezek a cikkek nagy mértékben támaszkodtak az MTI híreire, amelyek előszeretettel foglalkoztak a lengyel sajtóban megjelent cikkekkel. A magyar sajtóban olvasható írások forrásaként tehát ez a hírszótorna említendő, azonban – ettől függetlenül – a Horthy Miklós személye körül kialakult magyarországi kultusz miatt az elemzett napilapoknak volt gyakorlata azzal kapcsolatban, hogyan is lehet egy politikai vezetőt méltatni. Józef Pilsudski magyarországi recepcióját az I. világháború idején, a lengyel–szovjet háború során, az 1926-os hatalomátvétel kapcsán, a Pilsudski személyéhez köthető különféle évfordulókon és a halálával, temetésével összefüggésben a magyar napilapokban megjelent cikkek elemzésével mutatom be. Arra azonban nem térek ki, hogy lengyelországi kultuszának ápolásában miként vettek részt magyarok.⁸

Az I. világháború időszaka: Lengyelország első „megmentése”

Már az I. világháború alatt megjelent a magyar lapokban néhány cikk Pilsudski akkori tevékenységéről.⁹ Hangvételük között érdemi eltérés nem mutatható ki.

A *Pesti Napló* 1914 novemberében *A hős lengyel légió* című írásában kiemelten foglalkozott Pilsudski személyével, oroszellenes tevékenységével és elkötelezettségével. E cikk szerint Pilsudski már a világháború előtt elhatározta, hogy előkészíti „a lengyel nép szabadságharcát”.¹⁰ A *Budapesti Hírlap* 1916 szeptemberében Arthur Slivińskivel, a varsói városi tanács alelnökével, Pilsudski egyik

6 Kultikus kijelentésnek tekintem tehát a személyével kapcsolatos kritikátlan értékeléseket: ezek jelentős része a lengyelországi kultuszából származik. Kultuszról akkor lehet beszélni, amikor a valakihez vagy valamihez való kritikátlan, egyoldalú viszonyulás ritualizált módon jelenik meg. A kultusz definíciójához ld. *Dávidházi Péter*: „Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Gondolat, Bp., 1989. 5., 8–15.

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL OL), K 428 MTI „könyomatos” hírek, a) sorozat, napi tudósítások, 1920–1944.

8 Erről ld. *Petneki Á.*: Feltétel nélkül i. m. (3. jz.).

9 Ld. pl. *Népszava* 1914. nov. 16. 5., 1915. jan. 21. 8–9.; *Budapesti Hírlap* 1915. jún. 22. 10.; *Pesti Hírlap* 1915. júl. 25. 17., 1916. nov. 17. 4.

10 *Pesti Napló* 1914. dec. 16. 6–7. Az idézet a 6. oldalon található.

támogatójával készített interjút, amelyben az interjúalany kijelentette, hogy a lengyelek „a lengyel légió megteremtőjétől”,¹¹ a „nemzeti hőstől”, Piłsudskitól várják, hogy szervezze meg a lengyel hadsereget, amely majd felveszi a küzdelmet Oroszországgal.¹² A magyar sajtóban ezzel az interjúval jelent meg a Piłsudski-kép egyik fontos eleme: az oroszok elleni küzdelem vezetése és a lengyel hadsereg megszervezése.¹³

Az I. világháború alatti szerepéhez képest a lengyel–szovjet háború kapcsán sokkal többet írtak a magyar lapok Piłsudskiról. Érdemei elsősorban a világháború és az 1920-as lengyel–orosz háború alatti tevékenységéhez kapcsolódtak. Így vált ’nemzetmentő’ vezérré.¹⁴ Ez elválaszthatatlan Lengyelország I. világháború utáni megteremtésétől, amelyben ráadásul Piłsudski valóban lényeges szerepet töltött be, így az ezzel kapcsolatos korabeli állítások csak részben értelmezhetők a propaganda túlzásaiként.¹⁵ Az 1920-as lengyel–orosz háborúról a magyar lapok rendszeresen tudósítottak.¹⁶ Augusztus 19-én a *8 Órai Újság* azt írta, hogy „Piłsudski elől futnak az oroszok”.¹⁷ A varsói lengyel győzelem után pedig a *Budapesti Hírlap* arról írt, hogy „az előrenyomulás észak felé Piłsudski tábornagy személyes parancsnoklása alatt diadalmasan tovább folyik”.¹⁸

Az újságolvasók tehát már viszonylag korán megismerhették Piłsudski nevét és sikereit. Korai magyarországi recepciójának alapvető eleme volt az 1919-es Tanácsköztársaság miatt felerősödött antikommunizmus. Ez volt az oka, hogy eleinte mindegyik magyar napilap rokonszenvezett tevékenységével.

11 A Lengyel Légiók a központi hatalmak oldalán harcoltak Oroszország ellen az I. világháborúban.

12 Budapesti Hírlap 1916. szept. 12. 5.

13 A Piłsudski-kép ezen eleméről – lengyel kontextusban – ld. *Hein, H.*: i. m. (3. jz.) 218–229., 272–276.

14 Uo. 276. A lengyel–szovjet háborúról ld. *Norman Davies*: *White Eagle, Red Star. The Polish–Soviet War 1919–20 and „the miracle on the Vistula”*. Pimlico, London, 2003.

15 *Hein, H.*: i. m. (3. jz.) 272–276. A lengyel állam újjászületésének és Józef Piłsudski abban játszott szerepének bemutatására ld. *Palotás Emil*: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Osiris, Bp., 2003. (Osiris Tankönyvek) 162–175.; *Szokolay Katalin*: *A Piłsudski-jelenség*. Múltunk 44. (1999) 1. sz. 10–27.

16 *Gerencsér Tibor*: *Csoda a Visztulánál (A lengyel–bolsevik háború a magyar sajtóban)*. Valóság 54. (2011) 1. sz. 37–47. Gerencsér tanulmányának végén kitér Józef Piłsudski magyarországi megítélésére is. Az 1920-as háború idején megjelent cikkeket ld. Budapesti Hírlap 1920. aug. 18. 2.; 8 Órai Újság 1920. aug. 19. 1., aug. 20. 1.; Népszava 1920. aug. 17. 2., aug. 19. 3.; Pesti Hírlap 1920. aug. 19. 1., aug. 20. 1–2., aug. 22. 1–2.; Szózat 1920. aug. 19. 3., aug. 26. 3.; Nemzeti Újság 1920. szept. 2. 4., szept. 11. 3.

17 8 Órai Újság 1920. aug. 19. 1.

18 Budapesti Hírlap 1920. aug. 24. 1. Máig nem tisztázott egyértelműen, hogy ki tekinthető a lengyel stratégia kidolgozójának. Piłsudski tisztelői értelemszerűen kizárólag az ő szerepéről írtak és beszéltek a győztes hadjáratot követően. *Szokolay K.*: i. m. (15. jz.) 20–21.; *Davies, N.*: i. m. (14. jz.) 197–198.

A hatalomátvétel értékelése: az újabb „nemzetmentés”

Józef Piłsudski ismertsége 1926-ban tovább nőtt, mivel a magyar sajtó a hatalomátvételével még részletesebben foglalkozott, mint a lengyel–orosz háború alatti szerepével. Emellett az is lényeges változás volt, hogy a magyarországi Piłsudski-kép ezután kezdett differenciáltabbá válni: az antikommunizmus – pozitív kontextusban – továbbra is meghatározó eleme maradt, Piłsudski politikai szerepe miatt azonban már megjelentek róla elítélő értékelések is.

Piłsudski 1926. május 12-én vonult Varsó, pontosabban a hivatalban lévő lengyel kormány ellen, és a sikeres puccs eredményeként átvette a hatalmat.¹⁹ Az erről beszámoló magyarországi írások mindenekelőtt az események ismertetésére törekedtek, időnként azonban Piłsudski személyét is értékelték az újságírók.²⁰ Szinte egybehangzó véleményük: kizárólag Piłsudski tudja a lengyelek számára a helyes utat mutatni, nemzetét azon vezetni, illetve arra visszavezetni. Az 1926-os események – több esetben is kultikus – értelmezése tovább erősíthette a ’megmentő’ vezér képét, amely azonban katonából immár inkább politikai jellegűvé vált.²¹

A *Nemzeti Újság* május 14-i cikke szerint Piłsudski „a legnagyobb és legkiválóbb államférfiak egyike”, „kitűnő politikus”, aki mindig hazafias elkötelezettségének megfelelően végezte tevékenységét. A végkövetkeztetés szerint az addigi politikai irányt „megelégtelte a lengyel nép”, így a politikai hatalmat annak adta át, aki „egyedül képes arra, hogy helyes irányt adjon” Lengyelországnak.²² A *Budapesti Hírlap* címlapon közölt, kolumnás vezércikke kiemelte, hogy a térségben gyakoriak a kormányválságok. A szerző, Okolicsányi László, a Magyar–Lengyel Egyesület későbbi elnöke szerint a politikai válságok oka az, hogy a világháború után létrejött új államok „nem felelnek meg a bennük élő népek törekvéseinek és életszükségleteinek”. A cikk ismerteti a lengyel bel- és külpolitika főbb irányzatait és ezek világháború alatti és utáni szerepét. A szerző ennek során kitért Piłsudski tevékenységére, s a hatalomátvételt külpolitikai okokkal magyarázta. Szerinte azért kellett átvennie Piłsudskinak a hatalmat, mert egyedül ő ismerte fel az ország érdekeinek leginkább megfelelő külpolitikai irányvonalat.²³ A *Pesti Hírlap* is kiemelte, hogy Piłsudski – akit országában a lengyel függetlenség megteremtőjeként és ’nemzeti hősként’ tisztelnek – politikai fellépésének célja Lengyelország biztonságának és stabilitásának

19 Az 1926-os hatalomátvételtől és annak előzményeiről ld. Szokolay K.: i. m. (15. jz.) 27–36.; Patóty E.: i. m. (15. jz.) 306–318.

20 Ld. pl. *Pesti Hírlap* 1926. máj. 15. 1–2.; *Pesti Napló* 1926. máj. 15. 1–2., máj. 16. 3–4.; *Népszava* 1926. máj. 13. 2., máj. 18. 6–7.; *Budapesti Hírlap* 1926. máj. 13. 5., máj. 15. 3.; 8 Órai Újság 1926. máj. 15. 7.; *Nemzeti Újság* 1926. máj. 13. 7. Az MTI tudósításait, amelyet a magyar napilapok felhasználtak, ld. MNL OL K 428 a) 1926. máj. 12. 15., máj. 13. 4–5., máj. 14. 5–6., 24., máj. 15. 1–4., 10–11., 18., 20., 24–25., máj. 17. 2–3., máj. 18. 2–3.

21 A lengyelországi Piłsudski-kultusz ezzel összefüggő vonatkozásairól ld. Hein, H.: i. m. (3. jz.) 276–280., 283–284.

22 *Nemzeti Újság* 1926. máj. 14. 1–2.

23 *Budapesti Hírlap* 1926. máj. 17. 1.

hatékonyabb biztosítása.²⁴ A *Pesti Napló* ismeretlen szerzője óvatosan fogalmazott a jövővel kapcsolatban: bizonytalan abban, hogy a hatalom átvétele „megoldja-e Lengyelország válságát, avagy új konfliktusok sorát nyitja meg”.²⁵ Az események lehetséges kimenetelére vonatkozó kétely kapcsán megjegyzendő, hogy a magyar sajtóban megjelent cikkek hangvétele egyáltalán nem volt ellenséges, senki nem kívánta Piłsudski bukását, néhány esetben – mint például a *Pesti Napló* itt említett cikkében – azonban inkább a visszafogottabb, ugyan pozitív, de a kultikus megközelítés egyoldalúságaitól mentes megfogalmazás volt jellemző.

A magyar lapok Lengyelország és a térség jövője szempontjából tehát pozitív változásnak tekintették a demokrácia és a diktatúra felől is értékelt hatalomátvételt, még ha nem is mindenki volt teljesen meggyőződve a sikeréről. A *Budapesti Hírlap* tudósításában érdekes történelmi párhuzam volt olvasható: „Piłsudskit szeretik lengyel Napóleonnak és lengyel Mussolininak nevezni, de akik ismerik a marsall józan gondolkodását, azok szerint Piłsudski a fölkelés alatt Napoleon volt, hatalmának megerősítésében Mussolini lesz, és ha ezt a célját eléri, tiszta alkotmányos kormányzatot akar teremteni Lengyelország számára.”²⁶ Olyan személyiségekkel hozták tehát párhuzamba, akiket nem szokás a demokrácia híveiként emlegetni, viszont összességében Piłsudskit mégis demokratának tekintették. Ha átmenetileg ugyan diktatórikus eszközöket is alkalmaz, távlati szempontból alkotmányos kormányzást kíván megvalósítani – olvashatjuk e cikkben. A *Pesti Napló* „baloldali diktátorként” jellemezte őt: „Diktátor, aki fegyveres csapatok élén jelenik meg Varsó alatt – a jobboldali kormány ellen, katonai diktátor, aki a fasiszta szervezetek legyűrését hirdeti, diktátor, aki konszolidálni akar!”²⁷ Maga a cikk azonban – tartalmát illetően – nem elítélő. Weis István, a konzervatív elkötelezettségű szociológus cikkét május 18-án közölte a *Nemzeti Újság*. Weis írása főként külpolitikai elemzés, amelynek részeként méltató megjegyzések is olvashatóak Piłsudski tevékenységéről („a lengyel öncélúság gondolatát a legjobban megvédte”, „törekvései sikerre vezettek”). A záró bekezdésben azonban Weis „aggályosnak” nevezte, hogy „a marsall alkotmányos útra terelte a válság megoldását és nem vállalta azt a felelősséget, amit hasonló helyzetben saját vállaira vett Mussolini. Az alkotmányos tényezők játékában elveszhet az akció sikere és a fehér sas igen könnyen bukhat a megsemmisülés örvényébe, az orosz–német olló két szárnya közé.”²⁸ Vagyis Weis sem volt biztos abban – a *Pesti Napló* egyik cikkéhez hasonlóan –, hogy Piłsudski kísérlete sikeres lesz. Weis – a Mussolinivel való összevetés részeként – éppen a diktatórikus eszközök hiánya miatt tartott lehetségesnek egy negatív kimenetelű forgatókönyvet.

24 Pesti Hírlap 1926. máj. 13. 1.

25 Pesti Napló 1926. máj. 15. 2.

26 Budapesti Hírlap 1926. máj. 15. 3.

27 Pesti Napló 1926. máj. 15. 1.

28 Nemzeti Újság 1926. máj. 18. 1–2. Június elején, a köztársasági elnökválasztás kapcsán megjelent tudósítás is kiemelte, hogy Piłsudski csak „fél munkát végzett, alkotmányos keretek között azonban diktatóri hatalmat gyakorolni nagyon nehéz. Mussolini, Primo de Rivera és Pangalos több erélyt és konzekvenciát tanúsítottak”. Nemzeti Újság 1926. jún. 1. 3.

Az 1926 májusában közölt cikkek tartalma annyiban megegyezett egymással, hogy pozitívan – viszont nem feltétlenül kultikus keretek között – értékelték Pilsudski tettét, de abban már nem volt összhang, hogy mit is gondoltak a jövőről (kultikus értelmezés esetében ezzel kapcsolatban kétely sem merülhet fel), illetve arról, hogy a demokrácia és diktatúra között pontosan hol helyezhető el a Józef Pilsudski által fémjelzett, még kialakulóban lévő politikai berendezkedés.

A szociáldemokrata *Népszava* is pozitívan értékelte a hatalomátvétel tényét, mivel ez véget vetett a „reakció” uralmának. Számukra így a „reakciós” kormány megdöntése volt a legfontosabb szempont, a „reakció” megdöntése pedig a jövőben a demokrácia felé mutat. Álláspontjukat elsősorban ez befolyásolta. *A lengyel forradalom* című cikk ismeretlen szerzője szerint Józef Pilsudski az egyetlen ember Lengyelországban, „akire a demokrácia reménykedve tekinthet”. Egy ideig kivárt, majd amikor a „reakció zsoldosai fegyverrel támadtak” rá, megváltoztatta álláspontját, „a fegyver visszafelé sült el, a demokratikus lavina megindult”. Ezt követően „Pilsudski nevének varázsa magával ragadta a hadsereg nagy részét és a reakció sorsa megpecsételtnek látszik”.²⁹ A cikkíró kíváncsúnak nevezte, hogy az európai „reakciós” kormányok is okuljanak a történetekből. A szociáldemokrata napilap tehát a demokrácia ügyét szolgáló változásként mutatta be a lengyelországi eseményeket. Minden bizonnyal azért tettek így, mert nem rendelkeztek elegendő információval Pilsudski tényleges szándékait, motivációit illetően (az 1920-as évek első felére eső visszavonulásának tényleges okait egyáltalán nem ismerték), emellett túlhangsúlyozták szocialista múltját, illetve a demokrácia iránti elkötelezettségét is.³⁰

A *Népszava* álláspontja markánsan jelzi, hogy milyen eltérések lehettek Pilsudski hatalomátvételének értelmezésében. A *Népszava* pozitív értékelése tért el leginkább a többitől, mivel a lap szerkesztői saját politikai meggyőződésükön keresztül értékelték Pilsudski személyét. Az akár egymásnak is ellentmondó értékelések – lásd például a diktatúra és demokrácia kérdését – a többi esetben nem függték össze ilyen markánsan az adott szerző és/vagy napilap politikai elkötelezettségével.

29 *Népszava* 1926. máj. 15. 1.

30 Pilsudski azért vonult háttérbe az 1920-as évek elején, mert az instabil politikai viszonyok (pl. gyakori kormányváltások, polgárháborús viszonyok, romló gazdasági helyzet) miatt szembefordult a többpártrendszerrel és részben még a parlamentarizmussal is. „Pilsudski – fogalmazza meg motivációjának háttérét Szokolay Katalin – nem tudta tudomásul venni, hogy egy államban társadalmi és politikai konfliktusok vannak, különösen ami a fejlődés irányát, a társadalmi problémák megoldását illeti. Nehéz pontosan megállapítani, mikor hatalmasodott el rajta a küldetésstudat, az a meggyőződés, hogy ő a nemzet megmentője, s ennek érdekében olyan eszközöktől sem szabad visszariadnia, amelyeket korábban maga is elítélt volna.” *Szokolay K.*: i. m. (15. jz.) 27–31. Az idézet a 29. oldalon olvasható. Pilsudski szocialista múltjáról azt írja a szakirodalom, hogy a századforduló után egyre fontosabb szerepet kapott gondolkodásában a függetlenségi gondolat, amely háttérbe szorította a szocializmus eszméit. Uo. 6–7.

A puccstól Piłsudski haláláig és temetéséig

Az 1926. májusi eseményeket követően Piłsudskiról rendszeresen lehetett olvasni a magyar sajtóban. Különféle alkalmak adtak okot a lapoknak, hogy foglalkozzanak személyével és tevékenységével. A fontosabbnak tekinthető lengyel bel- és külpolitikai fejlemények, a két ország közötti kapcsolatok eltérő jelentőségű történései (a cikkek egyik csoportja)³¹ mellett a személyéhez kötődő évfordulók sorolhatók ide (a cikkek másik csoportja), amelyek a magyarországi kultuszépítésnek is alapvető eseményei voltak.

A két ország diplomáciai kapcsolataival összefüggő cikkek közül Gömbös Gyula 1934. októberi lengyelországi útja emelhető ki. A *Budapesti Hírlap*, a *Függetlenség*, a *Nemzeti Újság* és a *Pesti Hírlap* tudósításaiban gyakran előfordultak József Piłsudskival kapcsolatos pozitív értékelések.³² A *8 Órai Újság* hasábjain erre valamivel ritkábban került sor.³³ A kormányfőt támogató *Függetlenség*ben, amellet, hogy a cikk szerint Piłsudski nem diktátor, ez volt olvasható: „Piłsudski marsall neve fogalom minden lengyel előtt. [...] alakját a nimbusz olyan hatalmas aránya veszi körül, ami már nem is tekintély, hanem a legenda fogalmi körébe tartozik. Jellemző, hogy ezzel a hatalmas központi akarattal szemben [...] jelentkezik ugyan a lengyel közvéleményben némi ellenzéki hang, azonban ez és az ezzel operáló ellenzéki agitáció annál kevésbé tekinthető komolynak, mert maga a lengyel ellenzék sem titkolja, hogy Piłsudski erélye, akarat, fegyelmezése és tekintélye nélkül a független Lengyelország alig mutathatná fel a példátlan arányú politikai, gazdasági, kulturális és nemzetközi politikai fejlődését.”³⁴ A méltatás egyik célja tehát Piłsudski rendkívüliségének hangsúlyozása volt. Ugyanazon a napon a *Budapesti Hírlap* is hasonló keretek között értékelte a személyét: „Ő személyesíti meg a háború utáni újjraéledt szabad lengyel államot, amelynek életre hívásában övé volt az oroszlátnrészt. S ma is az ő akarat, az ő hazafiassága, az ő bölcsessége, az ő puritán szelleme vezeti Lengyelországot. Nincs lengyel ember, legyen bár ellenzéki, aki nem vallaná teljes meggyőződéssel, hogy Piłsudski rendkívüli képességeivel az ország hivatott vezére. Tehát rendkívüli hatalmát az általános bizalom adja meg. Az ország akaratával valóssággal rákényszerítette ezt a hatalmat, amelyet ő maga sohasem keresett.” E cikk szerint, amely felmutatja a korabeli vezérképek alapvető elemeit (rendkívüliség, az egész nemzet támogatása, nélkülözhetetlenség), a lengyelek „hivatott” és „erőskezü” vezérnek tekintik. Ez az oka, hogy mindenki felsorakozik mögötte, mindenki követi őt. Azért ennyire népszerű hazájában e cikk szerint, mert élére állt az oroszellenes küzdelemnek. Az egyértelműen kultikus méltatás

31 Ld. pl. *Budapesti Hírlap* 1927. dec. 10., 1930. márc. 7. 4., 1932. nov. 3. 5., 1933. szept. 2. 4., 7., 1934. jan. 27. 2., 1934. okt. 28. 5.

32 *Budapesti Hírlap* 1934. okt. 20. 1–2., 6., okt. 21. 3–4., 6., okt. 23. 1–3.; *Pesti Hírlap* 1934. okt. 20. 1–2.; *Függetlenség* 1934. okt. 20. 1–2., okt. 21. 1–2., okt. 23. 1–2.; *Nemzeti Újság* 1934. okt. 21. 3–4.

33 *8 Órai Újság* 1934. okt. 21. 1., okt. 23. 1–2.

34 *Függetlenség* 1934. okt. 23. 1.

így folytatódik: „Lengyelország diadalmas szabadságharca éppúgy az ő nevéhez fűződik, mint ahogy az ő műve az új állam megalakulása és a bolsevizmus kiűzése. De rendkívüli népszerűségének titka puritánságában és abban a kíméletlen erőben rejlik, amellyel minden korrupciót kiirtott az országból. A legtisztább jellemű és a legmagasabb erkölcsű ember, akinek volt hozzá ereje, hogy a maga puritán erkölcsi tisztaságát az egész országra átvigye. Ez adja meg hatalmas tekintélyét és ez adott neki morális jogcímet a hatalomra. Munkaképessége óriási. Hatvanhét éves korában 16 órát dolgozik naponta. Száz ember munkáját végzi, minden fontosabb államügyet ő maga intéz.”³⁵

Néhány év után *Népszava* újságírói átértékelték a Piłsudskiról alkotott – korábban pozitív – véleményüket. 1928-ban már a parlament jelentőségének tagadásával és diktatórikus tendenciák támogatásával vádolták.³⁶ 1929. április 16-án, a lengyel kormány akkori átalakulásával kapcsolatban pedig egyenesen a „lengyel Mussolininek” nevezte őt a szociáldemokrata napilap újságírója. Értékelése szerint Piłsudski „kreatúrái” alkotják a lengyel kabinetet, így „fascista irányzatú, diktatúrára törekvő”.³⁷ Vagyis 1929-ben Piłsudski már „fasiszta” politikusként jelent meg a *Népszava* hasábjain.³⁸ 1931. május 21-én egyenesen a „Piłsudski-féle fascista diktatúra elnyomása alatt színlődő Lengyelországról” lehetett olvasni a szociáldemokrata lapban.³⁹ Néhány nappal később, Józef Piłsudski hatalomátvételének ötödik évfordulóján pedig *Piłsudski diktatúrája a tönk szélére futtatta Lengyelországot* címmel közölt értékelő cikket a lap a lengyel helyzetről. Az újságíró azt hangsúlyozta, hogy a kormánypárti lapok azért nem írtak az évfordulóról, mert „[a]z öt éves diktatúrát a legjobb akarattal sem lehet magasztalni. Az ellenzéki lapoknak már nagyon sok mondanivalójuk lett volna, de ezeket a cenzúra mind elkoboztatta.” Az 1926. májusi eseményekkel kapcsolatban felidézte az újságíró, hogy mit is vártak akkor Piłsudskitól: „A volt szocialista vezértől, a régi szocialista gárda legismertebb tagjától mit is lehetett volna mást várni, ha nem demokráciát, munkát és a korrupció kiirtását?” Erre azonban nem került sor, mert Piłsudski „háttal fordított barátainak és a kapitalizmus szolgálatába állt” – összegzett a cikkíró. Az akkori lengyel gazdasági, pénzügyi és szociális helyzet bemutatását követően arra a következtetésre jutott a szerző, hogy a „diktatúra esztelen politikájával tönk szélére juttatta az országot”.⁴⁰ Az 1920-as évek végétől a *Népszava* hasábjain a „fasiszmus” és a „diktatúra” szavak rendszeresen olvashatók Piłsudski nevéhez társítva.⁴¹

35 Budapesti Hírlap 1934. okt. 23. 1.

36 *Népszava* 1928. ápr. 3. 3.; *Népszava* 1928. szept. 7. 1.

37 *Népszava* 1929. ápr. 16. 3.

38 Piłsudski azonban nem tekinthető fasisztának. *Szokolay K.*: i. m. (15. jz.) 40.

39 *Népszava* 1931. máj. 21. 6.

40 *Népszava* 1931. máj. 28. 5.

41 Ld. pl. *Népszava* 1931. jún. 6. 7., 1934. dec. 8. 5., dec. 18. 8.

Az 1926–1935 között megjelent cikkek másik csoportja a Józef Piłsudski személyéhez köthető évfordulók (március 19-i névnapja)⁴² és a lengyel nemzeti ünnep (november 11.)⁴³ alkalmából jelentek meg.

A névnapjának ünneplésével kapcsolatos cikkek – a *Népszava* kivételével – 1926 után kezdtek el megjelenni. E cikkek kisebb csoportja a lengyelországi ünnepekről tudósított az 1920-as évek második felétől. Az ünnepet misék, istentiszteletek, hazafias felvonulások, díszelőadások alkották Varsóban és az ország különböző pontjain.⁴⁴ A cikkek nagyobb része pedig arról számolt be, hogyan ünnepelték ezt a napot Magyarországon. Ezeket az ünnepeket a lengyelbarát egyesületek szervezték (így például a Magyar Lengyel Szövetség, Magyar Nemzeti Diákszövetség, Magyar Miczkiewicz Társaság).⁴⁵

A magyarországi ünnepi alkalmak közé tartozott a Magyar Nemzeti Szövetségben 1933-ban rendezett előadás is, amelyet Tomcsányi János tanár tartott „a lengyel állam megszervezőjéről”, a „központi tengelyről”, akit „nagy szeretettel ünnepel neve napján nemcsak Lengyelország, de a baráti magyar nemzet is”.⁴⁶ Ebben az évben a Budapesten élő lengyelek és lengyelbarát egyesületek misét tartottak Kőbányán.⁴⁷ A következő évben a Magyar Nemzeti Szövetség ünnepi előadás keretei között ünnepelte Piłsudskit.⁴⁸ Ugyanakkor a Ferencvárosi Kaszinóban tartott rendezvényen több köszöntőt követően Téglássy Béla országgyűlési képviselő ünnepi beszédében Mussolinit, Kemal Atatürkö, Gömböst és Piłsudskit hasonlította össze.⁴⁹ A *Függetlenség* szerint Téglássy „kiemelte Piłsudski munkájából azt, hogy [...] országot alapított. Különösen kiemelte azt a hatalmas munkát, amelyet a háború alatt az oroszokkal szemben fejtett ki, megszervezte a legnagyobb kockázatok ellenére is a lengyel szokol-egyesületeket, a légiók, majd a lengyel hadsereg magvát.”⁵⁰ 1935-ben a Magyar Lengyel Szövetség tag-egyesületeinek a Magyar Nemzeti Szövetség dísztermében tartott ünnepségét gróf Széchenyi Károly nyitotta meg. Azt hangsúlyozta, hogy „az egész magyar

42 Névnapja lengyelországi megünnepléséről ld. *Hein, H.*: i. m. (3. jz.) 240–256.; *Petneki Á.*: Feltétel nélkül i. m. (3. jz.) 4–6.; *Jerzy Kochanowski*: Szempontok a Horthy- és a Piłsudski-rendszer összehasonlításához. *Világtörténet* 24. (2002) 3–4. sz. 13–14.; *Uő*: Horthy und Piłsudski – Vergleich der autoritären Regime in Ungarn und Polen. In: *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*. Hrsg. Erwin Oberländer. Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2001. 53–63.

43 A november 11-i lengyelországi ünnepekről ld. *Hein, H.*: i. m. (3. jz.) 230–239.

44 MNL OL K 428 a) 1927. márc. 20. 1., 1928. márc. 19. 2., 1930. márc. 19. 40., 1932. márc. 20. 1., 1934. márc. 19. 39–40.

45 *Gerencsér T.*: Csoda a Visztulánál i. m. (16. jz.) 46. A Magyar Miczkiewicz Társaság Józef Piłsudski emlékét ápoló szerepéről *Uő*: A Magyar Miczkiewicz Társaság első évtizede. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei 10. (2010) 3–4. sz. 205–206., 209–210., 212., 222.; *uő*: A Magyar Miczkiewicz Társaság második évtizede. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei 11. (2011) 3–4. sz. 188.

46 Budapesti Hírlap 1933. márc. 25. 10.; Nemzeti Újság 1933. márc. 25. 16. (az idézet itt olvasható).

47 Nemzeti Újság 1933. márc. 21. 6.

48 Budapesti Hírlap 1934. márc. 21. 7.; Pesti Hírlap 1934. márc. 21. 9.

49 Pesti Hírlap 1934. márc. 21. 9.

50 *Függetlenség* 1934. márc. 20. 5.

társadalom hódoló tisztelettel, csodálattal és szeretettel tekint Lengyelország újjáépítője, a világtörténelem egyik legnagyobb államférfiúja felé”. Az egyesület elnöke, Okolicsányi László szerint „szabadsághős-forradalmárként”, „hadvezérként”, és az „országát újjászervező államférfiként” is „korának egyik legnagyobb alakja”.⁵¹ Az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Lengyelbarát Egyesülete díszhangversenyt tartott Piłsudski névnapján a Zeneművészeti Főiskolán.⁵² A Magyar Nemzeti Diákszövetség táviratot küldött, amelyben a fentiekhez hasonló – addigra a magyar sajtóban általánossá vált és a magyar kormányzó névnapján közölt cikkeket is idéző – szófordulatok szerepeltek.⁵³

A névnapok mellett a november 11-i – lényegében csakis lengyelországi – ünnepségekről is tudósítottak a magyar lapok, és a filmhíradó is foglalkozott az évfordulóval. 1926-ban rövid cikk adott hírt arról, hogy másnap egész Lengyelország ünnepelni fog.⁵⁴ 1927-ben a *Pesti Napló* kiemelte, hogy ez a nap „hatalmas hódolás volt Piłsudski marsall” előtt.⁵⁵ A következő évben az MTI részletes leírást közölt az ünneplésről (misék, felvonulások, hazafias gyűlések és díszelőadások).⁵⁶ 1932-ben és 1933-ban a katonai díszszemléről tudósított a filmhíradó, vagyis a magyar médiafogyasztók Piłsudskiról alkotott képét immár a mozgóképek is alakíthatta.⁵⁷ 1934-ben a korábbiaknál részletesebben foglalkoztak egyes magyar lapok a lengyel nemzeti ünnepel.⁵⁸ Egyik tudósítás szerint a lengyelek azért ünneplik József Piłsudskit, mert a „vezetésével folytatott szabadságharcnak köszönheti Lengyelország függetlenségét”.⁵⁹

Piłsudski 1935. május 12-én bekövetkezett haláláról és temetéséről a magyar sajtó kiemelt keretek között foglalkozott.⁶⁰ A május 14-i cikkek tudósítottak először Piłsudski halálának körülményeiről.⁶¹ Ezután – egy kivétellel – mindegyik napilap hasábjain nyomon lehetett követni a temetéssel, annak előkészítésével és lebonyolításával kapcsolatos fejleményeket. A kivétel a szociáldemokrata *Népszava* volt, amely – a már említett okokból – kizárólag rövid cikkeket közölt csak az eseményekről, ha azok egyáltalán helyet kaptak a lapban. A magyar újságolvasók többsége megtudhatta azt is a beszámolókból, hogy Magyar-

51 Függetlenség 1935. márc. 20. 3. (az idézet itt olvasható); Nemzeti Újság 1935. márc. 20. 8.

52 Budapesti Hírlap 1935. márc. 17. 22.; Pesti Napló 1935. máj. 6. 16.

53 Budapesti Hírlap 1935. márc. 20. 11.; 8 Órai Újság 1935. márc. 21. 9.

54 Budapesti Hírlap 1926. nov. 11. 7.; MNL OL K 428 a) 1926. nov. 10. 1.

55 Pesti Napló 1927. nov. 13. 13.

56 MNL OL K 428 a) 1928. nov. 12. 3.

57 A függetlenség ünnepén a lengyel sereg elvonul Piłsudski táborszernagy előtt Varsóban: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=437> (a letöltés ideje: 2016. máj. 8.); A lengyel szabadság 15. évfordulója: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=874> (a letöltés ideje: 2016. máj. 8.)

58 Ld. pl. Pesti Hírlap 1934. nov. 13. 10.; 8 Órai Újság 1934. nov. 12. 7.; MNL OL K 428 a) 1934. nov. 11. 9.

59 Budapesti Hírlap 1934. nov. 13. 5.

60 Erről részletesebben *Turbucz Dávid*: „Nehéz helyzetekben mindig csak a lengyel nemzet érdekeit tartotta szem előtt”. József Piłsudski halála és temetése a korabeli magyar sajtó tükrében. Kézirat (megjelenés alatt). Tanulmányomnak ezt a részét az itt említett kézirat alapján írtam.

61 Ld. pl. Budapesti Hírlap 1935. máj. 14. 1.

országban és más európai államokban hogyan értékelték Piłsudski személyét a meghatározó politikusok.

E tudósításokban a hangsúly értelemszerűen a lengyelországi események bemutatására helyeződött.⁶² A médiafogyasztók 1935. május közepén megtudták, hogy a lengyel kormány és a lengyel köztársasági elnök milyen intézkedéseket tett a „legfőbb vezér” halála után.⁶³ A varsói és a krakkói gyászszertartásról is részletes tudósításokat közöltek a magyar napilapok.⁶⁴ Együttérzésüket fejezték ki a lengyel nemzettel, és közvetítették a magyar állam vezetői, Horthy Miklós kormányzó és Gömbös Gyula miniszterelnök együttérzését.⁶⁵ A magyar kormányfő május 13-án, tehát a Piłsudski halálát követő napon a képviselőházban osztotta meg a parlamenti képviselőkkel és a sajtóval az elhunytal kapcsolatos gondolatait. Gömbös többek között kifejtette, hogy a lengyel nemzet elveszítette „legkiválóbb fiát”, „a Gondviselés által küldetése tudatában levő bölcs, kemény, hivatott vezérét”, akinek köszönhetően Lengyelország az I. világháborút követően „újjászületett”.⁶⁶ Gömbös Gyulán kívül más közéleti személyiségektől is lehetne hasonlókat idézni. A *Népszava* írásai kivételével ez a hangvétel jellemezte a május 14-ét követően megjelent vezércikkeket is, amelyek azt emelték ki, hogy Piłsudski rendkívüli és nemzete iránt elkötelezett vezető volt.

A temetéstől Lengyelország megszállásáig

József Piłsudski temetését követően is megmaradt a magyar sajtó érdeklődése a személye, pontosabban az emléke iránt, sőt az évfordulók megünneplése valamivel nagyobb lendületet vett. Az emlékével foglalkozó cikkeket két csoportba oszthatjuk: az egyikbe olyan írásokat lehet sorolni, amelyek Lengyelország akkori politikai irányvonaláról szóltak, és ennek részeként utaltak rövidebb-hosszabb terjedelemben az elhunyt Piłsudskira, a cikkek másik csoportját pedig a kifejezetten az ő emlékével foglalkozó írások alkotják.

E cikkek egy része tehát Lengyelországnak – a *Budapesti Hírlap* megfogalmazása szerint – „a nagy vezér halála” utáni politikájával foglalkozott.⁶⁷ Közvetlen aktualitást kaptak például 1936. április közepén, amikor a lengyel miniszterelnök Magyarországra látogatott. Az akkor megjelent vezércikkek egyike hangsúlyozta, hogy „Piłsudski nyomdokain haladva, az ő szellemében vezetik népüket” a lengyel állam vezetői, akik korábban a marsall környezetéhez tartoztak.⁶⁸ Ezek a cikkek

62 Piłsudski temetéséről részletesen Hein, H.: i. m. (3. jz.) 63–82.

63 Pesti Napló 1935. máj. 14. 5.

64 Budapesti Hírlap 1935. máj. 19. 3.; Függetlenség 1935. máj. 17. 2.; Népszava 1935. máj. 17. 10.; Nemzeti Újság 1935. máj. 19. 3.; 8 Órai Újság 1935. máj. 19. 1.

65 Pl. Nemzeti Újság 1935. máj. 15. 3.; Budapesti Hírlap 1935. máj. 18. 6., máj. 19. 3.; Pesti Hírlap 1935. máj. 14. 5., máj. 18. 3., máj. 19. 1.; Függetlenség 1935. máj. 14. 3.

66 Függetlenség 1935. máj. 15. 4.

67 Budapesti Hírlap 1935. júl. 7. 11.

68 Budapesti Hírlap 1936. ápr. 19. 1.

alapvetően aktuálpolitikai kérdésekről szóltak, de röviden kitértek Piłsudski értékelésére is. Ennek részeként elsősorban a lengyel függetlenség visszaszerzéséről lehetett olvasni, de arra is volt példa, hogy Európa „megmentőjének” tekintették, mert 1920-ban „a szovjettől mentette meg [magyar segítséggel – tette hozzá az újságíró] a fehér ember európai kultúráját”.⁶⁹

A Piłsudski emlékének ápolásával foglalkozó cikkek egy része a lengyelországi eseményekről számolt be, míg másik – jelentősebb – csoportjuk a magyarországi emlékezés főbb alkalmait, módjait mutatta be. Ezek a cikkek Piłsudski névnapja (március 19.), valamint halálának (május 12.), az első lengyel légio megalakításának (augusztus 6.)⁷⁰ és az ország függetlenségének (november 11.) évfordulóin jelentek meg.⁷¹ Főként halálának évfordulóin foglalkozott a magyar sajtó Piłsudski emlékével.

1936. március 19-én Lengyelországban Piłsudski, Lengyelország „megteremtőjének, erőskezü vezérének és a lengyel nép atyjának” névnapját ünnepelték, kiválósága, tettei előtt hódoltak. A magyarországi ünnepségek az 1936 előtt kialakult keretek között zajlottak.⁷²

1936. május 12-én, halálának első évfordulóján⁷³ a katonai és a polgári hatóságok szervezésében emlékünnepeket, gyászistentiszteleteket tartottak. A legjelentősebb esemény az volt, hogy Vilniusban eltemették Piłsudski szívét.⁷⁴ Misék, istentiszteletek mellett különféle egyéb rendezvények keretében emlékeztek az elhunyra és az érdemeit méltatták a következő években is.⁷⁵

Halálának első évfordulóján Budapesten is tartottak gyászmisét.⁷⁶ Különféle gyászünnepek (misék, istentiszteletek, előadások stb.) 1936 és 1939 között rendszeresen előfordultak.⁷⁷ A Magyar Lengyel Szövetség például 1936. május közepére emlékülést szervezett a Magyar Tudományos Akadémián. Ezen Kállay Miklós volt földművelésügyi miniszter, kormánypárti országgyűlési képviselő méltatta Józef Piłsudskit, mondván, hogy az ő példájának követése, alkalmazása

69 Pesti Napló 1936. ápr. 19. 1–2.

70 Budapesti Hírlap 1935. aug. 10. 2.; Pesti Hírlap 1939. júl. 29. 10.

71 Ezen évfordulók lengyelországi ünnepléséről ld. *Hein, H.*: i. m. (3. jz.) 223–226., 234–236., 239., 249–252., 257–266.

72 Budapesti Hírlap 1936. márc. 21. 5. (az idézet itt olvasható); Budapesti Hírlap 1937. márc. 20. 7.; Nemzeti Újság 1936. márc. 21. 10.; MNL OL K 428 a) 1936. márc. 20. 51., 1937. márc. 19. 29.

73 Budapesti Hírlap 1936. máj. 12. 6.

74 8 Órai Újság 1936. máj. 13. 12.; Pesti Hírlap 1936. máj. 13. 10.; Függetlenség 1936. máj. 13. 6.; MNL OL K 428 a) 1936. máj. 12. 12., 46.

75 Nemzeti Újság 1938. máj. 13. 7.; Pesti Hírlap 1939. máj. 13. 6.; Függetlenség 1939. máj. 13. 1.; MNL OL K 428 a) 1939. máj. 12. 25.

76 Budapesti Hírlap 1936. máj. 13. 6.; Függetlenség 1936. máj. 13. 5.; Nemzeti Újság 1936. máj. 13. 10.

77 Pesti Napló 1936. máj. 14. 8., 1937. máj. 12. 12., máj. 13. 14.; 8 Órai Újság 1936. máj. 13. 12.; Pesti Hírlap 1936. máj. 12. 11., 1939. máj. 13. 6.; Függetlenség 1937. máj. 13. 7., 1938. máj. 13. 5.; Budapesti Hírlap 1938. máj. 13. 7., máj. 19. 7.

lehetőség arra, hogy a magyarság megerősödjön.⁷⁸ A *Függetlenség* tudósításában olvasható például Kállay alábbi gondolata: „Most elkérjük a lengyelektől Piłsudski szellemét, akaratát, erejét, önzetlenségét, mert csak ezzel, csak az ő útján haladva írhatjuk egyszer a Polonia restituta mellé a Hungaria restituta-t.”⁷⁹ Az első évfordulót követően, május 24-én, a Hősök Napja alkalmából leplezték le a Piłsudski-emlékművet. A Magyar Lengyel Társaság kezdeményezte a Fővárosi Közmunkák Tanácsánál 1936 januárjában, hogy az akkori I. kerületben utat nevezzenek el Piłsudskiról.⁸⁰ Később azt javasolta a társaság, hogy a Böszörményi út és a Piłsudski út (ma Apor Vilmos tér és Stromfeld Aurél út) kereszteződésében állítsanak fel egy emlékművet. A domborműves emléktáblát Szódy Szilárd szobrászművész készítette el.⁸¹ Avatásán Lukinich Imre egyetemi tanár, a Magyar Lengyel Társaság elnöke mondott ünnepi beszédet, amelyben a lengyel–magyar barátság fontosságát és Lengyelország háború utáni „újjáteremtőjének” érdemeit hangsúlyozta. Kiemelte, hogy a magyaroknak Piłsudski példája azért is fontos, mert rámutat arra, hogy mindig és minden körülmények között bízni kell a „szebb és boldogabb jövőben”. Így tett Piłsudski, és Lengyelország fel is támadt. A filmhíradóban Lukinich beszédéből ez a részlet hallható: „Piłsudski marsallnak a fehér márványlapból felénk irányuló tekintete arra figyelmeztet bennünket, hogy ne legyünk kishitűek, ne csüggedjünk. Mert íme, az a Lengyelország is feltámadott, amelyet annak idején világhatalmak daraboltak fel és tartottak megszállva.”⁸² Lukinich beszédének egyik főbb üzenete – Kállay gondolataihoz hasonlóan – tehát az volt, hogy töretlenül bízni kell a „magyar feltámadásban”. A kormány nevében felszólalt Lázár Andor igazságügy-miniszter: „A szeretet és hála jeléül teszem le a magyar királyi kormány koszorúját annak a férfúnak emlékénel, akinek vezetése mellett Lengyelország megmutatta, hogy az erőszak széttepheti egy nemzet testét, de a nemzet széttephetetlen lelke legyőzi az erőszakot.”⁸³ Ezt követően a Piłsudski-induló csendült fel, majd megtörtént a koszorúzás.⁸⁴

1938-ban ünnepelték a lengyelek országuk függetlenségének huszadik évfordulóját. Az ünnepségekről a magyar lapok eltérő terjedelemben számoltak be. A *Népszava* – a fent írtakból következően nem meglepő módon – ismét csak rövid cikkekben.⁸⁵ A többi lap nagyobb terjedelemben, és a tudósításaikon kívül önálló cikkeket is közöltek. A *Pesti Hírlap* hangsúlyozta, hogy a lengyel nemzet sohasem adta fel annak reményét, hogy újra szabad és független állama legyen. A lengyelek

78 Budapesti Hírlap 1936. máj. 12. 6.; Pesti Napló 1936. máj. 12. 11.; Pesti Hírlap 1936. máj. 12. 11.; MNL OL K 612 Magyar Országos Tudósító 1936. máj. 11. 29–31.

79 Függetlenség 1936. máj. 12. 6.

80 MNL OL K 612 1936. febr. 13. 1., márc. 17. 10.

81 Budapesti Hírlap 1936. máj. 15. 9.; 8 Órai Újság 1936. máj. 15. 11.

82 Piłsudski emlékére a Magyar–lengyel Társaság emléktáblát állított Budapesten: <http://filmhira-dokonline.hu/watch.php?id=1889> (a letöltés ideje: 2016. máj. 8.). Ez olvasható volt a napilapok tudósításaiban is.

83 Pesti Hírlap 1938. máj. 26. 11.

84 Budapesti Hírlap 1936. máj. 26. 11.; 8 Órai Újság 1936. máj. 26. 7.; Nemzeti Újság 1936. máj. 26. 9.

85 Népszava 1938. nov. 12. 5.

kitartása mellett ehhez szükség volt Piłsudskira is, a „Gondviselés által rendelt vezérre”, a „lengyel nemzet bálványára”, a „bölcse és erőskezű államférfiúra”.⁸⁶ Az írások a lengyel–magyar barátságot, a két ország közötti kapcsolatokat is hangsúlyozták. A *Függetlenség* szerint „a két nép szívében soha, egy percre sem aludt ki a testvériség és a barátság örökmécsese”. A lengyeleknek húsz évvel korábban, míg a magyaroknak 1938-ban, az első bécsi döntéssel érkezett el a „feltámadás”. Emiatt is „tekintjük magyar ünnepnek a nagy Lengyelország mai szép napját”.⁸⁷ Hasonló méltatások kíséretében a médiafogyasztók a lengyelországi és magyarországi ünnepségekről is tájékozódhattak, így például Lengyelország köztársasági elnökének rádiós ünnepi beszédéről, misékről, fáklyás felvonulásokról, katonai felvonulásokról, koszorúzásokról, díszelőadásokról, a köz- és magánépületeken elhelyezett Piłsudski-portrékról és a lengyel lapokban megjelent cikkek – Piłsudski megítélését is érintő – főbb tartalmi elemeiről.⁸⁸

A Piłsudski iránti tisztelet egyik megjelenési formája volt, hogy közterületeket neveztek el róla Magyarországon is. Budapesten halálának első évfordulóján került sor egy utca elnevezésére.⁸⁹ A Magyar Városok Országos Szövetsége 1936. május végén körlevélben kereste meg a magyar polgármestereket azt javasolva, hogy „a magyar–lengyel barátság fokozása érdekében [...] hívjuk fel tagvárosaink figyelmét egy-egy tekintélyesebb utcának Piłsudskiról való elnevezésére”.⁹⁰ Az eddigi kutatások alapján nem lehet tudni, hogy mennyiben volt sikeres ez a kezdeményezés.

A korabeli magyarországi Piłsudski-képet a személyéről és a lengyel–magyar kapcsolatokról szóló kiadványok is formálták. Divéky Adorján több kiadványt jelentetett meg Lengyelország és Magyarország történelmi kapcsolatairól, amelyekben – pozitív kontextusban – Piłsudski alakja is előkerült.⁹¹ Ezekben a szövegekben József Piłsudski a bemutatott események egyik fontos alakítójaként jelenik meg.

Egy, már 1935-ben megjelent életrajz első soraiban leszögezték a szerzők, Lipcsei Steiner Mihály és Nemes Erdős László, hogy Piłsudski volt „a jelenkor egyik legnagyobb történelemformáló alakja”, aki nemzete és Európa történelmében kiemelkedő jelentőségű szerepet töltött be.⁹² „Egy rab nemzetből Piłsudski

86 Pesti Hírlap 1938. nov. 11. 10.

87 Függetlenség 1938. nov. 11. 3.

88 Ld. pl. Pesti Hírlap 1938. nov. 11. 10., 1938. nov. 12. 9.; Budapesti Hírlap 1938. nov. 12. 7.; 8 Órai Újság 1938. nov. 13. 3.; Függetlenség 1938. nov. 12. 8.; Nemzeti Újság 1938. nov. 12. 7.

89 Budapest teljes utcanévlexikona. Szerk. Ráday Mihály. Sprinter, Bp., 2004. 316.; *Petneki Á.*: A Piłsudski-kultusz i. m. (3. jz.) 51.

90 Idézi *Petneki Á.*: A Piłsudski-kultusz i. m. (3. jz.) 51.

91 Ld. pl. Magyarország és Lengyelország. Magyar–lengyel kapcsolatok a történelemben, kultúrában és gazdasági téren. Szerk. Huszár Károly. Közrem. Divéky Adorján. Athenaeum, Bp.–Varsó, 1936.; *Divéky Adorján*: Lengyelország történelmi fejlődése. Franklin, Bp., 1942.; *Uő*: Magyarország szerepe az 1920-iki lengyel–szovjet háborúban. Dunántúl Ny., Pécs, 1938.

92 *Lipcsei Steiner Mihály–Nemes Erdős László*: Piłsudski József. Magyar Miczkiewicz Társaság, Bp., 1935. 3. Az életrajzot röviden bemutatja *Gerencsér T.*: A Magyar Miczkiewicz Társaság második évtizede i. m. (45. jz.) 188.

József teremtett szabad nemzetet és ezt a szabad nemzetet ő emelte történelmi hivatásérzetének és hatalmi öntudatának mai magaslatára” – összegezte a kiadvány Piłsudski jelentőségét Lengyelország szempontjából.⁹³ A szerzők Piłsudski szabadságharcos szerepét hangsúlyozták: a szabadság szó önállóan vagy szóösszetételben a 61 oldalas könyvben közel 40 alkalommal szerepel. Emiatt nem meglepő, hogy a lengyel–szovjet háborúval – Piłsudski egyéni teljesítményét, rendkívüliségét túlhangsúlyozva – a 12 fejezetből 6 foglalkozott (összesen 20 oldalon). Eszerint: „A varsói csatával Piłsudski bevonult a világtörténelem nagy hősei közé és vezérükért lelkesen rajongó katonái a legnagyobb kitüntetéssel, a tábornagyi méltósággal ajándékozták meg.”⁹⁴ Az 1920 és 1935 közötti időszakot a szerzők teljesen kritikátlanul mutatták be.

Egy 1939-ben kiadott rövid életrajz első soraiban a szerző így jellemzi főhősét: „Piłsudski a 140 év óta három nagyhatalom alá vetett, három részre tépett s eltemetett Lengyelország életre keltője, egy nemzetté kovácsolója és a történelmi Lengyelország feltámasztója.”⁹⁵ Ez a nyitás megalapozta az életrajz hangvételét, szóhasználatát és üzeneteit. Minden összefüggött a személyével, minden főbb eseményre és folyamatra hatással volt. A lengyel–szovjet háború kapcsán ismét előkeült az Európára leselkedő bolsevik veszély, amelytől Piłsudski korábban „megmentette” Európát. A szerző értékelése szerint a rigai békével (1921. március 18.) megvalósult Piłsudski álma: „Lengyelország föltámadt [...]. Népének nemcsak felszabadítója, hanem megmentője lett egyszerre.”⁹⁶ A szerző azt a korabeli értékelést osztotta, amely szerint Piłsudski – átmeneti visszavonulása után – azért avatkozott be ismét a belpolitikai folyamatokba, mert 1926-ban már „nem tudja nézni műve pusztulását”.⁹⁷ Fellépésének eredményeként „a közélet megtisztul, a polgári jólét terjed, a hadsereg méretei nagyobbodnak”.⁹⁸ Piłsudski központi szerepét érzékeltette – a kultikus értelmezés logikája szerint – az is, hogy „figyelme mindenre kiterjed és Lengyelország hatalma ma az európai egyensúly egyik legnagyobb tényezője”.⁹⁹ A korabeli vezérképek alapvető jellegzetességeit tükrözi az összegzés is: „A mű oly nagy, hogy hasonlót kevés ember alkotott. Nagy volt [Piłsudski – T. D.] mint hadvezér, mint államférfiú és mint diplomata, ezért történelmi alakító szerepe az új időkben a legépítőbb.” Ez a gondolat folytatódott – a magyar revíziós propaganda lényegével összhangban – ekképp: ő „az új idők legnagyobb alakja, aki tanítani, buzdítani, ösztökélni fog minden béklyóba vert nemzetet, mely igazságot követel a rajta elkövetett igazságtalanságért”.¹⁰⁰ Az 1930-as évek második felében tehát már szinte mindegyik nyilvános megszólalás valahogyan összekötötte a magyar revíziós igények megvalósíthatóságát József Piłsudski idealizált képével.

93 *Lipcei Steiner M.–Nemes Erdős L.*: i. m. (92. jz.) 4.

94 Uo. 53.

95 *Nagysólymosi József*: Piłsudski József (1867–1935). Mercur Ny., Győr, 1939. 3.

96 Uo. 13.

97 Uo. 14.

98 Uo.

99 Uo. 15.

100 Uo. 16.

Befejezés

József Piłsudski alakja a két világháború között azért vált fontossá Magyarországon, mert olyan katonai és politikai vezérként volt bemutatható, aki rendületlenül hitt abban, hogy a lengyel állam visszanyeri önállóságát és fontos európai hatalommá válik. Ehhez szorosan kapcsolódtak a lengyel nemzet „feltámadásával” és megerősödésével kapcsolatos üzenetek. A lengyel példát a kortársak egy része így biztatónak tekintette a magyarság számára is, vagyis hogy sohasem szabad feladni a nemzeti felemelkedésért folytatott küzdelmet, akkor sem, ha esetleg teljesen reménytelennek tűnik annak megvalósíthatósága. A korabeli értékelések szerint a magyaroknak példát kell venni a lengyelekről, akik nem adták fel, bíztak, hittek és elérték a céljukat. Ezt az üzenetet kiegészítették még a lengyel–magyar barátságra vonatkozó rendszeres utalások. Ez a két tényező magyarázza azt, hogy miért volt József Piłsudski megítélése pozitív Magyarországon.

Amennyiben ehhez a kérdéshez az európai kontextus felől közelítünk, akkor önmagában a vezérkultusz jelensége is magyarázat lehet, amely népszerű és elterjedt volt a korabeli Európában. A hazai közegben megjelent vezérkultuszok, az így létrejött vezérképek ugyanis külföldön is hatottak. Ennek mértéke azonban a forrásadottságok miatt nehezen vizsgálható. A magyar sajtóban közölt cikkek elemzése rámutat arra, hogy az európai politikai, katonai vezetőket – akár igen túlzó keretek között – a szövetséges és baráti országokban is tisztelgették. Ez történt Piłsudski esetében Magyarországon. Piłsudski recepcióját vizsgálva azt is kimondhatjuk, hogy a közös történelmi tapasztalatból táplálkozó antibolsevizmus is jelentős szerepet játszott abban, hogy pozitív kép alakult ki róla a magyar közgondolkodásban. A Népszava 1926 utáni negatív értékelése a korabeli nyilvánosság keretei között ugyan megjelenhetett, de mégsem válhatott meghatározóvá.

1939. szeptember 1-jét követően a magyar napilapokban jelentősen csökkent a Piłsudskival kapcsolatos cikkek száma. Lengyelország megszállása után elmaradtak a Piłsudski-kultuszt korábban fenntartó megemlékezések, így a magyar sajtó sem tudott beszámolni azokról.¹⁰¹ Eddigi kutatási eredményeim alapján magyarországi ünnepségekre sem került sor, vagy legalábbis ezekről a lapok már nem tájékoztatták olvasóikat.¹⁰² Mi állt mindenek a háttérben? Vizsgáljuk meg először a nemzetközi körülményeket.

Csáky István külügyminiszter 1939. május 14-én választási beszédet mondott Sopronban, amelyben külpolitikai kérdésekről beszélt. A tengelyhatalmak mellett Magyarország barátai közé sorolta Lengyelországot is, „amelynek őszintén kívánom – mondta a külügyminiszter –, hogy a nemzeti becsület és bölcsesség tényezőjének vezetése mellett megtalálhassa a béke és hatalmi fejlődés útját”.¹⁰³ E kijelentést később kritizálta a német külügyminisztérium. Csáky erre úgy reagált, hogy

¹⁰¹ Hein, H.: i. m. (3. jz.) 361.

¹⁰² *A Magyar Nemzet* 1943-ban pár sorban tudósított egy bajtársi összejövetelekről, amelyet a lengyel legionisták egyesülete szervezett. *Magyar Nemzet* 1943. máj. 16. 4.

¹⁰³ *Pesti Hírlap* 1939. máj. 16. 3.

a magyar közvélemény lengyelbarátsága miatt tett ilyen kijelentést. Az esetből azonban kiderül: a lengyelek iránti nyilvános szimpátiakijelentések már hónapokkal 1939. szeptember 1-je előtt is diplomáciai kellemetlenséget okozhattak.¹⁰⁴ 1939 szeptemberét követően pedig a lengyelbarát cikkek megjelenése szinte lehetlenné vált. Szeptembertől gyakran megjelentek olyan cenzúrautasítások, amelyek a lengyel menekültekkel és Lengyelországgal kapcsolatos hírek törlését kérték. Egy szeptember 18-i utasítás szerint a „lengyel asszonyok és gyermekek érdekében létesült társadalmi segélyakcióról” egyáltalán nem lehetett írni.¹⁰⁵ Ha mégis megjelentek ilyen hírek, akkor azok nem térhettek el az elvárt szempontoktól.¹⁰⁶ Így, ha voltak is 1939–1944 között Pilsudski-megemlékezések, a sajtó ezekről nem számolt be. Párhuzamként említhető, hogy a lengyel menekültekről szóló hírek sem kaptak érdemi sajtóvisszhangot, bár sor került a befogadásukra. A lengyel–magyar barátság 1939 szeptembere után sem veszítette el érvényét, azonban már nem lehetett a nyilvánosság előtt képviselni. A lengyelbarát egyesületek főként a két ország történelmi barátságát ápolták, s részükről a lengyelekhez és a Pilsudskihoz való viszony 1939 után sem módosult, csak nem kapott publicitást. A hallgatást erősítette az is, hogy a Molotov–Ribbentrop-paktum miatt (1941-ig) Magyarország Németországnak és a Szovjetuniónak is szövetségese volt, így az antibolsevizmus a magyarországi nyilvánosságban időlegesen háttérbe szorult.¹⁰⁷

A fentiekén túl megváltozott a Pilsudskira vonatkozó emlékezés funkciója is Magyarországon. Lengyelország megszállása után ugyanis már nem lehetett a magyar revíziós propaganda céljaira sikerrel használni a lengyel példát. A lengyel „feltámadással” immár nem lehetett megtámogatni a magyar revíziós igényeket, egy bukott példa ugyanis a propaganda szempontjából használhatatlan. Továbbra is lehetett tisztelni Józef Pilsudski személyét, továbbra is el lehetett ismerni elért eredményeit, emlékezni lehetett a lengyelek elhunyt vezérére. Pilsudski és a lengyelek példája azonban már nem volt alkalmas a „magyar feltámadás” realitásának igazolására. A revíziós propaganda eszközkészletéből így kikerült Józef Pilsudski idealizált alakja.

104 Ehhez ld. *Mitrovits Miklós*: Stanowisko rządu węgierskiego wobec wojny niemiecko–polskiejw roku 1939. In: „Henryk Sławik – Śląski bohater trzech narodów”. Red. Joanna Januszewska–Jurkiewicz–Lech Krzyżanowski. Cum Laude, Bielsko-Biala, 2015. 60–74.

105 Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából. Összeáll., s. a. r. Márkus László–Szinai Miklós–Vásárhelyi Miklós. Kossuth, Bp., 1975. 63/23. (értsd: a 63. oldalon a 23. utasítás).

106 Ld. még pl. 61/13., 63/24., 64/26–27., 65/29., 68/42., 70/52., 77/80.

107 Ehhez ld. *Sipos Balázs*: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat. Argumentum, Bp., 2011. 239–255.

DÁVID TURBUCZ

THE IMAGE OF PIŁSUDSKI IN INTERWAR HUNGARY

The person of Józef Piłsudski generated a cult around himself not only in his native Poland, but also in Hungary. The present paper examines, mainly on the basis of the press (daily papers), the image of Piłsudski in Hungary between 1919 and 1939. While both positive and negative images of him existed in Hungarian public opinion, the positive view enjoyed uncontested domination. This latter was projected by the analysed media on different occasions, such as the anniversaries connected to the person of Piłsudski.

*Turbucz Dávid (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet)*

Kondomínium: a kora újkori történelem és irodalom határvidékén

Clio inter arma.

Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról.

Szerkesztette: Tóth Gergely. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet, Budapest, 2014.

(Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes) 263 o.

Különös viszonyt ápol a történetírás a saját hagyományával. Egyrészt fontosnak tartja, hogy időről időre visszanyúljon előző nemzedékek tudásához és felelevenítse azt. Erre példa ez a kötet is, amely úttörőnek számít a tekintetben, hogy egy már elhunyt történész, Kosáry Domokos születésének századik évfordulóján, 2013-ban szervezett konferencia anyagát jelentette meg. Azóta Jakó Zsigmond és Kanyar József születésének centenáriuma is hasonló koreográfia szerint zajlott, korábban azonban inkább politikusoknak, íróknak és államférfiaknak járt hasonló gesztus, historikus legfeljebb új síremléket kapott, mint Angyal Dávid 2007-ben. Másrészt azonban a historiográfia – ezen belül természetesen a kora újkor is, melyről e kötet szól – igazi „senki földje”, melynek mondanivalója csak az „igazi” történészi munkák kötelező első fejezete, semmint saját jogán létező önálló kutatási terület.

A történettudomány hosszú évtizedeken keresztül ódzkodott a saját hagyományának tudós vizsgálatától, és ennek bizonyítéka a jelen kötet előszava is, melyben a szerkesztő így fogalmaz: „a kora újkori magyarországi történetírásról utoljára Bartoniek Emma (1895–1957) írt komoly összegzést”, melynek idestova ötven éve.¹ A történészek helyett az irodalomtörténet művelői vették magukra a kora újkori szövegek vizsgálatának terhes feladatát, teljes joggal, hiszen említésre sem méltó evidencia, hogy ezek egyben irodalmi alkotások is. Így az utolsó emberöltő során Klaniczay Tibortól a jelen nagyjaiig számos kitűnő szerző foglalkozott Bonfini, Ransanus, Brodarics, Verancsics, Istvánffy – és még a sort hosszan lehetne folytatni – műveivel, a történészek pedig örömmel használták megállapításaikat. A középkori történetírás (történészi) szintéziskísérletének azonban nem akadt kora újkoros folytatója, így a források történeti értékelése, eszme-, művelődés-, társadalom- és egyháztörténetre gyakorolt hatásának alapos körbejárása várat magára.

Ez a tanulmánykötet nem ad koherens képet a kora újkori magyarországi történetírásról, ám így is több a bevezető humanista visszafogottságánál – *mint köztudott, az irodalomtörténészek egyik legfőbb tulajdonsága a szerénység* à la Sárközy

¹ Gunst Péter historiográfiai összefoglalásában hatvan oldalon keresztül adja szintézisét a 16–18. századi magyar történetírásnak. *Gunst Péter: A magyar történetírás története*. Csokonai, Debrecen, 1995. (Csokonai História Könyvek) 65–122. Erős Vilmos a kötet recenziójában kitér a korszakkal kapcsolatos hiányokra. BUKSZ 8. (3.) (1996) 334–336.

Péter –, mert a „hiányos és foghíjas seregszemle” keveset árul el a kötet értékéről, amelyben kilenc tanulmány mutat egy kaleidoszkópszerű képet a témáról. Az alulértékelés érzése a szövegek elolvasása után csak erősödött bennünk, ugyanis egyre feszítőbbé vált az a belső kérdés, miképp lehetne vajon e témáról egységes történetként beszélni. Vajon valóban ott lapul az egymást időrendben követő textusokban és szerzőikben a felvilágosodás óta elvárható kauzalitás, vagy az egységes narratíva vágya egy több száz éves álom csupán, és az ok-okozatiság leegyszerűsítő gondolkodása éppen a kora újkori Kárpát-medence humanista irodalmának a sokszínűségét fedné el? Mindenesetre az esettanulmányok – ha annak vehetjük őket – mindenképp muníciót adhatnak egy majdani szintézisnek.

A kötettel kapcsolatos igazi kérdés talán az, hogy mennyire reprezentatív ez a töredezettség, megkerülhető-e egy ilyen műben Bonfini mint vitán felül álló origó említése, elfér-e benne Bene Sándor bevallottan teológiáról szóló írása és Soós Istvánnak ízig-vérig történeti kutatása. A recenzensi érzet egyre erősebben a „még-még” követelőzéssé dagadt a tanulmányok olvasása kapcsán, mert a fenti kérdésekre a választ csak a jelen írásokhoz hasonló erudícióval készülő újabb és újabb publikációk fognak adni, amelyek a textuson túl annak keletkezési körülményeivel, a szerzővel és tágabb kontextussal, ha tetszik az irodalom- és történettudomány közös tudományos módszertani eszköztárával felvértezve készülnek el.

A kötet első tanulmánya rögtön egy erősen besorolhatatlan írás, amelyben Ács Pál a hun–magyar megféleltetés 17. századi továbbélését mutatja be. Az írás helyét minden bizonnyal a téma középkori eredete indokolta, hiszen a szerző ebben (is) megcsillantja sokoldalú képzettségét, a történeti, illetve az irodalom- és művészet-történeti vénáját. A téma egy közel százötven éves örökzöld, a hun és magyar rokonság kérdése, amely eltérő előjellel és hangsúlyokkal a magyar emlékezet lenyelhetetlen és kiköphetetlen kérdése, amelyben a napjainkban robbanásszerűen megújuló őstörténeti kutatások új kérdéseket és nézőpontokat fogalmaznak meg, így remélhetőleg kirántják a tudomány évszázados kátyúba ragadt szekerét. Az írás frissességét jelzi, hogy Ács Pál reflektál korunk eredményeire, nem áll be régi szekértáborokba, hanem finom vonalvezetéssel végigvezet a kérdés bonyolult labirintusában. Érdekes lett volna arról is olvasni, hogy a keleti gyökerek iránti érdeklődés 20. század elején felélénkülő szellemi hullámaiban vajon miképp jelent meg a szóban forgó téma, ám éppen ez a szál a magyar turanizmusról szóló legújabb kitűnő monográfia lapjairól is hiányzik. Pedig a Németh Gyula által szerkesztett *Attila és hunjai* című, 1940-ben megjelent kötet kellő kapcsolatot kínálna. Mindenesetre Veszprémy László legújabban már hitet tett a hun hagyománynak az Anonymus előtti megléte mellett, így a tanulmányban hivatkozott Kulcsár Péter feltevése egyre bizonyosabbnak tűnik.

Ács sokoldalúságát mutatja, hogy a költő Zrínyi – továbbra sincsen jobb jelzőnk az azonos nevű dédapától való megkülönböztetésre, hiába javasolta Pálffy Géza a politikus, hadvezér és költő hármas meghatározást – Attiláról szóló két epigrammájából bontja ki a hun hagyomány kettős magyar értelmezésének tág problémakörét. Jelesül, hogy alapvetően pozitív Attila-képünkre miképp rakódott egy rendkívül elítélő keresztény szemlélet, és a kettő milyen viszonyban állt egymással a hungarus

gróf – ez is egy új, minden bizonnyal életképtelen meghatározás Zrínyire – költészetében. Ez a kettősség azonban nem új keletű, hiszen már Anonymus is találkozott a feladattal – igaz, erről Zrínyi mit sem tudhatott –, ám neki sem okozott problémát Isten ostorának és az Árpádok ősatyjának megfeleltetése. Ács Pál tanulmányának erőssége, hogy részletesen bemutatja a két szálon futó európai Attila-hagyományt és ezzel európai dimenziót ad a kérdésnek. Ma ugyanis ritkán jut eszünkbe, hogy az antik múltból táplálkozó nyugati értelmiség számára mi, magyarok elsősorban a hun rokonság révén voltunk érdekesek. Egyébként Zrínyitől sem állhatott távol a kettősség, erre jó példa a saját horvát–magyar identitása és a Bene Sándor által feltárt római–gót fiktív eredet. A hun hagyomány kértéregűségének problémája talán csak a modern ember számára zavaró, és a közép-, illetve újkori ember tisztában volt a párhuzamos, illetve a különböző módon elbeszélhető történetek valóságával.

Érdekes módon itt sem került elő, pedig Zrínyi esetében talán várható lett volna, hogy a kora újkori humanista irodalomban hangoztatott hun–magyar kapcsolat miképpen hatott a Magyar Királyság más etnikumaiból verbuválódó értelmiségiek gondolatvilágára, hiszen az Attilától való leszármazás tudata által szervezett közösségbe érthető módon például a horvátok (sem) tartoztak bele, így az minden bizonnyal hatással lehetett saját illír eredetükhöz kialakított szorosabb kapcsolataikra.

A kötet második tanulmányában Kasza Péter írt egy korántsem tét nélküli tekintést főhőse fő művének, azaz Brodarics István *Historia verissimájának* keletkezéstörténetéről. Kettejük – Kasza és Brodarics – viszonyában üdítő az a közel két évtizedes termékenységi, ahogy előbbi mind mélyebbre ásott utóbbi életében, összegyűjtötte és kiadta a leveleit, elmélkedett felettük, majd megírta az életrajzát és ezzel mintegy pontot tett a kapcsolatuk végére. E tanulmánynak két nagyon fontos tanulsága van a történelem iránt érdeklődők számára. Egyrészt, vajon milyen kérdést tekinthetünk lezártnak, ha még a magyar történelem legfontosabb eseményéről, a mohácsi csatáról szóló egyetlen forrásunkról sem tudtuk eleddig megnyugtatóan tisztázni, hogy mikor keletkezett. Kasza Péter jelen írásáig élt egy kialakult kép a *Historia* megírásának körülményeiről, és a közmegegyezés 1527 áprilisára tette a megjelenését. A szerző okos érveléssel bebizonyította e nézet tartathatlanságát, és meggyőzően érvelt Brodarics írásának 1528-as elkészülte mellett. Mindez egyáltalán nem elhanyagolható újdonság a Mohács utáni hatalomváltás problémás hónapjainak jobb megértéséhez, mert a két király mögött kialakuló pártok állományának mozgása nagyban meghatározta a politikai mozgásteret.

Kasza tanulmányának másik jelentősége, hogy ismét ráirányította a figyelmet Krakkóra mint a Magyar Királyság egyik legfontosabb külhoni kulturális, politikai és művelődési központjára. Bár az egykori lengyel királyi székhely mindvégig jelen volt a magyar közgondolkodásban, az utolsó két évtizedben a politikai átalakulások és az ezzel járó „Nyugat vagy Kelet”-kérdések háttérbe szorították a hagyományos lengyel–magyar történeti kapcsolatok kutatásait.

Brodarics és a következő tanulmányban „megénekelte” Istvánffy Miklós éppen váltották egymást a történelem színpadán. Előbbi egyre súlyosbodó köszvénnnyel küzdve készült a halálra, amikor utóbbi meglátta a napvilágot Baranya megye egyik

mára teljesen elpusztult nemesi kúriájában. A két életpálya és utóélet számos következtetést enged meg, így nem haszontalan az összevetésük. Kezdjük először a két humanista emlékezetével. Pár sorral feljebb már említettük annak jelentőségét, hogy Kasza Péter szisztematikusan végigjárta a Brodariccsal kapcsolatos kutatások El Caminóját, és csak sajnálni tudjuk, hogy ilyenről nem számolhatunk be Nagy Gábor és Istvánffy relációjában. Persze a két életút hossza, a későbbi korszak miatt eltérő forrásadottság sokkal nagyobb falat emel Bonfini folytatójának kutatója elé, és azt sem merészség megkockáztatni, hogy az ő története fajsúlyosabb Brodarics csataleírásánál. Ezzel együtt e tanulmányból is látszik az óriási veszteség, amely a befejezetlen kutatással jár, hiszen mind az életút, mind maga a mű bőven tartogat újdonságokat a 16. század iránt érdeklődők számára. Nagy Gábor írásából kiderül, hogy Istvánffyval foglalkozni életforma, hiszen komoly latin nyelvi és filológiai ismeretek kellene hozzá, és az irodalmi érdeklődés ide kevés, mert a fontos politikai pályát befutó propalatinus személyének megismeréséhez történeti érdeklődés is szükségeltetik. A szerzőben mindkettő megvan, ez nyilvánvaló ebből a tanulmányból is, melynek első része a mű historiográfiáját tekinti át egészen az ezredfordulóig. Még e rövid katalógusból is kitűnik, hogy a megjelenésétől kezdve a História megkerülhetetlen forrásává vált a 16. századdal foglalkozóknak, és értő, kritikai olvasása ma is számtalan apró rétegét fejtí fel a korabeli eseményeknek. Erre bizonyíték a tanulmány utolsó harmadát kitevő fejezet, amely a „Képek Istvánffytól” enigmatikus címet viseli. Bár ebből nem derül ki, hogy a szerző a képzőművészetben is maradandót alkotott volna, arról azonban plasztikus leírást kapunk, hogy milyen képe volt a körülötte levő világról. Ezek közül kiemelném az ortodox orosz világ és az Oszmán Birodalom leírását. Előbbit elbeszélésekből és beszámolókból, utóbbit azonban a napi tapasztalatból is jól ismerte, így például Brodariccsal ellentétben semmi illúziót nem dédelgetett a szultáni politikával kapcsolatban. A Mohács körüli humanisták bizonytalansága a 16. század végére elillant, és az oszmánokból Istvánffy művében is azok lettek, amik valójában voltak, *verus hostis*, azaz a valódi ellenség. A törökkép változásait egyszer így is érdemes lesz végigkövetni, mert ez egyben a politikai viszonyok tisztulását is jelentette.

A 16. század története az valójában teológiatörténet. Ennek bizonyítására elég elolvasni Bene Sándor kötetben olvasható tanulmányát, amelyben Dániel próféta híres jóslatának kora újkori magyar recepcióját mutatja be. A szerző reneszánsz sokoldalúsága eddig is ismert volt, azonban most új oldaláról mutatkozott be, mert ebben az elemzésben megvillantotta komoly teológiai jártasságát is. Ehhez Kecs-keméti Alexis János 17. század elején írt prédikációs könyve nyújtotta az alapot.

Miként a szövegben olvashatjuk, a korabeli Dániel-kommentárok legfőbb kérdése az volt, hogy a szerzők megelégedtek-e a bibliai korokon belüli értelmezési kerettel, vagy kiterjesztették a próféciát a saját korukra. A feltevés némileg akadémikus, hiszen egyrészt a kereszténységben folyamatosan jelen levő parúziavárás, másrészt Krisztus életének a folyamatos jelenbe helyezése végigkísérte az európai történelmet egészen a felvilágosodásig, amíg az élő hit tudományos gondolati sémákba való szorítása el nem választotta e két idősíkot egymástól.

A reneszánsz – humanizmus – reformáció – felvilágosodás szent négyesfogatáról mára lassan kiderül, hogy semmi nem az, ami az elmúlt közel háromszáz évben esetleg úgy is látszott. A reneszánsz nem pogány, a humanizmus nem emberközpontú, a reformáció nem újítás és a felvilágosodás eszmerendszere sem pusztán a protestáns felfogás emlőin nevelkedett, a tudomány munkapadján gyémántkeménységűre csiszolt, megfellebbezhetetlen világkép. Sőt, a dánieli próféciaikat éppen Luther és Melanchthon kötötte saját koruk birodalmaihoz, hogy az eszkatologikus végkifejletnek esélye legyen, míg a katolikus Jean Bodin ennek cáfolatával vált a felvilágosodás államelméleteinek egyik ősforrásává. Imponáló az a magabiztosság, ahogy Bene otthonosan mozog a Szentírás biblikus világában, a kora újkor európai szellemi áramlataiban és a magyar protestáns szerzők írásaiban. Mindezen jártassággal felvértezve juthatott el arra a megállapításra, hogy az eddig Luther-követőnek hitt Kecskeméti valójában református volt, és ószövetségi kommentárjában valójában éppen szakított az evangélikus hagyománnyal és kimondatlanul is Bodin elképzelését támogatta, mely szerint az álom negyedik királysága nem vonatkozhat a Német-római Szent Birodalomra. Kecskeméti ebben a sziléziai származású Amandus Polanus bázeli teológus kommentárjára épít, aki az Ószövetség tanáraként kapcsolatban állt lengyel, cseh és magyar peregrinusokkal is, így a magyar prédikációs gyűjteményben valójában egy közép-európai popularizált felfogás köszön(het) vissza. Ez azonban így sem szakít az eszkatologikus történelemszemlélettel, csupán a konkrét történelmi térből és időből visszahelyezi oda, ahol korábban volt, a távoli definiálatlan jövőbe. Bene tanulmánya bőven hasznosít a történelmi időfelfogás és -értelmezés modern szakirodalmából is, így írása kötelező olvasmány a mára lassan retróráddá váló posztmodern művelőinek is.

A kötetet szerkesztő Tóth Gergely Révay Péter *Monarchiáját* járja körül kiváló tanulmányban. Munkájával megmutatja azt az utat, milyen vizsgálatokon keresztül nyílik meg a lehetősége és létjogosultsága egy hazai historiográfiai szintézisnek. Precíz és felelősségteljes kísérőként végigvezet bennünket Révay opuszának kutatástörténetén, megfogalmazza a legfontosabb kutatói szempontjait, kérdéseit, majd ezek mentén alapos és mély elemzést tár az olvasók elé. A historiográfiai elemzés során nem csupán megismertet bennünket a recepcióban bekövetkezett változásokkal, hanem szigorúan és alaposan korrigálja az esetlegesen előforduló félreértéseket, továbbá dekódolja azok kialakulásának okait. A *Monarchia* ismertetésével Tóth Gergely egyfajta adósságot ró le Révay felé, hiszen a *Commentarius* „árnyékába” szoruló, kevésbé népszerű, kevésbé használt *Monarchiát* kívánja – érdemei elismerése mellett – odahelyezni a magyar történetírás kirakatába. Tisztában van vele, hogy ehhez nem elégséges a mű születésének, virágzásának és elfeledésének okait, körülményeit vizsgálni, hanem meg kell mutatni értékeit, különlegességét. A szöveg igényes feldolgozásának köszönhetően Tóth képes önmérsékletet tanúsítani, és nem zúdíttja rá az olvasóra ötleteit, érveit és azokat illusztráló idézeteit, hanem képes világos vizsgálati szempontokat kiemelni. Didaktikusan mutatja fel a mű alaphangulatát meghatározó külső és belső tényezőket: Lipsius erénytanát, történelmi exemplum-használatát, valamint Révay (írói, történelmi, politikai) koncepcióját, célkitűzéseit.

A tanulmány koncepciózus, eleje és vége, kérdései és válaszai vannak, egy pontosan kijelölt utat járunk végig. A *Monarchia* recepciótörténetén keresztül betekintheünk a 18. századi magyar historiográfia történetébe. Révay munkássága továbbra is a Szent Korona miatt marad benn a véráramban, de a tanulmány Timon és Bél munkásságán keresztül megmutatja köztörténeti hasznosságát. Ezzel együtt szimbolikus, hogy 1790-ben, amikor is a korona szakszerű vizsgálata révén kiderül, hogy Révay állításai kevésbé állják meg a helyüket, az egész történeti korpusza háttérbe szorult. A tanulmány szerzője a *Monarchia* bilingvis kiadásával jelentős adósságot fog törleszteni Révay és a magyar történettudomány felé.

Tóth tanulmányához szervesen kapcsolódik Kees Teszelszky írása, amely Elias Berger *Historia Ungarica* című művét tárgyalja. Berger tudatos lépésekkel, különböző irodalmi, történeti munkák (összesen legalább 14 művet publikált, több kéziratot hagyott maga után) és megfelelő kapcsolatok révén ért el jó pozíciókat a császári udvarban: 1603-ban – többek között – az udvari történetírói állást is megkapta. Egy éven belül megbízást kapott Mátyás főhercegtől egy magyar történelmi mű megírására, és ezen dolgozott 1640-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig. A nagy opusz azonban kiadatlanul és a hazai historiográfiai hagyományban szinte teljesen ismeretlen maradt, míg Kulcsár Péter meg nem találta a kéziratot az Egyetemi Könyvtárban, majd 2008-ban Viskolcz Noémi a bécsi udvari könyvtárban.

Teszelszky végigköveti Berger pályafutását, feltárja az egyes lépései, döntései mögött meghúzódó okokat, motivációkat, érzékelteti a cselekvési környezetet. A viszonylag szűkös forrásbázis ellenére a szerző egy jól szerkesztett, világos, kerek történetet prezentál. Megismerhetjük a mű – tanulságos – kutatás-, valamint keletkezés-történetét, a narratívát befolyásoló tényezőket. Teszelszky nagy hangsúlyt fektet a szöveg kéziratban maradásának kérdésére. Valóban meglepő, hogy ezt a több szempontból is fontos szöveget (Teszelszky érthető elfogultsággal így minősíti: „politikai szempontból [...] az egyik legérdekesebb és legizgalmasabb történeti munkát”) kiadatlanul hagyták. Ennek okairól a szerző több reális és megalapozott magyarázatot is felmutat. Egyrészt közelebbről meghatározza az igen változékony politikai helyzetet. A mű elhúzódó megírása idején változtak egyrészt a hatalom birtokosai, másrészt változott Berger kapcsolatrendszere, illetve az eseményekről alkotott véleménye is. Ugyanakkor jóval nagyobb súllyal esett a latba az, hogy Berger munkája soha nem érte el azt a stádiumot, hogy kiadható legyen, és maga a szerző, illetve a kiadást szervező Ferenczffy Lőrinc sem volt annyira rátermett, hogy ezt az igen nagy vállalkozást (több mint 1500 fólióból álló kéziratból és 79 nagyobb rézkarcra van szó) keresztülvigye.

Szabó András Péter Caspar Hain lőcsei krónikájának keletkezését és hátterét tárgyalja. A fókuszpontot mindenképpen üdvözljük: a városi történetírás kutatása és feltárása fontos adalékokkal szolgál a kora újkori historiográfia strukturálódásának, az egyes történeti panelek tradicionálásának megértéséhez. Szabó joggal említi meg, hogy a szepességi századok középkori és kora újkori történetírása nem tartozik a hazai kutatás preferált témái közé. Ezek a munkák kevésbé illeszkednek a hagyományos nemzeti narratívába, emellett perspektívájuk lokális, regionális, és

annalisztikus jellegük sem tette őket vonzóvá a későbbi korokban. Ez a távolságtartás azért is sajnálatos, mert ezek a lokális krónikák számos erényük és hasznuk mellett „gyakorlati funkcióval bírtak”: tudatos koncepció alapján átrostált, megszűrt, konstruált információhalmazzal szolgálnak, amelyben a lokális események mellé beépültek a Szepesség határain túlmutató események is.

Caspar Hain monumentális munkája 1684-ig dolgozza fel a város és környéke történetét. Szabó András Péter célja nem kevesebb volt, mint hogy szisztematikusan felkutassa, számba vegye e tudatosan és módszeresen megkomponált szöveg forrásait és válogatási szempontjait. A szerző maradéktalanul teljesíti ezt a vállalását, különösen szerencsésnek tartjuk, hogy esetenként belelátást enged a kutatás folyamataiba. A kompilációk esetében érdekes azt látni, milyen módon, milyen mértékben, milyen megfontolásból változtatott Caspar Hain a felhasznált forrásokból átemelt mondatokon, információkon. Szabó aprólékos részletességgel mutat rá az átdolgozások specifikumaira, és emellett kitér a felhasznált primer forrásokra is.

Szabados György a 17–18. századi magyar jezsuita történetírás összefoglalását tárja elénk. A korszakhatárokat pontosan – és jogosan – jelölte ki: 1644-gyel, Inchoffer Menyhért fellépésével kezdi a vizsgálatát és Katona István 1811-ben bekövetkezett halálával zárja azt. A tanulmány egyik érdeme, hogy képes folyamatként és kontextusában bemutatni a jezsuiták történetírói tevékenységét. Egy indokolt, ugyanakkor viszonylag általános, két és fél oldalas bemutatását adja a szerző a 16–17. századi európai katolikus és protestáns historiográfiának, amit – hogy sikeresebb analógiaként szolgáljon – talán érdemes lett volna a 18. századra is kifuttatni. Ezt követően a magyar jezsuita történetírás bemutatása következik. Szabados György igyekszik szinte teljes katalógust felvonultatni, ám a szöveg kevésbé koherens, leginkább az őstörténeti tematika tartja össze. A tanulmány másik felét Katona István tevékenységének bemutatása, értékelése teszi ki. Szabados koncepciója összességében elfogadható: Katona munkásságán keresztül kiválóan lehet prezentálni a jezsuita történetírás lényegi elemeit, karakterjegyeit, specifikumait, céljait, módszereit, illetve fejlődési szakaszait, eredményeit („az ő alkotói idejére állt össze a programadó Hevenesi Gáborról és az anyaggyűjtést lezáró Kaprinai Istvánról elnevezett Hevenesi–Kaprinai Gyűjtemény. [...] Így a negyvenkét kötetes *Historia Critica* történetírásunk legnagyobb egyéni teljesítménye lett”). A szerző részletesen mutatja be Katona pozitívumait, továbbá azt, hogy munkája a mai napig kiállja az idő próbáját, szakszerűsége egyedülálló. Szabados azonban nem a jezsuita iskola módszereit illusztrálja Katona művén keresztül, sokkal inkább Katona profizmusát a forráskezelésben (főként a középkorkutatással kapcsolatban). Az ismertetés során valójában kronologikusan végigvezeti az olvasót Katona munkáján, a magyar történelem néhány jelentősebb eseménye kapcsán vizsgálja a szöveget és ezen keresztül a történetíró hozzáállását.

Soós István különösen izgalmas feladatra vállalkozott, amikor a 18. századi magyar historiográfia komplex áttekintését vállalta, különösen úgy, hogy koncepciózus felvetése (felzárkózás vagy lemaradás?) valójában egy eldöntendő kérdés, amellyel kapcsolatban megalapozott és egyértelmű választ illik adni. A záró tanul-

mány nemcsak ezért tanulságos számunkra, hanem mert számos vitapont merül fel Szabados György e kötetbeli és korábbi írásaival kapcsolatban: Soós István más tónusú, más nézőpontú és eltérő minősítésű Katona István-képet mutat be számunkra. Soós Horvát István 1806-ból származó, még harmadéves jogászhallgatóként tett kritikai megállapításával fogalmazza meg kérdését: tényleg elmaradt állapotban volt-e a 19. század elején a magyar történetírás? Horvát negatív értékítéletét, polemikus hangnemét érdemes a maga kontextusában kezelni. Általában problematikus, ha egy „új korszak”, új szemlélet retrospektív kritikáját kell értelmeznünk. Ennek tükrében is óvatosan kell bánni a „modernség”, a haladás, illetve retrográdság kategóriáival, melyek a későbbi korok elvárásait tükrözik, és kevésbé veszik figyelembe a saját korszak igényeit, lehetőségeit, trendvonalát. Ugyanakkor Horvát idézete dramaturgiai szempontból alkalmas arra, hogy ebből az alaphangulathoz vegye számba a szerző a 18. század eredményeit. Soós koncepcióját dicséri, hogy nem csupán az 1806-os állapotot keresztül vonja le a konklúzióját, hanem a saját dinamikájában figyeli a 18. század egészének fejlődési tendenciáját és e mellé helyezi a 17–18. századi európai historiográfia főbb céljait, eredményeit.

Miután Ernst Breisach, Erős Vilmos és Kosáry Domokos munkái alapján korrekt helyzetértékelését adja az egyetemes történetírásnak, megfogalmazza kutatói kérdését: „vajon a fenti iskolák és irányzatok, illetve eredmények átplántálódtak-e, és meggyökereztek-e, és ha igen, milyen mértékben a magyarországi szellemi élet talajában”? Ezt követően részletes ismertetését és bő katalógusát adja a korszak történetíróinak. Leginkább a jezsuita iskolával foglalkozik a szerző, és Hóman Bálintra reflektálva azt a kérdést fogalmazza meg: tényleg tarthatjuk-e „kritikainak” történetírásukat? Hevenesi, Timon, Kaprinai, valamint Pray és Katona munkássága alapján árnyalja Soós ezt a „kritikai” jelzőt. Elismerve a felsorolt történetírók hatalmas és nagy ívű munkásságát, forrásgyűjteményük jelentőségét, hatását, a (korabeli Európában ekkor elvárt) történészi kvalitásokról, a kritikai szemléletről alkotott és velük kapcsolatban megfogalmazott véleményeket azonban nem érzi megalapozottnak és vitatja ezek létjogosultságát. Soós ennek kimondását a Pray (*Historia regum Hungariae*) és Katona (*Historia critica*) munkáit bíráló egykorú recenziókra alapozza, de ezek alapján megjeleníti saját érveit is. Igen részletes értékelést kapunk Katona nagy történeti vállalkozásával kapcsolatban. Soós rámutat arra a kettősségre, amely már saját korában jellemezte a *Historia critica*-ról alkotott véleményeket: elismerték, pozitívan értékelték Katona elhivatottságát, az elvégzett munka grandiózusságát, ugyanakkor felhívták a figyelmet az „előadásmód” egyhangúságára, a módszertan gyengeségére, a történeti elemzésnek, az összefüggések feltárásának, a tényleges forráskritikának elmaradására, valamint a külföldi szakirodalom használatának hiányára. Ennek következtében már a 19. század első felében visszaköszön a „hasznos kézikönyv”, „dokumentumgyűjtemény” (*Materialmagazin*), a „kommentált forráskiadvány” ítélet. A tanulmány végére megkerülhetlenné válik a Katonával (és valójában a 18. századi hazai jezsuita történetírással) kapcsolatos kutatói ellentmondásokra, véleménykülönbségekre való reagálás. Soós a 83. lábjegyzetében körülbelül egyoldalny szövegben igyekszik igen hatá-

rozottan kijelölni Katona munkájának pozícióját, részben Kosáry, részben Hóman, de sokkal inkább Szabados György álláspontjához képest (utóbbival bizonyos mértékig szemben). Soós az utolsó bekezdésében teszi egyértelművé a 18. századi magyar historiográfiával szembeni véleményét, amikor is a század utolsó harmadában jelentkező új nemzedékben (Cornides, Schwartner, Engel, Berzeviczy, Kovachich, Fessler) látja az „új, modernebb történet szemlélet alapjait”.

A kötetben vegyesen szerepelnek esettanulmányok, kutatási eredményekre alapozott összefoglalások, történeti munkák szintézisei. Mindegyikben közös az alapos, kritikai, filológiai vizsgálat. Kijelöli a historiográfiai kutatások kereteit, amelyek révén összeállhat egy reménybeli nagyobb szintézis lehetősége. A tanulmányok az olvasóra bízják a teljesség-töredékesség, történet–történelem, kontinuitás–párhuzamosság kérdésének eldöntését, azaz az értelmezési horizontok és lehetőségek kérdésének eldöntését, annyi azonban biztonsággal kijelenthető, hogy e kötet minden kora újkori történetírással kapcsolatos kutatás megkerülhetetlen alapanyaga lesz.

Gőzsy Zoltán–Varga Szabolcs

Gőzsy Zoltán (Pécsi Tudományegyetem)

Varga Szabolcs (Pécsi Hittudományi Főiskola)

Ádám Magda

(1925–2017)

Nehézzen mondom ki e szörnyű szót, de meghalt Ádám Magda, az elmúlt fél évszázad magyar történetírásának egyik legjelentősebb képviselője. Személyében a magyar diplomáciatörténet doyenjét veszítettük el. Tanárom volt s kollégám, és talán legfőképpen családtagként szeretett, pótolhatatlan barát. Személyében a jóság és a szeretet egy-egy darabja távozott a földről.

Egy nagy történészgeneráció tagja volt Juhász Gyulával, Ormos Máriával, Ránki Györggyel és másokkal, akik dacolva az ideológiai korlátokkal és tabukkal, hozzáláttak ahhoz, hogy a történészszakma normái, vagyis a tisztességes forráskritika tükrében újraértelmezzék a Horthy-korszak külpolitikáját és ezzel Magyarország helyét a nemzetközi térben.

Ádám Magda, illetve mindazok számára, akik szerették, Magda, nehéz korokban élt. Talán ez is magyarázza, hogy viszonylag későn kapott katedrát. 1984 ősze volt, amikor Tanárom, az angol tanszék nyelvészprofesszora, Roth Sándor, a közkedvelt Sanyi bácsi, aki mint később megtudtam, Magda fivére volt, szölt, hogy lenne egy óra, amely érdekelhet. Némi kétkedéssel fogadtam, amit mondott. Nem voltam a szorgalom mintaképe, részben talán azért, mert az első évfolyam briliáns oktatóin túljutva a bölcsészkar mintha lejtmenetbe került volna. Nem mindig lelkes, nem mindig felkészült oktatók sokszor érdektelenségbe fulladó óráit hallgattuk. Tanáraink közül csak kevesen mutattak némi érdeklődést diákjaik iránt. Legalábbis azok közül, akikhez addig szerencsém volt.

Kétkedve léptem be tehát a kicsiny szemináriumi terembe, hiszen a foglalkozás híre, mely merésznek számító módon a 20. századi magyar külpolitikát tárgyalta, csak kevesekhez jutott el. Végre egy olyan téma volt, amit valóban tanulni szerettem volna.

Közhely, de ez alkalommal el kell ismételnem, hogy egy jó Tanár életeteket határoz meg. Még a hosszú évtizedek távlatából is világosan emlékszem az első órára. A professzor asszony, aki ott ült, hallgatóira várva, visszafogott eleganciával volt felöltözve, ezzel is megtisztelve az intézményt és hallgatóit. Amire a látványból legjobban emlékszem, mégiscsak az, hogy természetesen szép arcából végtelen jóság áradt. Nem vagyok különösebben jó emberismerő, de ebben nem tévedtem.

Óráin megnyílt a kapu a tudományhoz, amihez elköteleztük magunkat. Megtanultunk forrást elemezni, azt, hogy egy-egy szöveg olvasata nem egyértelmű. Megmutatta, hogy a nemzetközi politika megértéséhez minden oldal szempontját

meg kell ismernünk. Magda esetében nem is csupán két oldalról volt szó, hiszen a térség egészét vizsgálta. Ehhez a magyaron kívül a csehszlovák, olasz, francia, osztrák, német, brit és amerikai levéltárak anyagaival is megismerkedett. Ebből adódott álláspontja, melyet áthatott a neorealista szemlélet, vagyis az, hogy a gyenge államok nem lehetnek meghatározó szereplői a nemzetközi politikának. De túlságosan jól ismerte ahhoz a történelmet, hogy doktrínák rabja legyen.

Munkásságának meghatározó eleme volt, hogy fiatal éveit kisebbségi sorban, szülőhelyén, Kárpátalján töltötte. Egyetemi óráinak, könyveinek visszatérő mondanója, hogy a kisebbségi kérdés, pontosabban a nemzeti kisebbségek jogainak, gyakran emberi méltóságának figyelmen kívül hagyása nemcsak a belpolitikát mérgezte meg a soknemzetiségű utódállamokban, hanem végzetesen megfertőzte térségünk nemzetközi kapcsolatait is. A sovinszta nacionalizmus és az ebből táplálkozó gyűlöletpolitika miatt Közép-Európa kis államai még a túlélés érdekében sem voltak képesek közösen fellépni. Magda arra is megtanított, hogy a történetíró feladata az értelmezés, de ellentétben a kemény tudományokkal, egy-egy jelenségre több érvényes magyarázat is születhet.

Talán mégsem az volt Ádám Magda óráinak a legszokatlanabb eleme, hogy mindig felkészülten érkezett, és át akarta adni diákjainak a hatalmas tudást, amit felhalmozott. Leginkább talán az, hogy mindhármunkat, akik szemináriumát látogattuk, kollégaként, egyenrangú félként kezelt, akiktől tanulni is lehet. Egy jó Tanár nem előre gyártott anyagot ad elő hallgatóságának, hanem előadás közben is gondolkodik. Nem volt kötelező elfogadni Magda álláspontját, nyitott volt egy másik érvre, magyarázatra, ha azt szakmailag elfogadhatónak tartotta. Tanított, hogy tanulhasson, és ebből mi is okultunk. Órái élményszámba mentek, hiszen hivatásának tekintette a tanítást. Diákjai sorsát az egyetem után is szíven viselte, és azokkal, akik nyitottak voltak erre, igyekezett baráti kapcsolatot kialakítani. Számon tartotta eredményeinket, ha kértük, tanácsokkal látott el.

Felejthetetlen élmény volt az 1980-as évek szürkeségében, hogy bizonyos rendszerességgel összejöveteleket szervezett, ahova legkedvesebb hallgatói és közelmúltunk történetének egy kivételes tanúja és szereplője, Kéri Kálmán bácsi voltak hivatalosak. Múltunk legnehezebb kérdéseiről, Trianonról, a II. világháborúról, a kiugrásról beszélgettünk kötetlenül, az idő múlásáról tudomást sem véve. Az intellektuális élményhez hozzájárult, hogy gyönyörűen berendezett, patyolattisztaságú otthonában saját recept alapján készült finomságokkal kínált, amiből nem tudott annyit felszolgálni, hogy ne fogyjon el percek alatt. A beszélgetést ő vezette, gyakran utalva arra, hogy erről vagy arról a kérdésről nagynevű kollégáinak mi az álláspontja. A fizikailag jelen nem lévők is jelen voltak, mert Magda így tartotta helyesnek, minden megalapozott véleményt tiszteletben tartott.

Azok közé tartozhatom, akiket igazán közel engedett magához. Lassanként megtudhattam, hogy magas ívű pályája, sikeresnek és szépnek feltűnő élete, az arcáról soha el nem tűnő mosoly jól palástolt emberi tragédiát rejt. Nehéz volt beszélnie erről.

Ádám Magda egy apró, kárpátaljai faluban, Turjaremetén született, sokgyerekes, szegény, de boldog zsidó családban. Innen, a kicsi otthon melegéből hozta

családszeretetét, amit imádott leányára, unokájára és dédunokáira öntött. Megtudhattam, hogyan ismerkedett meg fővárosi, nagypolgári zsidó családból származó vőlegényével, akitől társadalmilag, vagyoniilag egy világ választotta el. A szerelem minden akadályt áthágott. Beszélgetéseink alatt észrevétlenül elrepült az idő. Egyszer csak öreg este lett, holott kora délután érkeztem hozzá. Egy ilyen alkalommal vágott bele abba, hogy elbeszélje életének azt a részét, amit csak kevesekkel osztott meg. 1944-ben, 19 évesen családjával együtt a csendőrök elhurcolták otthonából. Nagy lelkierő kellett hozzá, hogy elmondja: bevagonírozás előtt megalázó motozásnak vetették alá. Auschwitzba, a poklok poklába került. Ő két nővérével túlélte a megpróbáltatásokat, de családja, szerettei nagyobb része a gázkamra infernójában pusztult el. A három testvért szétválaszthatatlanul összeforrasztotta a közösen átélt megpróbáltatás. Bár kikíváncozott belőle, hogy megossza életének ezt a rettenetes élményét, nehezebb esett beszélnie róla, és nem erőltettem. Terveztem, hogy egyszer részletesebben is kikérdezem, hogy története ne vesszen el az utókor számára, de nem vitt rá a lélek, hogy faggassam. Sajnos elkéstem vele.

Igy vált érthetővé a közte és a tőle elvileg oly távol álló, volt horthysta katonatiszt között kialakult barátság. A közös érdeklődésen túl e két oly különböző származású, hátterű, de hasonló természetű embert összefűzte az igazságtalanul, okatlanul megélt szenvedés, megaláztatás. Magdának Auschwitz, Kálmán bácsinak Recsk jutott osztályrészül, hiába tartozott azon kevés tiszt közé, aki, hallgatva Horthyra, átment az oroszokhoz.

Magdában súlyos sebet ejtett az átélt szörnyűség, de nem tette keserűvé vagy gonosszá. Nem minden áldozatnak adatott meg ez a képesség. Magdában nem volt gyűlölet, nem keresett bűnbakot szenvedése miatt. Rettenetes élményei erősebbé tették és megértővé. Bántotta az igazságtalanság, és nem véletlen, hogy ő volt az egyik élharcosa annak, hogy az általa hősként tisztelt Esterházy Jánost rehabilitálják és elismerjék mint a Világ Igazát. Ha valaki, ő pontosan tudta, mit jelentett helytállni olyan időkben, amikor az aljasság volt kifizetődő. Ésszel felfogta, de nem tudta elfogadni, hogy azokat, akik mindezt meggátolták, szűk látókörű nacionalista acsarkodás vezérli. Mélyen sértette igazságérzetét, hogy a harc kudarcot vallott, de tudta, hogy az igazság csak ritkán diadalmaskodik.

Ádám Magda hatalmas tudományos hagyatékat testált az utókorra sok nyelven megjelent monográfiái, tanulmányai és nem utolsósorban forráskiadványai által. Akár Trianonról, akár Maurice Paléologue diplomáciai manőverezéseiről, Eduard Beneš politikai jellemrajzáról, a nagyhatalmak közép-európai versengéseiről, a kis államok egymás közötti hatalmi harcáról írt, az a cél vezérelte, hogy megértse egy bonyolult rendszer működését. Érveit vaslogikával, dokumentumokkal alátámasztva építette fel. Sorai mögött azonban ott lappang a szenvedély, hogy igazságot szolgáltatson azoknak, akikkel méltatlanul elbánt az utókor, vagy helyre tegye azokat, akiket pedig méltatlanul emelt fel a sokszor politikai érdek által vezérelt történetírás. Ormos Máriával kimutatta, hogy Trianon mögött nem bosszú vagy gyűlölet állt. A végzetes békediktátum kökemény stratégiai és gazdasági érdekeket tükrözött, de létrejöttében szerepet játszott az esetlegesség, a történelmi

véletlenek balsorsszerű sorozata. Mindez csak azzal válhatott világossá, ami Ádám Magda kutatási módszereit jellemezte: a pontosság, minden apró részlet feltárása, természetesen a nemzetközi politika egész terében.

Szakmai tekintélyét jelzi, hogy munkái megkerülhetetlenek a hazai és nemzetközi szakirodalomban. Az ünnepi kötethez, amely 85. születésnapjára született, a szakma legkiválóbb képviselői küldtek tiszteletére szöveget. Csak kevés tudós mondhatja el magáról, hogy egy oxfordi college, esetében a St. Hilda's, örökös tagjává választotta. 1983-ban a tekintélyes Akadémiai Díjjal tüntették ki, ennek ellenére joggal érezhette, hogy munkásságát nem becsülték meg igazán azok, akiknek előjoga, hogy kitüntetések adjanak. Egyszer kiszivárgott a hír, hogy francia Becsületrendet kap ötkötetes forráskiadványáért. Sohasem tudta meg, ki és miért másította meg a döntést. A *Documents diplomatiques sur l'histoire du bassin des Carpates* sok évtizedes munka eredménye volt, melynek főszerkesztőként Magda volt a motorja. Minden kitüntetésnél többet számít, hogy elmondhatta magáról: azon tudósok közé tartozott, aki visszaadta a magyar történetírás hitelét, és relevánssá tette a nemzetközi szakma számára is.

Szerény volt és közvetlen. Nem voltak allűrjei, nem játszotta meg a nagy tudóst. Nem kereste a politika kegyeit, nem hajszolta a népszerűséget, nem akart mindenhez értő szakértő lenni annak érdekében, hogy a nyilvánosság előtt szerepelhessen. Ennek ellenére hívta a rádió és a televízió, mert mondandója bölcs volt és megalapozott. Megfontolt volt és nem szenzációhajhász, holott kutatási eredményei többször mentek szenzációszámba. Tőle tudjuk, hogy a francia külpolitika rövid ideig Magyarországra kívánta alapozni közép-európai politikáját, és ennek érdekében a határrevíziót sem tartotta elképzelhetetlennek. Szavaiból, papírra vett soraiból olyan hitelesség áradt, amely csak sok évtizedes munkával és tehetséggel szerezhető meg.

Magda büszke volt tudományos eredményeire, mégsem gondolta, hogy mindig mindenben igaza van. De hitt az igazságban, és munkáit ennek keresése hatotta át. Tőle tudom, hogy a történész talán legfontosabb tulajdonsága a kompromisszum nélküli becsületesség. Élete egybeforrt az MTA Történettudományi Intézetével, a magyar tudományos élet egyik fellelegvárával. Közel fél évszázadot töltött a várbeli épületben, amely szinte második otthona volt. A szeretett Intézet elköltözött. A hely, ahol szakmai sikereit elérte, már nincs többé, és Magda vele távozott.

Borhi László

Borhi László (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

— MTA —

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

**Történettudományi
Intézet**

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

CONTENTS

STUDIES

Máté Kitanics–Erika Hancz–Tamás Tóth–Norbert Pap: The Problem of Ottoman Antecedents to the Shrine of Turbék	1
Ákos Kárbín: The Austro–Hungarian Bank and the Antecedents of the Currency Reform in 1892	19
Péter Vámos: Friendly Aid and Self-Reliance. The Hungarian Geophysical Expedition in China, 1956–1962	47

WORKSHOP

Judit Csákó: Chancellery and History Writing in 14th-Century Hungary. A Survey of Research History	77
Viktória Kovács: The Patrons of Lelesz	103
János Rada: The Rhetoric of <i>Kulturkampf</i> and Protestantism in Hungarian Pamphlets	129
Dávid Turbucz: The Image of Piłsudski in Interwar Hungary	145

REVIEW ARTICLE	163
----------------	-----

COMMEMORATION	173
---------------	-----

E számunk szerzői

BORHI LÁSZLÓ, az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA BTK TTI) • CSÁKÓ JUDIT PhD, tud. segédmunkatárs (MTA BTK TTI) • GÖZSY ZOLTÁN PhD, tszv. egy. docens (PTE) • HANCZ ERIKA, tud. segédmunkatárs (PTE) • KÁRBIN ÁKOS PhD, csoportvezető főlevéltáros (VERITAS Történetkutató Intézet) • KITANICS MÁTÉ PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • KOVÁCS VIKTÓRIA, tud. segédmunkatárs (MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport) • PAP NORBERT PhD, tszv. egy. docens (PTE) • RADA JÁNOS egy. tanársegéd (Miskolci Egyetem) • TÓTH TAMÁS PhD, geofizikus (Geomega Kft.) • TURBUCZ DÁVID PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • VARGA SZABOLCS PhD, főiskolai tanár (Pécsi Hittudományi Főiskola) • VÁMOS PÉTER, a nyelvstudomány (orientalisztika) kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
PTE = Pécsi Tudományegyetem

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható
--